

Pospíšil, Ivo

Stará literatura východních Slovanů a ruská literatura 18. století : (přehled a exkurzy s ukázkami textů z literatury 11.–17. století)

Stará literatura východních Slovanů a ruská literatura 18. století : (přehled a exkurzy s ukázkami textů z literatury 11.–17. století) 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014

ISBN 978-80-210-7281-7; ISBN 978-80-210-7284-8 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131882>

License: [CC BY-NC-ND 3.0 CZ](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/cz/)

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220902

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Stará literatura východních Slovanů a ruská literatura 18. století

*(Přehled a exkurzy s ukázkami
textů z literatury 11.–17. století)*

Ivo Pospíšil

Masarykova univerzita

Brno 2014

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Stará literatura východních Slovanů a ruská literatura 18. století

(Přehled a exkurzy s ukázkami textů
z literatury 11.–17. století)

Ivo Pospíšil

Masarykova univerzita
Brno 2014

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Dílo bylo vytvořeno v rámci projektu Filozofická fakulta jako pracoviště excelentního vzdělávání: Komplexní inovace studijních oborů a programů na FF MU s ohledem na požadavky znalostní ekonomiky (FIFA), reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0228 Operační program Vzdělávání pro konkurenceschopnost.

© 2014 Masarykova univerzita

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons Uveďte autora-Neužívejte dílo komerčně-Nezasahujte do díla 3.0 Česko (CC BY-NC-ND 3.0 CZ). Shrnutí a úplný text licenčního ujednání je dostupný na: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/cz/>.

Této licenci ovšem nepodléhají v díle užitá jiná díla.

Poznámka: Pokud budete toto dílo šířit, máte mj. povinnost uvést výše uvedené autorské údaje a ostatní seznámit s podmínkami licence.

ISBN 978-80-210-7281-7 (brož. vaz.)

ISBN 978-80-210-7282-4 (online : pdf)

ISBN 978-80-210-7283-1 (online : ePub)

ISBN 978-80-210-7284-8 (online : Mobipocket)

Obsah

Úvodem.....	5
I. Stará (středověká) literatura východních Slovanů/staroruská literatura, její existence, rozpětí a transcendence	7
II. Nástin vývoje	17
III. Žánrový a stylový systém kontra evoluce staré literatury východních Slovanů	27
Exkurz 1: Slovo o pluku Igorově v kontextu současných výzkumů (Keenanova hypotéza a její souvislosti).....	29
Exkurz 2: Olžas Sulejmenov, turkoslavistika a areálová studia.....	45
Exkurz 3: Jazyk staroruské literatury v dalším literárním vývoji	51
IV. Diferenciace literatury východních Slovanů: utváření ukrajinské a běloruské literatury	63
Exkurz 4: Hryhorij Skvoroda v moderní interpretaci.....	69
V. K ruské literatuře 18. století	75
Exkurz 5: Staroruská literatura, literatura 18. století a román	83
Výběr literatury	95
Antologie staroruských textů 11.–17. století	101

Úvodem

Přítomné kompendium se pokouší poněkud zaplnit mezeru, která tu zeje v potřebě jednoduché, ale současně alespoň dílem univerzitní, akademické, tedy problémově koncipované příručky ze středověké (staré, starší) literatury východních Slovanů, která by reflektovala současné studijní programy a předměty a jejich návaznost, kontinuitu anebo diskontinuitu.

Celkové pojetí je tu založeno na dvou komplementárních východiscích:

1) starší nebo stará (v tomto případě – stejně jako u slovenské literatury – na rozdíl od české – je to stejné) literatura není jen ruská, ale v určité fázi patří všem východním Slovanům, tvoří společný základ ruské, ukrajinské i běloruské literatury, i když slovo „ruský“ znamenalo různé věci od „skandinávský“, „varjažský“, „vikingský“ až po označení všech východních Slovanů (viz např. skupinu ukrajinských haličských spisovatelů „ruska trijca“ = „ruská trojka“); to by mohlo vyhovovat, ale vzhledem k současnému stavu východoslovanské tripartice už neodpovídá realitě. Proto mluvíme o staré nebo starší literatuře východních Slovanů a myslíme tím jejich společnou fázi do zániku Kyjevské Rusi (sensu stricto 1240) a ještě nějakou dobu poté, neboť období 200–300 následujících let je typické postupnou, povlovnou, nikoli rychlou a náhlou diferenciací. 2) Zastáváme současně názor, že východní Slované se dlouho vyvíjeli společně, vycházíme z dlouhého sdílení stejných hodnot společenských i kulturních, z toho, že východoslovanské teritorium vytvářelo jeden geopolitický a jazykově kulturní areál, což nijak nepopírá různé politické, náboženské a kulturní spoje jeho částí – to je vysvětleno v dalším textu.

Proto má výkladová část příručky dvě části: společnou východoslovanskou protrahovanou až do 17. století a ryze ruskou zahrnující 18. století, kdy je jasné, že se dva další východoslovanské národy jazykově, a tudíž i literárně (ale opět velmi, velmi povlovně) emancipovaly z východoslovanského celku. Ruský vývoj byl specifický a vycházel především z utváření ruštiny na bázi staroslověnštiny, resp. církevní slovanštiny – pokud jde o gramatiku i lexikum: o to se vedly spory, dnes se již příliš nevedou, ale to nic nemění na stavu současné spisovné ruštiny i na její poetické, esteticky relevantní podobě, v nichž jihoslovanské podloží hraje dominantní roli: kacířsky si dovolím tvrdit, že ruština není zdaleka jen východoslovanský jazyk, stejně jako angličtina není zdaleka jen germánský jazyk a zejména v poslední době se tak označuje jen z tradice. To se ovšem projevilo při konstituování literárních textů. Právě 17. století je dobou prvního významného ruského vystoupení z východoevropského celku, vymanění z kulturního vlivu středoevropského areálu a oslabení polského zprostředkovávání západní Evropy: Romanovci zahájili svou velkou kulturně politickou misi a reformy, které Rusko propojily přímo s nejbližšími

kulturami evropského Západu; 18. století to jen rozvinulo do nebývalé šíře. Zde se pomalu rodí jev zvaný později „ruský literární zázrak“ nebo „zlatý věk ruské literatury“. Ona „záračnost“ však vychází z přirozeného, ale i silového zásahu do vývoje literárního jazyka a z něho utvářených textů.

Z didaktického hlediska je problémem už jazyk, jímž jsou texty ruské/východoslovenské středověké literatury psány (a středověkem myslíme skutečně období odpovídající evropskému středověku; v ruském prostoru se některé rysy středověku uchovaly ještě v 17. století): znalost moderní ruštiny, kterou studenti v této fázi zpravidla stejně nemají nijak dobrou, nám tu mnoho nepomůže, často je tu užitečnější čeština, resp. znalost některého jihoslovenského jazyka; znalost staroslověnštiny, nemluvě o jejích variantách, tu nelze příliš předpokládat. Proto četbu úryvků uváděných textů musí učitel provázet elementárním výkladem písma, jednotlivých liter a komentářem ad hoc k jevům morfologickým a syntaktickým. To je jistě do značné míry typické i pro literaturu 18. století, ale přece jen nikoli v takové míře. V antologii jsme rezignovali na poznámkový aparát s výjimkou několika úvodních textů psaných ruskými odborníky.

I když výklad obrysově pokrývá 11.–18. století, literární ukázky zahrnují pouze 11.–17. století včetně – literární texty ruského 18. století obsahují jiná kompendia připravená v rámci tohoto projektu.

I. Stará (středověká) literatura východních Slovanů/staroruská literatura, její existence, rozpětí a transcendence

Stejně jako ve sféře lingvistiky klasická řečtina a latina a ve slovanském světě staroslovenština studují se nejstarší vývojové fáze národních literatur kvůli nim samým, tj. kvůli noetickým a estetickým hodnotám, které přinášejí, ale také jako nezbytné východisko studia celé národní literatury či dokonce její nejnovější vývojové větve. Vývoj medievisitiky ve 20. století v souvislosti s expanzí literárněvědné metodologie zdůraznil zejména spojitost starších vývojových etap literatury s jejich moderní reflexí.¹ Starší imanentní metody (ruská formální škola, New Criticism, strukturalismus) a další přístupy související s postmoderní ambivalencí, mezitextovým navazováním, metatextovostí a intertextovostí využívaly starších vývojových fází národních literatur k prezentování niterných spojitostí jednotlivých starších a novějších textů.²

Nicméně starší vývojové fáze národních literatur – pokud mají být samostatně studovány – jsou suverénními součástmi světové literatury a nelze na ně uplatňovat mechanický hodocentrismus, jako by vznikly jen proto, aby zrodily novou nebo moderní literaturu. Při studiu starších vývojových fází národních literatur setkáváme se ovšem s větší či menší fragmentárností, neúplností, nedokončeností, s rozsáhlými časovými průrvami a diskontinuitou.

Při studiu starší duchovní kultury badatel intenzivně pociťuje současně stejnost i jinakost, blízkost i cizost, stejně jako archeolog při zkoumání fragmentů materiální kultury: oscilace mezi přiblížením a odcizením, budováním kontinuity a vědomím faktické diskontinuity, porozuměním a nekomunikativností, známým a interpretovatelným a neznámým a obtížně interpretovatelným je specifíkem takové práce. Takto se dívá bohemista na českou gotickou literaturu, anglista na staroanglickou a středoanglickou literaturu apod.

1 S. Mathauserová: *Cestami staletí: systémové vztahy v dějinách ruské literatury*. Univerzita Karlova, Praha 1990.

2 Viz I. Pospíšil: *Existence, struktura, rozpětí a transcendence staroruské literatury (Poznámky k některým metodologickým problémům)*. *Slavica Litteraria*, X 1, 1998, s. 27–37.

Staroruská literatura má – oproti jiným evropským literaturám – výrazné specifikum spočívající hned v několikerém vývojovém přerывu, zvláštní morfologicko-žánrové struktuře a v poetologické návaznosti modelované novou ruskou literaturou. Zdá se, že problémy shrnuté v titulu jako existence, struktura, rozpětí a transcendence jsou jen zdánlivé v situaci, kdy byly již několikrát napsány ruské i jiné dějiny staroruské literatury a podstatné dílčí studie, kdy zejména zásluhou D. S. Lichačova vznikly práce o poetice staroruské literatury, jejím stylovém rozčlenění a vnitřně kontextovém propojení v souvislosti s teorií rituálního smíchu („smíchové“ kultury) M. Bachtina, a zásluhou S. Mathauserové si medievisté uvědomili jako nezvratné faktum i staroruskou teorii literatury (teorii slova). Zmíněné problémy tkví spíše ve vědomí **nesamozřejmosti** uvedených pojmů, v prvé řadě **nesamozřejmosti existence staroruské literatury**. Staroruská literatura jako celistvý fenomén se nezjevila našemu zraku ihned, ale byla pozvolna utvářena a modelována z roztroušených textů, které musely být objeveny, kriticky vydány a komentovány; z nich se formoval evoluční řetězec a literárněhistorické modelování muselo překlenout časové průrvy a vývojovou diskontinuitu. Při utváření sugestivního modelu staroruské literatury nikoli jako panoramatu izolovaných církevních a světských textů většinou nepůvodního charakteru, ale jako originální struktury sehrálo podstatnou úlohu *Slovo o pluku Igorově* jako tzv. centrální slovesná památka. Ještě Puškin – byť tehdy bylo již *Slovo* známo a publikováno – nevěděl nic o jevu, kterému se dnes říká „drevnerusskaja literatura“ – alespoň o něm neuvažoval jako o komplexním jevu. V poznámkách z let 1824–25, jež se týkají příčin, které zpomalily vývoj ruské literatury, a poezie tzv. klasické a romantické, není o staroruské literatuře ani zmínky; spíše se zdůrazňuje odvozenost ruské literatury z cizích paradigmat: „U nas ješče net ni slovesnosti, ni knig, vse naši znanija, vse naši ponjatija s mladenčestva počerpnuli my v knigach inostrannyh.“ (A. S. Puškin: *Polnoje sobranije sočinenij v 10 tomach*, t. 7, Moskva 1958, s. 323). Podobný charakter má ostatně známý hyperbolický výrok V. G. Bělinského ze stati *Literární snění* (*Literaturnyje mečtanija*, 1834), že v Rusku není literatura.

Centrální postavení *Slova o pluku Igorově* (snad z konce 12. stol.) mimo veškerou pochybnost doložil jeho největší znalec D. S. Lichačov v knize *Slovo o pluku Igorově a kultura jeho doby* (1978). Spory kolem autenticity *Slova* již tehdy – zejména jeho zásluhou – pozvolna utichaly, ostrost konkrétních, většinou jazykovědných argumentů se ztupila; v tomto okamžiku použil ruský badatel **metody odstupu a nadhledu**: vzdálil se od konkrétního textu, aby jej uviděl v širších souvislostech a pokusil se **definitivně** dokázat jeho pravost akcentací jeho kontextového charakteru. Autenticita *Slova* je dokazována z toho, že je vyložitelné z dobových souvislostí, že mezi ním a ostatními staroruskými texty té doby existují vzájemné vazby, vzájemná podmíněnost. Cestu od faktografického, jazykově stylistického konkrétní ke kulturním makroblokům a sémiotice nastoupil Lichačov v 60. letech v době silícího vlivu strukturalismu reprezentovaného v tehdejších

SSSR zejména tartuskou školou J. Lotmana po známé poradě v Gorkém (1961) a publikací M. Bachtina – celková tendence znovu směřuje k zpožděné prevalenci literární morfologie (viz jeho *Poetiku staroruské literatury* z r. 1967) a ústí do generální sémiotiky (kniha *Poezie sadů* z r. 1982), i když je čas od času doplňována i vstupy do moderní literatury (úvod k prvnímu oficiálnímu sovětskému vydání Pasternakova Doktora Živaga, 1988, čes. 1990). Tato metoda, která se takticky vzdálila nekonečným textovým sporům a vyzvedla *Slovo* a jeho problematiku do jiné roviny, na jiné „patro“ literárněvědného výzkumu, však nemohla vyvrátit konkrétní pochybnosti (např. problém dynamické funkce přírody, metatextové návaznosti – Bojan a pěvec *Slova*, citové exaltace).

Tyto naše kontemplace nemají analytický záměr; bylo by však možné sledovat Lichačovovu metodu v její „odstupové“ a „nadhledové“ fázi a podívat se takto na období, kdy bylo *Slovo* „objeveno“, tj. přibližně na poslední dekádu 18. století. Nejde pouze o zdůraznění sentimentalisticko-preromantické adorace tajemné minulosti (Gothic Novel, předkřesťanské kultury – Macphersonovy keltské Zpěvy Ossianovy), ale o základní směřování ruské literatury, která od času Petra I. staví na budování mostu k minulosti, který by spolu s vizí budoucnosti vytvořil časově tridimenzionální model světové říše; toto probuzení a tato cílevědomost byly povzbuzeny taženými Kateřiny II., jejím spojením s vůdčími duchy tehdejšího světa a jejím přechodným náběhem k liberalizaci. Hlavním cílem činnosti ruských intelektuálů včetně spisovatelů systémově od Petra I. je vnitřní transformace Ruska, která by mu umožnila stát se světovou velmocí: pseudoklasicistické hry A. Sumarokova, ódy M. Lomonosova a G. Děržavina, státotvorné aspekty tvorby A. S. Puškina a jeho postoje k mezinárodnímu dění, umělecká a diplomatická činnost A. S. Gribojedova, sžíravá kritika P. J. Čaadajeva, básnictví a publicistika V. A. Žukovského, stejně jako kritika V. G. Bělinského, metafyzická lyrika ústící do ideje Velkoruské říše sahající od Labe přes Nil po Ganges F. I. Ťutčeva, hledání nového uspořádání ruského duchovního života u L. N. Tolstého, F. M. Dostojevského a D. S. Merežkovského, válečná publicistika N. Gumiljova a M. Gorkého aj. jsou toho dokladem; jen u málokoho tento aspekt víceméně chybí (najdeme jej nicméně i u děkabristů usilujících na základě vnitřních reforem různého stupně radikálnosti o ruskou expanzi ve španělské Kalifornii a Tichomoří a o územní sblížení s USA, u revolučních demokratů navazujících na evropský utopický socialismus a pozitivismus a u křesťanských socialistů a narodníků hledajících „ruskou cestu“ ke světovosti) – snad to byl jen důsledný skeptik A. P. Čechov.

Mladý svobodný zednář N. M. Karamzin cestující po západní Evropě na prahu Velké francouzské revoluce může být emblémem tohoto úsilí: svými *Dopisy ruského cestovatele* (Pis'ma russkogo putešestvennika, 1791–92) poskytl nové možnosti například vývoji ruského románu. Pouhé srovnání Radiščevovy *Cesty z Petrohradu do Moskvy* (Putešestvije iz Peterburga v Moskvu, 1790) a jeho *Dopisů* plně postačí, abychom si uvědomili propastný rozdíl, který dělí tyto v podstatě časově souběžné texty. Právě toto

dílo je nejen uzlovým bodem vývoje ruského románu a vůbec ruské literatury, ale také iniciací ruského velmocenského vědomí, ruské historické sebereflexe, která je z hlubin věků vyvolávána konfrontací s přelomovým vývojem v Evropě na pokraji Velké revoluce ve Francii a napoleonských válek. Karamzin předvídavě naznačil možný vývoj, položil vedle sebe v takové intenzitě poprvé problém Ruska a Evropy, nastínil možná řešení, jichž se později chopili západníci a slavjanofilové, ruská filozofie a ruská historická a filologická věda: Rusové začali konstruovat své dějiny a svou literaturu a N. M. Karamzin našel na carském dvoře nové působiště a poslání.

Základním rysem Karamzinových *Dopisů* je snaha o syntetičnost, propojení heterogenních slovesných vrstev a románovou totalitu. Autor zde de facto plní podobnou úlohu, jakou ve sféře politiky, ekonomiky a vojenství plnil Petr Veliký: snaží se přivlastnit si vše, čím prošla evropská kultura od středověku po konec 18. století, současně se však tím snaží sledovat jasný cíl, totiž vytvoření nového, „ruského“ celku. Novost literatury, kterou tvoří, si Karamzin uvědomil již na samém počátku v metatextové pasáži upomínající na „staré“ a „nové“, Bojana a pěvce *Slova*. Kdysi začal psát román a chtěl ve fantazii jet do zemí, kam se nyní vydal. Když vyjel z Ruska, spálil tento románový rukopis a začal psát nový.

Pozdější přílohou *Dopisů* je *Několik slov o ruské literatuře* (Neskol'ko slov o russkoj literature) stylizovaných jako francouzsky psaný dopis redakci hamburského časopisu *Spectateur du Nord* roku 1797 v podobě informace o Rusku určené evropskému čtenáři, v níž srovnává *Slovo s Ossianem* a dodává, že zmínka o Bojanovi znamená, že i před pěvcem *Slova* byli na Rusi velcí pěvci, jejichž výtvoři zničil čas. Je to vskutku delikátní motiv: *Ossian* byl odhalen jako podvrh skotského učitele Jamese Macphersona (1776–1796) a i když je dnes především díky již zmiňovanému D. S. Lichačovi *Slovo* konvenčně pokládáno za autentickou literární památku středověku, pochybnosti zůstávají. Karamzinův popis básnického textu může tedy být sebechvalným líčením vlastního díla, konstruováním tradice a generačních poetologických řetězců (Bojan – pěvec *Slova* – Karamzin); úporná snaha vytvořit celek ruské literatury s minulostí a přítomností, její obraz v zahraniční jako fenomén kulturně hodnotový a především celistvý, který je zcela srovnatelný se zachovanými texty evropských literatur, může být vykládána i jako počátek systematického ruského modelování a scelování existující autentické literatury středověku chápaného takřka jako státní úkol.

Cílem tohoto zamyšlení není ovšem znovu otvírat problém autenticity *Slova* (viz dále), k němuž se v minulosti vyjádřili – ať tak či onak – povolanější, kromě Lichačova také R. Jakobson, André Mazon a jeho český sorbonnský žák J. Frček, jenž poprvé upozornil na souvztažnost *Slova* a *Zadonščiny*. Podle nepsané konvence je *Slovo* pokládáno za autentickou součást literatury ruského středověku a takto je traktováno v ruských i západních dějinách ruské literatury, přičemž se o pochybnostech někdy naprosto mlčí, i když

k památce a historii její percepcce patří (např. v *Cambridge History of Russian Literature*, 1989); „černá skříňka“ však nicméně ukazuje na nesamozřejmost utváření staroruského písemnictví, v němž má tento text ústřední interpretační a kontextovou pozici.

Problém existence staroruské literatury tvoří dvojjedinnost s problémem **její identity či obnovované identity v kadlubu zásadních historických událostí. S těmito okruhy je spojena otázka jazykové, kulturní a teritoriální identity, decentralizace a disperse („feudální rozdrobenosti“), tatarského vpádu, následné okupace a koexistence, územní dezintegrace, hledání nových mocenských center a nového „sbírání ruských zemí“ – to vše vyvolává otázku po vnitřní jednotě.** Z historických kataklyzmat a přerývů se pokaždé noří poněkud jiná země a jiní lidé, tedy i jiná, transformovaná literatura, jejíž proměna patrně překračuje rozpětí pouhé nové historické periody. V těchto proměnách se pak různě jeví i problém Ruska a Evropy jako přibližování a oddalování a nakonec vzdálení ze sféry latinizované kultury. Nové Rusko se muselo k nové Evropě pak jen zvolna propracovávat zhruba od období smuty. Identita a jednota staroruské literatury bude muset být studována neaprioristicky, sine ira et studio na důsledně komparativně genologické bázi; zevrubné studium pramenů, eventuálně nové edice, reedice a komentáře mohou vrhnout nové světlo na případné časové průrvy a morfologické švy a přispět k novému nazírání fenoménu staroruské literatury.

S tím ovšem souvisí **problém její struktury a periodizace** a opět nesamozřejmosti těchto kategorií: stejně jako není jedno středověké Rusko, není ani jedna staroruská literatura, nemluvě o tom, že toto písemnictví v jeho nejstarší vývojové fázi se stalo koiné Rusů, Ukrajinců i Bělorusů (staroukrajinská a staroběloruská literatura). Ostatně podobně se rekonstruoval i vývoj jiných literatur (staroanglické či anglosaské – středoanglické – novoanglické s hiátem v 17. století v době pádu absolutistické monarchie, občanské války, republiky, restaurace a konstituční monarchie; srv. např. charakter díla W. Shakespeara a A. Popea, jejichž odlišnost není dána jen odlišností uměleckého slohu). S odvoláním na dekonstruktivisty lze říci, že literatura obecně a její starší fáze zvláště netvoří úhlednou slovesnou strukturu, ale přerývanou, vnitřně rozpornou, mnohokrát se převtělující a zpětně teleologicky a utilitárně modelovanou entitu; nejde o svévůli či dokonce zlovůli, ale o běžný, ale ne vždy uvědomovaný přístup přítomnosti k minulosti. Lze jistě právem položit otázku, zda – při podmíněném uznání celistvosti staroruské literatury – by bylo možné využít výraznějšího vnitřního členění, které by do jisté míry rezonovalo s pojmy aplikovanými v bohemistické medievistice (staročeská – starší česká literatura).

Terminus a quo a terminus ad quem staroruské literatury je otázkou jejího rozpětí a eventuální transcendence. Znovu a v jiné podobě se tu vrací **problém literárního kontinua:** neměli bychom si dát nasugerovat jeho samozřejmost a objektivnost; to je dáno nejen objektivně v textech a jejich zřetězení, ale také v subjektivně volním literárněvědném modelování, které je legitimní součástí literárního vývoje. **Rozpětí**

a **transcendence staroruské literatury** jsou dány procesem oddělování of latinizované Evropy, decentralizací, kulturní disperzí a nalezením nových center. Souvisí s tím i otázka meziliterárních centrismů, jak o nich bádala Ďurišinův tým (viz připojený soupis literatury a některé naše práce). Identita, rozpětí (rozsah) a transcendence (penetrace do nové literatury) staroruské literatury není dána cizostí ve vztahu k evropským literaturám, ale oscilací stejnosti a jinakosti; z ní vyplývá i její evropská interpretace. Jednou se v ruské literatuře obecně a ve staroruské zvláště hledají evropské modely a jejich realizace (renesance, baroko, rokoko; to se ostatně děje i v jiných slovanských, zejména jihoa východoslovanských literaturách), podruhé v petrifikaci naprosto odlišných modelů a zcela jiného vývojového paradigmatu. V poslední době tak proti sobě stojí evropské nebo ruské evropeizující pohledy na periodizaci ruské literatury a zcela jiná, posunutá paradigmata (např. Kožinův návrh nové periodizace vychází ze zpoždění ruské literatury o 200–300 let: od Lomonosova po Puškina probíhá ruská renesance, Gogolovy povídky představují ruské baroko, mladý Dostojevskij reprezentuje svými Chudými lidmi a Bílými nocemi období sentimentalismu, novoromantismus je vlastně romantismem a kritický realismus se tak posunuje do 70.–80. let 19. století). **Naše pojetí staví na prae-post efektu: pro ruskou literaturu obecně je charakteristické přejímání cizích modelů a jejich transformace, která působí jako současně nedokonalá a současně inovovaná imitace. Proto může praefáze působit jako postfáze (např. L. N. Tolstoj nebo F. M. Dostojevskij opírající se o předromantické struktury – osvícenství, sentimentalismus – působí jako tvůrci nové vývojové fáze světové literatury).**

V staroruské literatuře je zpochybnitelný jak terminus a quo, tak terminus ad quem. V prvním případě jde o diferenciaci jazykovou a literární; počátek staroruské literatury ještě nemusí být identický s počátkem východoslovanského spisovného jazyka (staroslověnštiny, církevní slovanštiny východoslovanské redakce); nejde ani tak o spor týkající se vzniku, vývoje a podstaty ruštiny jako konglomerátu spisovného jazyka jihoslovanského původu a mluveného jazyka východoslovanského, o psané a ústní prameny ruštiny, ale o **autentičnost staroruské literatury, o její tematické, morfologické a generické vymezení jako zvláštního celku**. I v tom má *Slovo* – spolu s jinými texty, především s hagiografiemi, kázáními a poučeními – klíčový význam.

Jiné jsou otázky spjaté s termínem ad quem. **Zde je nejpodstatnější problém poměru staroruské literatury a tzv. literatury 18. století**. K tomu řekl podstatné slovo ruský literární historik žijící od 20. let v pražské emigraci **Jevgenij Alexandrovič Ljackij** (1868–1942), ústřední osobnost ruské, resp. běloruské emigrace; Ljackij byl počátkem roku 1921 povolán do Prahy na Filozofickou fakultu Karlovy univerzity jako první profesor ruské řeči a literatury (jmenován T. G. Masarykem s účinností od 1. 5. 1922), funkci řádného profesora vykonával od 16. 3. 1927 až do uzavření českých vysokých škol nacisty, kdy byl dán do penze.

První část *Historického přehledu ruské literatury*, která vyšla v překladu Ž. Pohorecké nákladem Slovanského ústavu v Praze roku 1937, obsahuje právě výklady staroruské literatury (11.–17. století). Autor si kladl hned několik cílů: první bylo sepsání ucelených dějin literatury zmíněného období, druhým snaha prezentovat ruskou literaturu nejstaršího období plasticky v ukázkách: *Přehled* tak může současně fungovat jako zrcadlová antologie, neboť čtenář má k dispozici jak originální znění, tak český, v podstatě umělecký, básnický překlad pod čarou. Tato skutečnost činí z obou částí Ljackého *Přehledu* dílo ojedinělé nejen v českých poměrech a dodáváme, že v češtině neexistuje dosud důkladnější příručka tohoto typu. Ljackij chtěl však zároveň vyložit vývojové zákonitosti literatury a specifikum ruského národního písemnictví a jeho filozofii.

Materiál staroruské literatury vedl autora k tomu, aby maximum pozornosti věnoval společenskému vývoji a cizímu působení (Byzanc). Nicméně východiskem je mu literární morfologie jako průsečík všeho, co umělecký proces obklopuje. Když píše o letopisu, zkoumá epiteta, příměry, souzvuky, popisy i naraci. Současně docení úzký genetický vztah orální slovesnosti a písemnictví právě na ruské půdě (pasáže o staré písňové formě). V tom se jeho postupy podobají koncepci tzv. organické kritiky Apollona Grigorjeva. Na rozdíl od Wellkovy a Warrenovy koncepce vnitřního (intrinsic) a vnějšího (extrinsic), která jako vnitřní chápe právě morfologii a jako vnější vše kolem artefaktu, Ljackij chápe „literárnost“, tj. techniku, řemeslo, jako vnější, které vytváří předpoklady k vnitřnímu, tedy k tomu, co zkoumají duchovědy jako vlastní umělecké sdělení, jako literární transcendenci, k níž je morfologie prostředkem. V tomto místě navazuje Ljackij na přístupy ruského lingvisty a psychologa literatury A. A. Potebni, který mluví o vnější formě, vnitřní formě a obsahu, avšak v poněkud posunutém významu. Jak dokládají poznámky a bibliografické údaje, byl E. Ljackij detailně obeznámen nejen s ruskými pracemi z literární vědy i z okruhu, jímž se zde zabýval, nýbrž také s pracemi středoevropskými a západoevropskými. To, že nikde neuvádí známé kompendium A. Vrzala (A. G. Stína), může být způsobeno metodologickým nesouladem s narodnickými kritiky, jako byl A. Skabičevskij, z nichž Alois Augustin Vrzal (A. G. Stín) hojně čerpal, ale možná také špatnou informovaností (sám A. Vrzal si stěžoval, že se knize kladou v Praze překážky) nebo tím, že pokládal knihu za příliš epigonskou.

Ljackého pojetí staroruské literatury se blíží pojetí N. K. Gudzije, oděského žáka pozdějšího profesora brněnské Masarykovy univerzity Sergije Vilinského (1876–1950), který byl ostatně krátce – v zimním semestru 1913 – učitelem M. Bachtina (ten pak přestoupil do Sankt-Petěrburgu), ale liší se od něho důrazem na mezinárodní kontext staroruské literatury. Oproti D. S. Lichačovovi jsou poetika a stylové proudy vyloženy explicitně v širších sociálních a národních souvislostech. Staroruská literatura není viděna jako pouhá reflexe cizích vzorů, které jsou na ruské půdě modifikovány, současně se však nechápe ani jako po staletí uzavřený celek (zasahování byzantské kultury, které

mělo formotvorný a žánrotvorný význam, působení západních modelů via Litva a Polsko). Pro Ljackého je staroruská literatura kategorií svébytnou, vyložitelnou především z vlastního vnitřního pohybu: najdeme tu sice partie věnované překladové literatuře, ale nikoli srovnávací analýzy stop renesance, humanismu a baroka v ruském prostředí. Koncepčně nová byla, jak jsme již připomněli, integrace ruské lidové epiky jako axiologicky i esteticky rovnocenné součásti celonárodní literatury. Podobné pojetí nacházíme i v pracích F. Wollmana, který v *Slovesnosti Slovanů* (Praha 1928, 2. vyd. 2012) i v dalších dílech důsledně vychází z jednoty orální a literární produkce. E. Ljackij doceneňuje v literární vědě také geografický faktor a názorně jej dokládá osou sever – jih, protikladem, který nezmizel ani v dalším vývoji ruské literatury a který na sobě nese pečeť vstupu mediteránnosti, jak se o tom v posledních letech psalo v souvislosti s mediteránním centrismem v pojetí již zmíněného Ďurišina týmu.

Druhá část *Historického přehledu ruské literatury* má podtitul *Ruské písemnictví osmnáctého století* a z původního ruského rukopisu ji přeložila opět Sofie (Žofie) Pohorecká, a to – až na několik nevýrazných rusismů lexikálních a syntaktických – kvalitní češtinou. Tato část nikdy nevyšla a čerpáme proto z jediného dostupného exempláře stránkové korektury (V literární pozůstalosti Jevgenije Ljackého se však zachoval rukopis druhého dílu). Ljackij ve stručném úvodu jemně odstiňuje ruské středověké písemnictví od klasiky 19. století („zlatý věk“), mezi nimiž stojí právě literatura 18. století jako důležité tranzitivní pásmo: „Podle přesvědčení autorova ruská literatura XVIII. století není něčím samostatným a jakoby vnitřně celistvým v poměru k literatuře století následujícího: chronologická hranice je tu vytvořena čistě technickým dělením látky a v kulturně historickém chápání tvůrčího procesu je vyumělkovaná. Autor pokládá názor, podle něhož vstup ruské literatury na světové kolbiště má být připisován teprve století XIX., za mylný, přičemž údobí Kantěmírovo a Lomonosovovo mělo již býti včleněno v středověké písemnictví jako jeho ukončení. Karamzin a Děržavin vytvořili skvělé stupně k palladiu tvorby ozářené jménem Puškinovým. Obě století jsou stále jediným hnutím národní vůle v živelném zápasu kontrastů vytvářející Rusko, s vysokou duchovní kulturou, s ideály všelidského souladu a míru. Tento zápas se zvláště široce vyvinul, když přecházel z tmavých chalup, ozářených lampičkami nábožných písmáků, a sahal až do světlých sálů akademických poslucháren a na všechny cesty, na nichž se křížily zájmy vědeckého poznání světa s novými názory na přetvoření základů veřejného a státního života.“ (E. Ljackij: *Historický přehled ruské literatury. Část II. Ruské písemnictví osmnáctého století. Přel. z ruského rukopisu Ž. Pohorecká, nákladem Slovanského ústavu, Praha 1941, s. 5–6, korektura*). I když toto pojetí není dnes všeobecně přijímáno, tj. buď se 18. století bere jako alespoň autonomní oblast staroruského písemnictví, nebo se do jisté míry přijímají koncepce V. Kožinova, který popřel existenci klasicismu na ruské půdě a jevy 18. století pokládal z větší části za renesanční, přesto vysoké hodnocení této

literatury nikoli jen jako „dílny“, kde se třídí literární řemeslo, ale jako prvního vykročení ruské literatury do Evropy a světa, anticipuje do značné míry dnešní pojetí.

Již uvedený příklad Karamzinových *Dopisů* a Radiščevovy *Cesty* ukazuje, že v ruském 18. století dochází k **vplývání ruského středověku do novověku, že za fasádou vnější imitace evropských směrů a stylů se niterně ukládají renesanční paradigmaty; z toho důvodu je tzv. literatura 18. století uměle, konvenčně utvořeným pojmem, tranzitivním pásmem, z něhož je nutno starou a novou literaturu stopovat doslova dílo od díla: středověk a novověk, stará a nová literatura nevytvářejí následnost, posloupnost, ale jdou paralelně, koexistují, staroruská literatura vplývá do novoruské.** Odtud je již zřejmější, proč mohla nová ruská literatura mobilizovat tolik energie k rekonstituování své nejstarší fáze: souvisela s ní totiž – alespoň s jejími novějšími fragmenty – geneticky bezprostředně – na rozdíl například od situace v české literatuře. Struktura, tvar a rozpětí staroruské literatury tak transcenduje do novověku a vytváří most – byť úzký – jako komunikační kanál spojující v krásné literatuře a jejím estetickém kódu ruský středověk a novověk. Kromě Kožinovy „nové“ periodizace založené na ruském zpoždění a tím i na určitém fázovém posunu a kromě námi navrhovaného prae-post efektu (paradoxu) existuje ještě vysvětlení spočívající na zcela samostatném vývojovém paradigmatu ruské literatury či na koncepci N. Konrada, který se domnívá, že každá literatura musí zákonitě projít stejnými nebo podobnými vývojovými fázemi, ovšem v různých historických údobích (i v japonské literatuře objevil „renesanci“). Ruská literatura by v tomto paradigmatu nebyla tedy žádnou výjimkou. Otázka je, zda také tento postup vycházející zvnějšku, tedy v daném případě z evropských zkušeností, kritérií, z evropské morfologie a pojmosloví (renaissance) v sobě již neobsahuje onu těžce odstranitelnou, přilnavou částičku metody, která ulpívavě spočinula na zkoumaném materiálu a deformovala jeho poznání – tedy to, čemu Francis Bacon v Novém organon (Novum Organon, 1625) říkal *idola specus a idola fori*.³

3 Viz naši studii Existence, struktura, rozpětí a transcendence staroruské literatury (Poznámky k některým metodologickým problémům). *Slavica Litteraria*, X 1, 1998, s. 27–37.

II. Nástin vývoje

Zakladatel brněnské literárněvědné slavistiky Frank Wollman (1888–1969) charakterizuje Slovanů na počátku své dosud nepřekonané studie *Slovesnost Slovanů* (1928) takto: “Srovná-li se s charakteristikou Slovanů ze zprávy Prokopiovy Tacitova charakteristika Germánů, zvláště poslušnost k jedinému králi, ctnosti společného soužití, dostává se tím pravděpodobně u starých Slovanů povahová základna individualistická a u starých Germánů celkem kolektivistická. Toto kolektivum jevílo se Slovanům cizí, jak snad dosvědčuje jazykozpytná sounáležitost gotského thiuda ve významu lid, něm. deutsch, praslov. *tjudь (štužďь), českého cizí, pol. cudzy, slov. tuj, srbochorv. tudj, rusk. čužoj, bulh. čužd atd. Tato osudná a osudová povaha je tedy dána skutečností; sotva by bylo možno vyložití ji jen zpomalením vývoje, zaostalostí, stejně jako ekonomicky, historicky, biologicky, geograficky atd.; z povahy celkem neměnné tak, jako jsou v říši ostatního tvorstva zvířata samotářská a stádní – plyne delší trvání velkorodiny, rodů, plyne neschopnost zakládati státy, tedy vyšší civilizační celky, v nichž zaniká jednotlivec a rod v kolektivu, představovaném např. knězem (tj. knížetem, z něm. kuning) a králem (ze jména Karla Velikého).” (Wollman, 1928, s. 5–6). Pro toho, kdo si Slovanů představuje v pojetí ruského kolektivismu a protiindividualismu, je to pojetí jistě překvapivé, paradoxní, i když jen zdánlivě; je však zjevně logické a historicky oprávněné. Vytváření státu, jenž je zde chápán jako útvar méně přirozený než jinde, pak s sebou nese bolestné potlačování jedince; potlačovaný jedinec se však o to více prosazoval a v jistých dějinných periodách, zvláště když byl inspirován odjinud, o to silněji kompenzoval své potlačování (evropeizace v 18. století, ”zlatý věk” ruské literatury v druhé polovině 19. století, „stříbrný věk“ na počátku 20. století aj.).⁴

Ruská literatura se vyvíjela v zemi, která se ocitala v permanentním tlaku východních nájezdníků. Rusko tak po staletí fungovalo jako evropská hráz – to si Evropané vždy neuvědomovali, a naopak Rusové z toho vyvozovali svou spasitelskou (mesianistickou) úlohu a právo na vedení světa. Tváří v tvář vnějšímu nebezpečí a v důsledku vnitřního uspořádání, které bylo dáno důležitými historickými událostmi, jimiž se Rusko vzdalovalo ostatní Evropě (církvní schizma, mongolský vpád), byl v Rusku potlačován jedinec (Karel Havlíček Borovský píše v *Obrazech z Rus, 1843–1846*, že ruský mužik, tedy nevolník, má zde menší cenu než anglický plnokrevník), zdůrazňuje se kolektivnost, skupinovitost (sobornost). V těchto souvislostech má literatura mnoho dalších funkcí

4 Viz naše úvodní texty in: *Slovník ruských, ukrajinských a běloruských spisovatelů*. LIBRI, Praha 2001. ed. Ivo Pospíšil, *K celku východoslovanských literatur*, s. 15–19. *Ruská literatura*, s. 19–59, *Běloruská literatura*, s. 74–80.

a zčásti nahrazuje neexistující nebo slabě se prosazující filozofii a vědy. Literatura byla také vhodným nástrojem k vyjadřování politických názorů: za clonou sentimentálního cestopisu ukrýl Alexandr Radiščev v Cestě z Petrohradu do Moskvy (1790) drtivý politický útok na autokratické státní zřízení; politickou funkci měla i literatura děkabristů (členů ilegálních skupin a později účastníků rozdrčeného povstání ze 14. prosince [prosinec = rus. děkabr] – 1825). Také v liberální atmosféře 50. a 60. let 19. století se literatura často chápala jako víceméně bezprostřední odraz politických hnutí.

V prvním dílu svého spisu Rusko a Evropa (1913–1919) píše T. G. Masaryk o osudovém rozdělení Ruska na Rusko evropské, petrovské (tedy Rusko po reformách Petra I. z první třetiny 18. století), a Rusko středověké. V Rusku se podle něho sváří stará a nová Evropa, ale zasahuje sem také specifický kulturně politický vliv Byzance a asijských kulturních a mentálních vrstev. Spor domácího (ruského) a cizího (především evropského) je pro vývoj ruské literatury zásadní. Domácí lidová slovesnost (folklór) je v Rusku mnohem silnější než u jiných národů; například vojevůdce M. Kutuzov si při svých taženích vozil vlastního vypravěče pohádek. Charakteristickým rysem ruské literatury je únik směrem k publicistice, politice, historii a žurnalistice – to je vidět v celém vývoji ruského písemnictví, doslova od Puškina po Solženicyna. Puškin přechází od poezie k próze a historii, když píše dějiny povstání Jemeljana Pugačova, Solženicyn o sto padesát let později směřuje k dokumentaristice, k literatuře faktu v Souostroví GULAG. Zásadní zvrat přineslo 18. století se strategií Petra Velikého, který Rusko evropeizoval politicky, vojensky, ekonomicky a kulturně.

Počátky literatury východních Slovanů, tedy i Rusů, jsou spojeny se vznikem prvního státu východních Slovanů – Kyjevské Rusi a s pozdější christianizací, s níž přišlo písmo a spisovný jazyk. Sám původ slova „Rus“ nebo jeho pozdější varianty „Rossija“ odkazuje k ugrofinskému výrazu pro skandinávské členy bojových družin (vikiny, varjagy – od waering = válečník), kteří byli najímáni východoslovanskými náčelníky a postupně na trase, které se tradičně říká „put' iz varjag v greki“ (cesta od Varjagů k Řekům, tedy ze Skandinávie do tehdejší Byzance), přebírali moc. První kyjevská dynastie rurikovců byla skandinávského původu, což potvrzují jak jména prvních panovníků (Olga = Helga, Vladimir, Volodymyr = Waldemar), ale také místní názvy s kořenem rus/ros) a mimo jiné i jména účastníků kyjevských poselstev, která po častých válkách uzavírala mírové smlouvy s Byzancí: Nestorův letopis neobsahuje v těchto pasážích ani jedno slovanské jméno, všechna jsou skandinávská, severogermánská jména knížecích družinů-varjagů. To však – zdá se – neznamená, že na rozsáhlém území východních Slovanů neexistovala předtím žádná raněstředověká civilizace a kultura – potvrzují ji nepřímou zprávy tehdejších cizích cestovatelů, zvláště arabských kupců.

Počátky Kyjevské Rusi spadají do 7. století, vývojovým vrcholem jsou 10. a 11. století, od 12. století začíná proces drobení a regionalizace, decentralizace s oslabováním

kyjevského centra, který dovršuje mongolský vpád v první polovině 13. století (1223 bitva u řeky Kalky – první porážka ruských knížat, 1240 dobytí Kyjeva chánem Batú, rus. Batyj).

Literatura Kyjevské Rusi je spojena s písmem a jazykem. Byly to hlaholice a cyrilice; v Životě Konstantinově sice najdeme pasáž, kde se mluví o písmu údajně nalezeném na Krymu („ruskyja pismena“), ale snad to byly gótské runy. V každém případě lze říci, že do přijetí zmíněných písem, jimiž byla zprostředkována staroslověnština, nebylo žádné jiné písmo na území východních Slovanů relevantně využíváno. V případě prvního spisovného východoslovanského jazyka šlo o staroslověnštinu, umělý jazyk, jehož bázi se staly jihoslovanské dialekty v tzv. egejské Makedonii, oblasti kolem Soluně v dnešním severním Řecku, a budovanou nadstavbou řecké slootovorné a gramatické modely. Písmo a jazyk přišly na Rus s christianizací za knížete Vladimíra zvaného později Svatý (jako první však byla v Byzanci pokřtěna již kněžna Olga a její poselstvo). V Nestorově letopisu najdeme barvitý popis christianizace Kyjeva, z něhož pak K. Havlíček Borovský satiricky odvodil známou antiklerikální báseň Křest svatého Vladimíra: podle Nestorova letopisu to byl výběr z několika náboženství – Vladimír si nakonec zvolil byzantskou podobu křesťanství (víme, že Mongolové po expanzi ve 13. století si také vybírali a jednou z možností bylo i křesťanství – nakonec se, jak známo, rozhodli pro islám), přičemž podstatnou úlohu sehrály i zvyky tehdejších východních Slovanů (včetně pití alkoholických nápojů) a pragmatické souvislosti. Jednalo se o akt násilné povahy; z centra však christianizační vlny postupovaly jen zvolna, takže ještě ve vrcholném středověku zůstávaly některé oblasti Rusi v podstatě pohanské nebo se v nich křesťanství přijímalo povrchně a vytvářelo s magií a pohanskými rituály jeden celek – jako ostatně i jinde. Geografická blízkost velkých východních náboženských systémů vedla k snazšímu šíření církví neschválených, neoficiálních textů: Kyjevská i Moskevská Rus byly semeništem apokryfů ideově spojených zejména s manicheismem a gnósi. Markantní je silná pozice orálních slovesných projevů, které prozrazují, že byly původně určeny pro zpěv nebo deklamaci: tyto rysy východoslovanské slovesnosti prorůstají ze staršího období až do novověké ruské literatury, jsou zachovány ve formě stylizace nebo poetologických řetězců (Dostojevskij, Leskov, Remizov). Slovanské literatury obecně jsou – mnohem úžeji než jiné celky v Evropě – spojeny s ústní slovesností (folklórem), jejíž životnost se zejména u východních Slovanů udržuje až do 20. století a jež se jednak vedle literatury umělé paralelně vyvíjí, jednak ji prostupuje; zanechávajíc v umělé tvorbě trvalou stopu a tím zvyšujíc její potenci zpětného zlidovění, zejména pokud jde o aforistické výroky, okřídlená rčení, ale také celé motivické a syžetové trsy.

Proces prostupování a scelování jihoslovanského jazyka (staroslověnštiny) a domácího východoslovanského jazyka (nazývaného obecně východoslovanský, rus. obščevostočnoslavjanskij) probíhal několik staletí: od původní diglosie (stavu faktické dvojjazyčnosti) po Lomonosovovu teorii tří stylů (štil') až po Karamzinovu a Puškinovu syntézu.

Lze tedy říci, že vytváření spisovné ruštiny jako literárního jazyka, jímž je psána jedna z nejvýznamnějších světových literatur, probíhalo od 11. do 19. století.

Ve srovnání s českou literaturou je zásadně odlišný již sám vznik spisovného jazyka východních Slovanů, tj. staroslověnštiny či církevní slovanštiny. Jazyk, který vytvořil Konstantin původně pro Velkou Moravu a spolu s Metodějem tam přivezl spolu s některými liturgickými texty, které se v moravsko-panonském prostředí rozhojnily, tu charakterizuje nikoli pouze počáteční fázi vývoje (u nás násilně likvidovanou, „odstříženou“ od dalšího literárního procesu, u jižních Slovanů po období neobyčejného rozkvětu v Bulharsku, Chorvatsku a Srbsku, potlačovanou neustálým postupem Osmanské říše), ale de facto literární vývoj vcelku, neboť se stal součástí moderní spisovné ruštiny a dokonce i běžného mluveného ruského jazyka jak v hláskosloví, tak v morfologii a syntaxi. Je tedy v podstatě ruské prostředí jediným místem, kde se staroslověnská vzdělanost udržela dodnes jako živá a produktivní.

Nejstarší vývojová fáze ruské literatury se tradičně nazývá staroruská literatura (rus. drevnjaja russkaja, častěji drevnerusskaja, dříve také starinnaja russkaja literatura) a v dnes běžné podobě je takto známa vlastně až ve 20. století, kdy ji modelovalo několik generací medievistů s kulminací v díle D. Lichačova. Staroruská literatura má – oproti jiným evropským literaturám – výrazné specifikum spočívající hned v několikerém vývojovém přeryvu, zvláštní morfologicko-žánrové struktuře a poetologické návaznosti modelované novou ruskou literaturou. Práce zmíněného D. Lichačova, pojetí karnevalizace a lidové středověké kultury spolu s kulturou rituálního smíchu (tzv. smíchová kultura, rus. smečovaja kul'tura) v pojetí Bachtina, Lichačova a Pančenka, studie o staroruských souvislostech novoruské literatury z pera I. Smirnova a u nás studie S. Mathauserové, které odhalily staroruskou literární teorii a svazek starších a novějších vývojových fází ruské literatury, ukázaly na nesamozřejmost existence staroruské literatury. Staroruská literatura jako celistvý fenomén se nezjevila našemu zraku ihned, ale byla pozvolna utvářena a modelována z roztroušených textů, které musely být objeveny, kriticky vydány a komentovány; z nich se formoval evoluční řetězec a literárněhistorické modelování muselo překlenout časové průrvy a vývojovou diskontinuitu. Při utváření sugestivního modelu staroruské literatury nikoli jako panoramatu izolovaných církevních a světských textů většinou nepůvodního charakteru, ale jako originální struktury sehrálo podstatnou úlohu Slovo o pluku Igorově (snad konec 12. stol. – viz dále) jako tzv. centrální slovesná památka. Ještě Puškin – byť tehdy bylo již Slovo známo a publikováno – nevěděl nic o fenoménu, jemuž se dnes říká „drevnerusskaja literatura“. V poznámkách z let 1824–25, jež se týkají příčin, které zpomalily vývoj ruské literatury, a poezie tzv. klasické a romantické, není o staroruské literatuře ani zmínky; spíše se zdůrazňuje odvozenost ruské literatury z cizích paradigmat: „Nemáme ještě ani literaturu ani knihy, všechny své znalosti, všechny své pojmy jsme od dětství načerpali v cizích knihách.“ (A. S. Puškin:

Polnoje sobranije sočinenij, sv. 7, Moskva 1958, s. 323.) Jinde mluví o nicotnosti ruské literatury. Podobný charakter má ostatně známý hyperbolický výrok V. G. Bělinského ze stati Literaturnyje mečtanija (1834, Literární snění), že v Rusku není literatura.

Centrální postavení Slova o pluku Igorově doložil jeho největší znalec D. Lichačov v knize Slovo o pluku Igoreve i kul'tura jeho vremeni (1978, Slovo o pluku Igorově a kultura jeho doby). Spory kolem autenticity Slova již tehdy – zejména jeho zásluhou – pozvolna utichaly, ostrost konkrétních, většinou jazykovědných argumentů se otupila; v tomto okamžiku použil ruský badatel metody odstupů a nadhledu: vzdálil se od konkrétního textu, aby jej uviděl v širších souvislostech a pokusil se definitivně dokázat jeho pravost akcentací jeho kontextového charakteru. Autenticita Slova je dokazována z toho, že je vyložitelné z dobových souvislostí, že mezi ním a ostatními staroruskými texty té doby existují vzájemné vazby, vzájemná podmíněnost. Cestu od faktografického, jazykově stylistického konkrétní ke kulturním makroblokům a sémiotice nastoupil Lichačov v 60. letech v době silícího vlivu strukturalismu reprezentovaného v tehdejších SSSR zejména tartuskou školou J. Lotmana po známé poradě v Gorkém (1961) a publikací M. Bachtina (1895–1975) – celková tendence znovu směřuje k zpožděné prevalenci literární morfologie (viz jeho Poetiku staroruské literatury z r. 1967) a ústí do generální sémiotiky (kniha Poezie sadů z r. 1982), i když je čas od času doplňována i vstupy do moderní literatury (úvod k prvnímu oficiálnímu sovětskému vydání Pasternakova Doktora Živaga, 1988, č. 1990). Tato metoda, která se takticky vzdálila nekonečným textovým sporům a vyzvedla Slovo a jeho problematiku do jiné roviny, na jiné “patro” literárněvědného výzkumu, však nemohla vyvrátit konkrétní pochybnosti (např. problém dynamické funkce přírody, metatextové návaznosti – Bojan a pěvec Slova, citové exaltace).

Problém existence staroruské literatury tvoří dvojedinost s problémem její identity či obnovované identity v kadlubu zásadních historických událostí. S těmito okruhy je spojena otázka jazykové, kulturní a teritoriální identity, decentralizace a disperze (“feudální rozdrobenosti”), tatarského vpádu, následné okupace a koexistence, územní dezintegrace, hledání nových mocenských center a nového “sbírání ruských zemí” – to vše vyvolává otázku po vnitřní jednotě. Z historických kataklyzmat a přeryvů se pokaždé noří poněkud jiná země a jiní lidé, tedy i jiná, transformovaná literatura, jejíž proměna patrně překračuje rozpětí pouhé nové historické periody. V těchto proměnách se pak různě jeví i problém Ruska a Evropy jako přibližování a oddalování a nakonec vzdálení ze sféry latinizované kultury. Nové Rusko se muselo k nové Evropě pak jen zvolna pracovat zhruba od období “smuty” (neklidné, rozbourané doby po smrti Ivana IV. Hrozného až do konce první třetiny 17. století).

Písmo přinesené žáky Konstantinovými z Bulharska mělo zprvu podobu tzv. ustavu, kde bylo patrné pečlivé oddělování jednotlivých písmen, později poluustavu (od 14. stol.), kde se počítalo s rychlejším psaním ústícím až do tzv. rychlopisu (skoropis'): reformy

písma a grafémů pokračovaly přes Petra Velikého až do doby po Říjnové revoluci, kdy dochází k reformě grafiky, již píšou Rusové dodnes (i když emigrace se dlouho přidržovala tzv. předrevolučního pravopisu rozlišujícího dvě “i”, tzv. jať a tvrdý jer po tvrdých souhláskách).

Kromě psané slovesnosti se na Rusi rozvíjel folklór, jenž se uchoval v psané, transformované podobě i v umělé literatuře v podobě různých folklórních žánrů, jako jsou přísloví, rčení, pověsti, legendy, zaříkávání a zaklínání, pláče nad mrtvými a zejména pohádky stojící na mytickém podloží. Lidová orální poezie byla úzce spojena s magií a obřady (obřadovaja poezija) řídicími se časovým rozdělení kalendářního roku, ročními obdobími apod. Nositeli této tradice byli volchvové, tj. pohanští žrecové, mágové. Patrně nejrozšířenější formou lidové poezie byly epické byliny (vyprávění o minulosti, o tom, co bylo) vyskytující se ve dvou cyklech (kyjevském a novgorodském) a soustřeďující se kolem postav tzv. bohatýrů (Ilja Muromec).

Umělá literatura přicházela s šířením křesťanství, nejprve jako všude v podobě překladů biblických knih. Ze Starého zákona (Vetchij zavet) to byly Pentateuch (zejména Geneze a Exodus – rus. Bytije a Ischod, proroci, žaltář, přísloví, kniha Jób – rus. Jov, Kazatel/Ecclesiastes – Ekkleziast, Píseň písní – Pesn’ pesnej a Sulamit – Sumalif), z Nového zákona (Novyj zavet) to bylo čtveroevangelium (jevangelije ot Matfeja a další) a zejména nejpopulárnější kniha Nového zákona Zjevení s. Jana na Patmu čili Apokalypsa (Otkrovenije ili Apokalipsis Ioanna Bogoslova), které se nesčetněkrát stalo předlohou pro moderní literaturu. Kromě toho existovala řada tzv. apokryfů, k nimž se řadila i apokryfická evangelia, tedy ta, která církev neschválila jako součást Bible – Evangelium sv. Tomáše (jevangelije ot Fomy), evangelium sv. Nikodema (ot Nikodima) a sv. Jakuba (ot Jakova). Apokryfní evangelia jsou spjata s dualismem (s koncepcí podvojně povahy světa jako plodu dobra i zla, Boha i ďábla) a souvisejí s vývojem východního myšlení, zejména s tzv. gnósi, jejíž literární základ dnes tvoří po válce objevená tzv. gnostická knihovna v Nág Hammádi v Horním Egyptě. Prvním významným původním apokryfním textem vzniknuvším na teritoriu východních Slovanů je pravděpodobně Choždenije bogorodicy po mukam (12. stol.): Panna Maria, bohorodička (bogorodica) provázená archandělem Michaelem prochází peklem a sleduje muka, jimž jsou podrobováni hříšníci (bludniki, vory, p’janicy apod., tedy mravně zbloudilí, včetně prostitutek, zloději, opilci, ale také hříšní církevní hodnostáři) a vyzývá k milosti; tato výzva k milosti pro pobloudilé se stala emblémem rus. literatury a byla motivicky vícekrát využívána. Její ohlas najdeme jak v Puškinově jinak až nadlidsky hrdé básni Pomník (Pamjatnik), v níž si zcela neskromně prorokuje slávu, neboť všechny národy Ruska budou jeho jméno – po vzoru známé básně Horatiovy (Exegi monumentum) – vzývat, ale podstatu své kreativity shrnuje ve slovech: “Dlouho budu lidu milý tím, že jsem lyrou probouzel dobré city, že jsem v svém krutém věku oslavil svobodu a vyzýval k milosti pro poražené (padlé, i mravně)

[I doolgo budu tem/ ljubezen ja narodu/ čto čuvstva dobryje ja liroj probuždal/ čto v moj žestokij vek/ vosslavil ja svobodu/ i milost' k padšim prizyval], ale také v základním ideově tematickém půdorysu známého románu A. Tolstého *Křížová cesta* (Choždenije po mukam), jejíž český název tuto spojitost retušuje. Existuje však i řada jiných apokryfických textů, které zpětně přešly do lidové slovesnosti jako tzv. pohádky o tom, jak Kristus Pán putoval po zemi; najdeme tu však i velmi staré texty o stvoření, kde je dualitní podstata světa vyjádřena zcela explicitně, např. *Kak Bog sotvoril Adama*.

Staroruská literatura se vyznačuje žánrovou synkretičností, přítomností několika žánrů v jednom textu a žánrovou pluralitou snad ještě více než jiné evropské středověké literatury. Žánrem, který není bezprostředně spjat s liturgií, jsou **letopisy čili kroniky neboli anály**. Původní text je tzv. počáteční ruský *letopis zvaný Nestorův*, jinak *Vyprávění o dávných časech (Povest' vremennych let*, 11. stol.). Zachoval se ve dvou verzích v tzv. Lavrentjevském (1377) a Ipatjevském (1420) soupise. Chronologii textu objevil ruský filolog A. Šachmatov. Nositeli literatury byli přirozeně mniši a ruské kláštery, v Kyjevě především Kyjevo-pečerská lavra. Počáteční ruský letopis se stal základem všech dalších regionálních letopisů a ovlivnil další žánry, včetně básnických a hagiografií (legendy, žitija, životy svatých): sestává se z analistických zápisů na straně jedné a uzavřených, dramaticky konstruovaných syžetů (např. o tom, jak se kněžna Olga sedmkrát pomstila Drevljanům za smrt svého manžela, o zabítí Borise a Gleba, o Igorově tažení proti Polovcům, o bitvách s byzantskými Řeky a uzavírání mírových smluv aj.).

Dalším žánrem byla právě **hagiografie (žitije, žitijnaja literatura)**. Kromě překladových textů je tu jeden originální, geneticky spjatý s českou staroslověnskou a latinskou legendou o sv. Václavovi a sv. Ludmile, jeho babičce – *Život svatých mučedníků Borise a Gleba*, knížecích synů, které dal zavraždit jejich starší nevlastní bratr Svjatopolk. Ve vrcholné fázi Kyjevské Rusi za knížete Vladimira Monomacha (12. stol.) vzniká jeho *Poučení dětem (Poučeníje čadi)* opět dokládající žánrovou synkretičnost staroruské literatury: je to současně **vojenská (válečná) povídka (voinskaja povest')**, hagiografická biografie a **didaktické exemplum** vyzývající k svornosti. Typicky církevním žánrem je **kázání (propoved')**, nejstarší z nich *Slovo o zakone i blagodati* (1037–1050) metropolity Ilariona, v němž se dovídáme o přednostech Nového zákona před Starým: uprostřed je “Pochvala koganu Vladimiru” (Chvála knížete Vladimíra) a nakonec modlitba k Bohu: smyslem je vyzvednout křesťanství před jinými věrami. Ve 12. století byla také známá **kázání Kirilla Turovského**. V rámci církevních žánrů jsou podstatná také putování na svatá místa nebo do Palestiny k Božímu hrobu, tzv. **palomničeskaja literatura, palomničestvo v svjatuju zemlju, (palomnik, pilgrim = poutník na svatá místa, z lat. peregrinus, pův. cizí, cizinec)** – jedním z těchto Rusy zbožňovaných míst byl klášter Athos (Afon). Původní je text *Putování igumena Daniila do Palestiny (Choždenije v Palestinu igumena Daniila)*: autor měl od křižáckého krále takřka neomezenou volnost pohybu, takže podal detailní místopis.

Slovo o pluku Igorově (konec 12. stol., bitva s Polovci se odehrála podle letopisu podle našeho kalendáře r. 1185) je textem vpravdě výjimečným. Ve 20. století se v diskusi o jeho pravosti střetli mj. francouzský slavista A. Mazon a ruský akademik D. Lichačova, nepřímo do toho zasáhl český filolog Frček, který poukázal na filiace Slova s textem ze 14. století, který líčí první porážku Tatarů ruskými knížaty – Zadoňštinou (Zadoňščina) – tím se však spor nevyřešil. Dnes je Slovo líčící tragické tažení knížete Igora proti kočovným Polovcům (Kumánům) chápáno axiomaticky jako autentické (podezřelý z autorsví býval N. M. Karamzin, který o něm také informoval západní Evropu).

Ruský středověk – stejně jako jinde – pokládal za ctnost nikoli původnost (originalitu), ale napodobování, parafráze. Takových translačních textů je ve staré Rusi hojnost (převodnaja literatura): některé texty jsou zjevně i českého původu, nebo se do Ruska dostaly českým prostřednictvím, u jiných je český původ spíše legendární. Jako jinde i zde se setkáváme s *Alexandreidou* (*Aleksandrija*), původně asi perskou a pak řeckou legendou o starověkém panovníkovi, která byla různě přizpůsobovaná středověké rytířské tradici, *Devgenijovo dějanije* (*Činy Digenovy*) a parafráze životopisu Buddhova Povídání o Varlaamovi a Iosafovi: staroruská literatura se stává křížovatkou východních vlivů.

Od druhé poloviny 12. století prochází Kyjevská Rus obdobím krize, které se obvykle označuje jako feudální rozdrobenost: kyjevské centrum slábne, sílí regiony, vzniká regionální literatura. Projevem této situace je *Prosebný list Daniila Zatočnika* (*Molenije D. Z.*), úpěnlivá prosba a nabídka služby, kterou inteligentní “manažer” své doby nabízí patrně knížeti. Příkladem regionální literatury jsou *Kázání Serapiona Vladimírského*, kompaktní *Haličsko-volyňský letopis jihoruský*, tverské *Povídání o Ševkalovi*, novgorodská *Beseda o svatyních cařihradských* či pskovské *Vyprávění o knížeti Dovmontovi*.

Když spojená ruská knížata podléhají mongolské invazi u řeky Kalky roku 1223, je již pád Kyjevské říše neodvratný: literárně je zachycen v řadě textů litanického a elegického rázu, např. *Vyprávění o rozchvácení Rjazaně chánem Batú* (1237, *Slovo o razorenii Rjazani Batyjem*), dojemné *Slovo o pogibeli Ruskyja zemli* (*Slovo o zkáze Ruské země*). Nezaniká však ani hagiografická literatura, již pěstují Jepifanij Premudryj a Pachomij Logofet (15. stol.). Situaci říše nejlépe dokládá pseudohagiografie *Žitije Aleksandra Něvskogo* (13. stol.), biografie knížete s hagiografickými rysy, který se musel udržet proti Mongolům i Švédům a Řádu německých rytířů.

Pád Kyjevské Rusi znamenal velké přesuny obyvatelstva, v podstatě vylidnění centrální části říše s Kyjevem, který se tehdy stal bezvýznamným provinčním městem na okraji stepi: centra se posouvají na severozápad a severovýchod; jedno centrum vytváří nový státní celek s Litvou a Polskem, druhé s jádrem ve Vladimíru a Suzdali a poté v Moskvě buduje základ nové velké Ruské říše, která prochází různými fázemi centralizace a “sbírání ruských zemí”, tedy imperiálními výboji na úkor sousedů. Nově budovaný celek se proto ideologicky obracel k příběhům dávných říší: populární jsou např. *Povest’ ob*

Indijskom carstve, Povest' o Vavilonskom carstve (o Indii a Babylonu): tato tendence sílí zvláště s pádem Cařihradu r. 1452; příčiny a průběh líčí *Vyprávění Nestora-Iskandera o dobytí Cařihradu* (Povest' Nestora-Iskandera o vzjatii Caregrada), kde se mj. mluví o Florentské unii. Z téže doby pochází *povídka o muťanském vévodovi Drakulovi*, která reflektuje kruté boje s Turky a spleťtá spojenectví spíše než nadpřirozené vlastnosti Vlada Cepeše, jenž je aktualizovaně spojován s Ivanem Hrozným.

V 15. století se objevuje také původní ruský cestopis *Putování tverského kupce Afanasije Nikitina za tři moře* (*Choženije Afanasija Nikitina za tri morja*): cesta byla podniknuta v letech 1466–1472. Kupec užívá běžného mluveného, věcného jazyka (delovoj jazyk), nikoli čisté církevní slovanštiny. *Vyprávění o Petrovi a Fevronii Muromských* je syntézou umělé a lidové tvorby (folklórní motivy moudré panny). Svěbytným projevem střetu dvou církevních koncepcí, za nimiž prosvítá spor mezi světskou a duchovní mocí, je diskuse josifljanů (Josif Volynskij) a zavolžských starců (Nil Sorskij) kroužící kolem klášterního majetku. Souběžně se šíří různé hereze (strigolnici, judaizující – židovstvu-juščije), které zasahují i literaturu.

Koncepce Moskvy jako třetího Říma (a čtvrtý už nebude) vede k mocenskému tlaku na literaturu, která se v podobě alegorií stává hlasatelkou moskevské velikosti. V 16. století proces politické, ideologické, ale také kulturní centralizace vrcholí územní expanzí Ivana IV. Hrozného: probíhá shromažďování textů, které se pak stávají podloží pro pozdější literaturu, např. *Velikije Čet'ji Minei*, 24 000 stran hagiografických příběhů, Kniha stepenna carskogo rodoslovija, základní mravoučný a praktický text *Domostroj*, právní literatura, azbukovník, tedy de facto embryonální encyklopedie, texty oslavující pád tatarské moci (*Historie Kazaňského carství*), apologetika autokratické moci z pera Ivana Peresvetova, Byzanc znovu připomínající vyprávění o císaři Konstantinovi (*Skazanije o care Konstantine*) a zejména ideologická a stylově barvitá *korespondence Ivana IV. Hrozného* s jeho bývalým generálem uprchlým na Litvu *Andrejem Kurbským* o šlechtické demokracii a autokracii, korespondence, jejíž pravost byla již také v tomto století zpochybněna jako korespondence dvou bojarů pozdějšího období smuty (smutnoje vremja = neklidná doba). Literatura této doby, která následuje po smrti Ivana IV. a dynastických zmatcích a pokračuje několikerým vpádem polsko-litevského vojska do Moskvy, lidovým povstáním a nastolením nové dynastie Romanovců, se vyznačuje elegickými tématy připomínajícími literaturu za mongolského vpádu, např. *Skazanije Avraamija Palicyna* a *Vyprávění o neklidné době* (*Povesti o smutnom vremeni*, 1611).

Rusko se znovu postavilo na nohy a expanduje k Baltu a Černému moři: zachycuje to dramatické *Vyprávění o obklíčení Azova donskými kozáky* (*Povest' ob Azovskom osadnom sidenii donskich kazakov*, 1637), zájem o Východ symbolizuje *Vyprávění o Jeruslanovi Lazareviči* na motivy básně Firdousiho a především řetězec satir a tzv. světských povídek (povídek ze života, rus. bytovaja povest'), které již patří do 17. století: *Vyprávění o hoři*

– *zlém štěstí*, *Vyprávění o Savvovi Grudcynovi a Vyprávění o Frolu Skobejevovi* vyvíjející se od pokory křesťanství k hrdosti a pikareskní zpupnosti nových zbohatlíků na pozadí ruského volžského obchodu, multikulturní říše (Savva Grudcyn) k milostné a majetkové nenasytnosti (Frol Skobejev) jako manifestaci novověkého člověka, jemuž je vše dovoleno. Satiry mají především sociální ráz (Azbuka o golom i nebogatom čeloveke, Povest' o Karpe Sutolove aj.). Příval překladových povídek jde via Rzecz pospolitita, mj. Velikoje zercalo (Speculum magnum, čili Velké zrcadlo – renesanční soupis příběhů) a jednotlivé povídky mající spojitosti i s českým prostředím, byť někdy jen hypoteticky: *Vyprávění o Bruncvíkovi*, *O Vasiliji Zlatovlasém z České země* apod.

V 17. století se západní oblast Ruska stává terčem kulturní invaze polsko-katolické, která s sebou přináší barokní poezii, sylabickou prozódii reprezentovanou Simeonem Polockým, Silvestrem Medvěděvem a Karionem Istominem a počátek divadla dvorského typu za Alexeje Michajloviče, zatím s německými herci a repertoárem, kde byly hrány hry o *Juditě*, *Nabuchodonosorovi* a snad nejnámější – tzv. *Artakserksovo dejstvo*. Povlovná sekularizace ruské literatury byla započata, rozvinuta, ale nebyla dotažena do konce: náboženský charakter ruské literatury tak přežívá až do novověku.

17. století v Ruské říši probíhá ve znamení evropeizace, zesvětštění a modernizace – tím byl vytvořen základ pro pozdější reformy Petra I. Nicméně pokusy o změny v církvi jen vzdáleně připomínající fragmenty mohutné evropské reformace, která – stejně jako renesance, humanismus a baroko – netvořily v Rusku kompaktní a vyrovnaný systém jako v Evropě – byť se tyto projevy ve 20. století znovu zkoumaly a ukázalo se, že byly silnější, než se obecně myslelo, narazily na tuhý odpor zastánců staré víry. Jejich představitelem byl literárně zdatný protopop *Avvakum Petrov*, autor hagiograficky laděného vlastního životopisu, který svěže obnovuje staroruskou žánrovou synkrezi zmítající se pomezí cestopisu, teologického traktátu, intimní zpovědi a klasického curricula vitae s pozůstatky pohanského animismu a ideové nesmiřitelnosti, současně však okouzující živelným vnímáním víry a věcí nadosobních a transcendentních. Jeho dílo se někdy pokládá za autochtonní ruský protoromán.

III. Žánrový a stylový systém kontra evoluce staré literatury východních Slovanů

Většina medievistů, kteří se starou literaturou východních Slovanů, resp. staroruskou literaturou zabývali, dávali přednost analýze poetiky, tj. literárních žánrů a stylů. Činil tak i nejslavnější sovětský a ruský medievista Dmitrij Sergejevič Lichačov (1906–1999), který ve svém již klasickém díle *Poetika staroruské literatury* (Поэтика древнерусской литературы, rus. 1967, čes. překlad 1975)⁵ klasifikuje její tvarosloví na různé způsoby, v nichž hraje svou úlohu literární kánon převzatý z byzantské řecké literatury a literární etiketa, která však prochází změnami. Již sem vnáší Lichačov do statického obrazu středověké literatury východních Slovanů, tedy deskripce konkrétních „památek“ (литературные памятники), resp. žánrů, motiv literárního pohybu, evoluce po vzoru Jurije Tuňanova. Uvádí příklady vysokého stylu, ornamentálnosti, „splétání slov“ („плетение словес“), principy stylistické binarity, stylistické symetrie a povahy symbolů a metafor. V druhé části své poetiky se zaměřuje na geografické hranice staroruské literatury a vnáší do jejího studia podle modelu M. M. Bachtina kategorii literárního prostoru a času (chronotopu), který mu umožňuje ukázat na prolínání folklórních a umělých žánrů, např. pohádky a některých děl staroruské literatury (О Перпе и Февронии Муромских). V tomto trendu pak pokračuje v knize o vývoji ruské literatury 10.–17. století.⁶ Především výrazněji používá principy srovnávací literární vědy (literární komparatistiky), zvláště když srovnává byzantskou řeckou a staroruskou literaturu: hovoří o transplantaci byzantských děl nebo o jejich recenzování⁷ a evropské dimenzi literatury Kyjevské Rusi a období následujících. Je autorem pojmu „предвозрождение“, tedy proto-renaissance, aplikovaném na poměry ruského středověku. Centrem pozornosti je utváření renesančních rysů středověké ruské literatury a úloha baroka. V návaznosti na jiné své knihy si všímá procesu autorské individualizace a individualizovaného vidění člověka a celkové antropologizace literatury středověku a počátku novověku.⁷

Slovenský rusista Juraj Kopaničák ve své rusky psané učebnici věnuje pozornost překladové literatuře, kterou chápe jako klíč k postupné emancipaci středověké

5 D. S. Lichačov: *Poetika staroruské literatury*. Přel. Ladislav Zadražil, doslov Světa Mathauserová. Odeon, Praha 1975; rus. 1. vyd. Поэтика древнерусской литературы. Наука, Ленинград 1967.

6 Развитие русской литературы X–XVII веков. Эпохи и стили. Наука, Ленинград 1973.

7 D. S. Lichačov: *Člověk v literatuře staré Rusi*. Přel. Světa Mathauserová, doslov Eva Fojtíková. Odeon, Praha 1974. Rus. orig. Человек в литературе древней Руси. Изд. АН СССР. Москва 1958.

ruské literatury. Jednotlivé artefakty dělí na biblické žánry (священное писание), kroniky (летописи, хорники), apokryfy (апокрифы), hagiografie (агиографии, жития, житийная литература), kázání (проповеди), cestopisy/putování na svatá místa (хождение, хождение, паломническая литература), válečnou/vojenskou povídku (воинская повесть), pohádkovou povídku (сказочная повесть). Česká rusistka Světlá Mathausarová (1924–2006) poukázala ve svém díle na existenci teorii literatury v ruském středověku a na vlivnou teorii stylů, která působila na konkrétní tvorbu (J. Kopaničák: Istonija drevnej russoj literatury. Univerzita Komenského, Bratislava 1993. S. Mathausarová: Drevnerusskije teorii iskusstva slova. UK, Praha 1979. S. Mathausarová: Cestami staletí. Systémové vztahy v dějinách ruské literatury. UK, Praha 1988).

Nejpodstatnějším rysem literatury Kyjevské Rusi trvajícím do poloviny 13. století a protrahovaně až do 14. století, je žánrová synkretičnost: v jednom díle jsou přítomné prvky různých žánrů, které jsou rozeznatelné pouze z časového odstupu a perspektivy dalšího literárního vývoje (např. Poučení Vladimira Monomacha v sobě obsahuje prvky autobiografie s náznaky hagiografie, cestopis, exemplum, válečnou povídku, kázání aj.).

Problém evoluce stylů a žánrů v literatuře východních Slovanů 11.–17. století spočívá v značných vývojových hiátech způsobených historickými událostmi spojenými s válkami, taženými kočovnými kmeny, vypalováním sídel, včetně hlavních měst údělných knížectví, vpád Mongolů ve 13. století, později, když se mocenské a tím i kulturní centrum přenáší do Moskvy její vypálení chánem Tochtamyšem roku 1382.

Důležité ve vývoji ruské literatury 10.–11. – 17.–18. století jsou uzlové body soustřeďující kvalitativní posuny nebo dokonce zvraty: to je 14. století spojené s postupnou emancipací od Tatarů, vláda Ivana IV. Hrozného spojená se „sbíráním ruských zemí“ a kulturním propojením delší dobu se samostatně vyvíjejících knížectví včetně Novgorodu, smuta a nástup Romanovců a jejich reformy a ekonomická konjunktura a opětovné spojování se Západem,⁸ potom reformy Petra I. a s přerušováním i jeho nástupců a kulturní šev od 80. let 18. století vázaný na přechod k „moderní“ literatuře.

Obvykle se toto období konce 18. a počátku 19. století chápe jako tranzitivní nebo se už pokládá za součást ruské klasiky, tedy literatury 19. století. V tomto období, které pokrývá zhruba léta 1780–1812 (od porážky Pugačovova povstání k Vlastenecké válce s Napoleonem), se vedle sebe vyskytují jak klasicismus, tak fragmenty baroka, rokoka, sentimentalismus, preromantismus a romantismus v synkretické podobě. Je to současně doba nárůstu čtenářství (viz o tom v Puškinově Evženu Oněginovi: co četla Taťána) a vzniku ruské žurnalistiky, a to – ve srovnání se světem, tedy Anglií, – v poměrně raném období.

8 Viz S. Mathausarová: Poselství carských a císařských kurýrů: Řezno – Praha – Vídeň – Moskva 15.–17. století – Vyd. 1., Česká koordinační rada Společnosti přátel národů východu, Praha 2000.

Exkurz 1: Slovo o pluku Igorově v kontextu současných výzkumů (Keenanova hypotéza a její souvislosti)

Slovo o pluku Igorově patří k uhelným kamenům tzv. staroruské literatury: za deseti-letí, kdy se s ním v primární i sekundární literatuře pracovalo, zanechalo v jeho koncepci a interpretaci, zejména v ruském prostředí, takové stopy, že bez něj nelze vlastně vyložit středověkou ruskou literaturu jako souvislost a komplex.⁹ D. S. Lichačov hovořil o jeho centrální úloze v celku staroruské literatury a byl to právě on, kdo vysvětlil začlenění Slova do středověku, že se dnes stalo územ pokládat *Slovo* – už bez pochybností a dokonce bez jakékoli zmínky o nějaké v minulosti vedené polemice – k ruské literatuře středověku, dokonce přímo 12. či počátku 13. století.¹⁰ Sovětské vydání Slova k hypotetickému jubileu Igorovy bitvy s Polovci, kterou letopisná povídka datuje rokem 1185, vyšlo k údajnému 800. výročí přesně roku 1985.¹¹ Jinak je literární produkce posledních třiceti let ruskými vydáními Slova – nejčastěji v novoruských překladech – v podstatě zahlcena: zejména se reeditují překlady Apollona Majkova a Nikolaje Zabolockého.¹² V posledních desetiletích se objevila řada nových interpretací nebo reinterpretací.¹³

9 Viz naše texty: Slovo o pluku Igorově v kontextu současných významů: Keenanova hypotéza a její souvislosti (K pokusu o „nové řešení“ dávného problému původu Slova o pluku Igorově). Památce prof. Romana Mrázka. Slavica Slovaca, roč. 42, 2007, č. 1, s. 37–48. Postava „patriarchy slavistiky“ u Edwarda L. Keenana (*Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale*, 2003) Slavica litteraria 15, 2012, 2. Česká slavistika 2012–2013. Josef Dobrovský a problémy současné slavistiky. Eds. Marie Sobotková, Jiří Fiala, Ivo Pospíšil a Giuseppe Maiello, s. 13–24.

10 Srv. D. S. Lichačov: „Слово о полку Игореве“ и культура его времени. Ленинград 1978.

11 Слово о полку Игореве: 800 лет. Составила Л. И. Сазонова. „Советский писатель“, Москва 1985.

12 Např. vydání z Jaroslavi (1971) v překladu A. Majkova nebo básnický překlad V. A. Žukovského (vyd. Leningrad 1964), A. S. Puškina (např. oděské vyd., pravděpodobně 1892), kyjevské vydání z roku 1979, mj. také s překladem N. Zabolockého; slavný je anglický překlad Vladimira Nabokova (nejnověji reeditovaný: Sankt-Petěrburg 2004).

13 Viz např. М. Ф. Гетманец: Тайна реки Каялы: Слово о полку Игореве. Харьков 1982, 1989. Ф. Я. Прийма: Слово о полку Игореве в русском историко-литературном процессе первой трети XIX века. Ленинград 1980. Od 60. let 20. století, kdy se objevila poslední ruská polemická kniha o Slově Alexandra Alexandroviče Zimina (1920–1980) Слово о полку Игореве: Источники, время создания, автор (Москва 1963) se však již nikdy neobjevil text, který by tzv. pravost (časovou autentičnost) Slova vyvracel. Osud A. A. Zimina a štvance na něho v bývalém SSSR, kterou se marně snaží relativizovat stati v tzv. *Encyklopedii Slova* (internetová verze – viz dále), by si ovšem zasloužily samostatného pojednání. Z dalších textů by si zasloužily bedlivé pozornosti např.: В. П. Козлов: Кружок А. И. Мусина-Пушкина и Слово о полку Игореве. Новые страницы истории древнерусской поэмы в XIII веке. Москва 1988. Tyto práce vycházejí z přesvědčení o středověké autenticitě Slova, jak ji prezentuje již S. V. Russov v příspěvku О подлинности Древняго Русскаго стихотворения, известного под названием Слово о Полку

Při utváření sugestivního modelu staroruské literatury nikoli jako panoramatu izolovaných církevních a světských textů většinou nepůvodního charakteru, ale jako originální struktury sehrálo podstatnou úlohu právě *Slovo o pluku Igorově* jako tzv. centrální slovesná památka. Ještě Puškin – byť tehdy bylo již *Slovo* známo a publikováno a on sám je později přeložil – nevěděl nic o jevu, kterému se dnes říká „древнерусская литература“ – alespoň o něm neuvažoval jako o komplexním jevu. V poznámkách z let 1824–25, jež se týkají příčin, které zpomalily vývoj ruské literatury, a poezie tzv. klasické a romantické, není o staroruské literatuře ani zmínky; spíše se zdůrazňuje odvozenost ruské literatury z cizích paradigmat. Podobný charakter má ostatně známý hyperbolický výrok V. G. Bělinského ze stati Literární snění (Литературные мечтания, 1834), že v Rusku není literatura.

Centrální postavení *Slova o pluku Igorově* (snad z konce 12. stol.) mimo veškerou pochybnost doložil jeho největší znalec D. S. Lichačov v knize *Slovo o pluku Igorově a kultura jeho doby* (1978). Spory kolem autenticity *Slova* již tehdy – zejména jeho zásluhou – pozvolna utichaly, ostrost konkrétních, většinou jazykovědných argumentů se ztupila; v tomto okamžiku použil ruský badatel metody odstupů a nadhledu: vzdálil se od konkrétního textu, aby jej uviděl v širších souvislostech a pokusil se definitivně dokázat jeho pravost akcentací jeho kontextového charakteru. Autenticita *Slova* je dokazována z toho, že je vyložitelné z dobových souvislostí, že mezi ním a ostatními staroruskými texty té doby existují vzájemné vazby, vzájemná podmíněnost. Cestu od faktografického, jazykově stylistického konkrétní ke kulturním makroblokům a sémiotice nastoupil Lichačov v 60. letech 20. století v době silícího vlivu strukturalismu reprezentovaného v tehdejším SSSR zejména tartuskou školou J. Lotmana po známé poradě v Gorkém (1961) a publikacemi M. Bachtina – celková tendence znovu směřuje k zpožděné prevalenci literární morfologie (viz jeho *Poetiku staroruské literatury* z r. 1967) a ústí do generální sémiotiky

Игореве, Игоря Святославля, сына Ольгова (Санкт-Петербург 1834). I lingvisticky orientovaná kniha českého exulanta v Dánsku Jaroslava Vincence Pavlíka z 80. let 20. století, o níž v 90. letech minulého století přednášel v Brně, předpokládá zcela beze zbytku středověký původ textu (Jaroslav Pavlík: Относительно семантики наречия «ту» в *Слове о Полку Игореве*. По случаю 800-летней годовщины битвы на реке „Каляе“. Odense University Press 1986. Další pomocný materiál pro studenty na podobné téma stejného autora: Das Lied von der Heerfahrt Igors. Hilfsmaterial zur Prüfung in der russischen Sprachgeschichte: Hauptfachstudium: Russische Sprache und Kultur (Odense 1986). Z podobného axiomatu vycházely i ceněné knihy ruského, resp. běloruského exulanta v Praze Jevgenije Ljackého (*Slovo o polku Igorově*: повесть о князях Игоре, Святославе и исторических судьбах русской земли. Очерк из истории древне-русской литературы, композиция, стиль (Orbis, nákladem Slovanského ústavu, Praha 1934) a Slavomír Wollman (*Slovo o pluku Igorově* jako umělecké dílo. Praha 1958). Provokativní knihou z novější doby je Аз и Я. Книга благонамеренного читателя (Жазушы, Алма-Ата 1975) kazašského básníka Olžase Sulejmenova, v níž vyslovuje hypotézu, že text je původu poloveckého a byl do staroruského nebo církevněslovanského jazyka východoslovanské redakce kontaminovaného dalšími vlivy (poloveckými, tj. turkickými) teprve volně přeložen; kniha vyvolala okamžitou reakci D. S. Lichačova, nicméně s ohledem na nacionální citlivost byla jeho polemika v podstatě mimořádně zdrženlivá až uctivá. Viz podrobněji dále v textu.

(kniha *Poezie sadů* z r. 1982), i když je čas od času doplňována i vstupy do moderní literatury (úvod k prvnímu oficiálnímu sovětskému vydání Pasternakova Doktora Živaga, 1988, čes. 1990). Tato metoda, která se takticky vzdálila nekonečným textovým sporům a vyzvedla *Slovo* a jeho problematiku do jiné roviny, na jiné „patro“ literárněvědného výzkumu, však nemohla vyvrátit konkrétní pochybnosti (např. problém dynamické funkce přírody, metatextové návaznosti – Bojan a pěvec *Slova*, citové exaltace aj.).

Tyto naše kontemplance nemají analytický záměr; bylo by však možné sledovat Lichačovovu metodu v její „odstupové“ a „nadhledové“ fázi a podívat se takto na období, kdy bylo *Slovo* objeveno, tj. přibližně na poslední dekádu 18. století. Nejde pouze o zdůraznění sentimentalisticko-preromantické adorace tajemné minulosti (Gothic Novel, předkřesťanské kultury – Macphersonovy keltské *Zpěvy Ossianovy*), ale o základní směřování ruské literatury, která od času Petra I. staví na budování mostu k minulosti, který by spolu s vizí budoucnosti vytvořil časově tridimenzionální model světové říše; toto probuzení a tato cílevědomost byly povzbuzeny taženími Kateřiny II., jejím spojením s vůdčími duchy tehdejšího světa a jejím přechodným náběhem k liberalizaci. Hlavním cílem činnosti ruských intelektuálů včetně spisovatelů systémově od Petra I. je vnitřní transformace Ruska, která by mu umožnila stát se světovou velmocí.

Problém autenticity *Slova*, k němuž se v minulosti vyjádřili – ať tak či onak – povolanejší, kromě D. S. Lichačova¹⁴ také R. Jakobson, André Mazon a jeho český sorbonnský žák Jan Frček (1896–1942), jenž upozornil na souvztažnost *Slova* a *Zadonščiny*¹⁵, prostě nezmišlel, i když podle nepsané konvence je *Slovo* pokládáno za autentickou součást literatury ruského středověku a takto je traktováno v ruských i západních dějinách ruské literatury, přičemž se o pochybnostech někdy naprosto mlčí, i když k památce a historii její percepcí patří (např. v *Cambridge History of Russian Literature*, 1989; podobně není

14 Д. С. Лихачев: Культурное наследие Древней Руси. Москва 1976. Тўз: Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья. Москва 1980. Тўз: Поэтика древнерусской литературы. Ленинград 1967. Тўз: Поэзия садов: к семантике садово-парковых стилей. Москва 1982. Тўз: Развитие русской литературы X–XVII веков. Эпохи и стили. Ленинград 1973. Тўз: „Слово о полку Игореве“ и культура его времени. Ленинград 1978. Тўз: Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси. Москва 1975. Lichačovovu pozici dokreslují i útvary, které publikoval v 80. a 90. letech v 20. století nebo které vyšly po jeho smrti (D. S. Lichačov, nar. 28. 11. 1906 v Sankt-Petěrburgu – zemřel 30. 9. 1999 tamtéž), kdy se tato posléze velmi oficiální postava sovětské vědy a politiky stala vlajkovou lodí glasnosti a perestrojky a posléze i postsovětské ideologie: Я вспоминаю. „Прогресс“, Москва 1991; Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение и другие работы. „Алетейя“, Санкт-Петербург 2001; О филологии. „Высшая школа“, Москва 1989; Очерки по философии художественного творчества. БЛИЦ, Санкт-Петербург 1996; Избранное. Воспоминания. LOGOS, Санкт-Петербург 2000. J. Frček: *Zadonščina: Staroruský žalozpěv o boji Rusů s Tatory r. 1380. Rozprava literárně dějepisná. Kritické vydání textů. Orbis, Slovanský ústav, Praha 1948.*

15 J. Frček: *Zadonščina: Staroruský žalozpěv o boji Rusů s Tatory r. 1380. Rozprava literárně dějepisná. Kritické vydání textů. Orbis, Slovanský ústav, Praha 1948.*

polemika zmíněna ani v superstručných úvodních poznámkách v knize, jež se ovšem soustřeďuje na novoruskou literaturu: R. Lauer: *Geschichte der russischen Literatur. Von 1700 bis zur Gegenwart*. Verlag C. H. Beck, München 2000); „černá skříňka“ však nicméně ukazuje na nesamozřejmost utváření staroruského písemnictví, v němž má tento text ústřední interpretační a kontextovou pozici. Kontextovou pozici *Slova* a vůbec podmíněnou pozici celé staroruské literatury jsme uměřeně vyjádřili jinde.¹⁶

V současnosti tedy v podstatě všechny učebnice ruské literatury pokládají *Slovo* jaksi automaticky za středověký text a dokonce ani v náznaku neodkazují k minulým polemikám, ať již je vedli již zmínění André Mazon¹⁷, jeho sorbonnský žák Jan Frček, nebo se ani nesnaží *Slovo* spojit s dalšími texty, látkami a problémy, o nichž psali např. J. Heidenreich-Dolanský¹⁸, John Fennel¹⁹ (mj. editor korespondence Andreje Kurbského a Ivana Hrozného, a anglického překladu z r. 1955) aj.

Kniha **Edwarda Keenana**, která před časem vzbudila poměrně značnou, byť spíše deklarativní pozornost²⁰, vychází především z důkladného lingvistického školení tohoto – zdánlivě paradoxně – amerického žáka Romana Jakobsona (1896–1982), vášnivého zastávce pravosti *Slova*.²¹

Již na první pohled je zajímavé, že Keenan ve své knize, v níž s velkou určitostí pokládá za autora *Slova* – i když vlastně nezáměrného – Josefa Dobrovského, cituje řadu autorů, ale na druhé straně zase řadu podnětných děl z nějakých důvodů vynechává: to se stalo například s knihou J. Heidenreicha-Dolanského (1903–1975), S. Wollmana (1925–2012) a Jaroslava Vincence Pavlíka (nar. 1931). Nemyslím, že je to zásadní vada, která by měla na jeho hypotéze něco změnit, ale přesto je dobré to vědět.

Keenanova kniha je vážným pokusem ukázat na složité souvislosti utváření textu; neodokážu pouze na základě poetologických argumentů dát autorovi jednoznačně za pravdu nebo naopak jej vyvracet a vyvrátit; jeho lingvistické a detektivně deduktivní argumenty mi však připadají podložené a jeho vědecký aparát – bez ohledu na to, co bylo řečeno, – za dostatečný, místy nadstandardní až impozantní. Domnívám se, že z pozice jednoho oboru, ať již to jsou etymologie, dialektologie, onomastika, srovnávací

16 I. Pospíšil: Existence, struktura, rozpětí a transcendence staroruské literatury (Poznámky k některým metodologickým problémům). *Slavica Litteraria*, X 1, 1998, s. 27–37.

17 A. Mazon: *Le Slovo d'Igor*. Librairie Droz, Paris 1940.

18 J. Dolanský: *Záhada Ossiana v Rukopisech královédvorském a zelenohorském*. Academia, Praha 1975.

19 J. Fennel – A. Stokes: *Early Russian Literature*. Faber and Faber, London 1974.

20 E. L. Keenan: *Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2004, 541 s.

21 Viz alespoň tyto Keenanovy práce: *A Logical Base for a Transformational Grammar of English* (1969); *Logical Types for Natural Language*, Los Angeles 1978; ed.: *Colloquium on Formal Semantics of Natural Language*. Cambridge University Press 1975; *Universal Grammar*. Routledge, London 1987; ed.: *Boolean Semantics for Natural Language*. Reidel 1985; *Bare Grammar: Lectures on Linguistic Invariants*. Stanford 2003.

jazykověda jako taková, stejně jako literární věda, poetika, historiografie, archeologie, politická geografie aj., nelze *Slovo* jednoznačně posoudit, že je k tomu třeba komplexnějšího přístupu, včetně jistého druhu investigace, o niž se Keenan pokusil; před ním se tento bludný kruh uzavřených monád pokusil – jak již výše uvedeno – chytře rozrazit D. S. Lichačov. Za podstatné argumenty musím pokládat právě ty, které vycházejí z umělecké podstaty díla a ty spíše podporují pochybnosti o středověké dataci *Slova* (náznaky metatextovosti, tj. kontrast tzv. Boiana/Bojana a pěvce *Slova*, dynamiku přírodních popisů, tolerovaná úloha pohanských božstev, nezakrytí pohanského a folklórního ladění textu apod.). Jestliže se kdysi zdálo, že čistě lingvistická a často i historická argumentace je pro rozhodování o pravosti *Slova* nedostačující, nyní přicházejí textové či poetologické argumentace zase vhod; sám D. S. Lichačov – jak již vícekrát uvedeno – jich využil k tomu, aby ukázal, že *Slovo* je sice v dobovém kontextu staroruské literatury výjimečné, ale současně v ní vytváří poetologickou síť, že s dobovými texty genealogicky i poetologicky souvisí; říká že *Slovo* mělo v staroruské literatuře centrální (ústřední) úlohu. I to je však dvojsečný argument: ukazuje totiž, že kdyby se doložila nebo alespoň zpochybnila středověká autenticita *Slova*, zhroutil by se celý pracně po desetiletí utvářený systém staroruské literatury jako domeček z karet – nebo by aspoň pozbyl své podstatné hodnoty, které jsou dány také kontextovostí, propojeností textů. Jinak řečeno: tzv. centrální postavení *Slova* může být jen dalším argumentem potvrzujícím mnohost středověkých pramenů novověkého textu, jak na ně upozorňují skeptici.

Edward Keenan (nar. 1935) je profesorem historie (Andrew W. Mellon Professor of History) na Harvardově univerzitě a ředitelem Dumbarton Oaks Research Library and Collection tamtéž. Je odborníkem na historii Moskevské Rusi (Muscovite history) a na kulturní dějiny východních Slovanů; byl také ředitelem Ruského výzkumného centra a Centra pro středovýchodní studia, má stolicí historie a je děkanem Graduate School of Arts and Sciences. Jeho lingvistické práce již byly uvedeny, demytizace je do značné míry důležitým tématem jeho prací lingvisticko-kulturněhistorických: v roce 1971 vydal knihu zpochybňující pravost korespondence Ivana IV. Hrozného a Andreje Kurbského²², kde tvrdí, že šlo o apokryfické dopisování dvou bojarů období smuty, což vyvolalo kritickou odezvu D. S. Lichačova. Jeho práce o Josefu Dobrovském jako hypotetickém autorovi *Slova* pochopitelně opět nenašla jednoznačný ohlas: vzbudila obdiv, podiv i negativní odezvu, ale i běžné, střízlivě kompetentní reakce.²³ Na jednu okolnost (tzv. ukrajinskou stopu) si bez komentáře dovoluji upozornit: E. Keenan vydal roku 2001 v Kyjevě eseje *Rossiiski istoryčni mify*; přítomná kniha zase vychází jako součást Harvard

22 The Kurbskii-Groznyi Apocrypha: The Seventeenth-Century Genesis of the „Correspondence“ Attributed to Prince A. M. Kurbskii and Tsar Ivan IV. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1971.

23 Viz např. I. Szarysz (University of Waterloo): *Slavic Review*, Spring 2005, s. 218–219.

Series in Ukrainian Studies, mimo jiné pro Harvard Ukrainian Research Institute a Davis Center for Russian and Eurasian Studies.

Kniha se skládá z několika částí. Na prvním místě stojí kapitola *The Legend of the Igor' Tale (Origin and Problematics, Modern Scholarship, Summary and Critique)*, následuje část *The Witnesses* (Svědci), pak partie o „modrém abbé“, tedy Josefu Dobrovském (*The Blue Abbé*) a „close reading“ památky (Reading the Igor' Tale) s podrobnou analýzou tzv. Malinovského fragmentů a veršů k nim připojených se závěrečným shrnutím a „posláním“ (*Envoi*). Následují přílohy, a to text Edition princeps, Dobrovského podtrhávání ve Skarynově Ruské bibli, první překlady a chronologie Jelaginovy citace ze *Slova*, bibliografie, index lexikálních jednotek ve *Slově*, rejstřík a soupis schémat a vyobrazení (*Figures*).

Hned na počátku autor shrnuje důvody, proč se odhodlal pustit do problému tak nepopulárního, letitého, nevědeckého a vlastně z hlediska vědecké reputace nebezpečného; každý slovanský filolog může snést hrst argumentů ke zpochybnění středověkého charakteru *Slova* (v Keenanově anglické zkratce IT – Igor' Tale), řada si myslí, že jde o výtvor konce 18. století, tj. doby tzv. nálezu, ale nikdo se neodhodlává – zejména po Lichačovových knihách a obranách – přijít s konkrétní hypotézou. Keenan se ovšem primárně nezabývá uměleckou hodnotou *Slova* (ačkoli o ní samozřejmě ví a dává to i najevo), ale ukazuje, že v Lichačovově dopisu Jakobsonovi, jehož (Lichačov i Jakobson byli, jak známo, přesvědčenými zastánci pravosti *Slova*, ale Jakobson přitom snesl i argumenty, jichž Keenan mohl využít v zájmu zcela opačném) v souvislosti s veřejným ponižením odpůrce autenticity *Slova* Alexandra Zimina (1964): „Since generations of Russian geniuses – poets, sculptors, graphic artists, and musicians – have been inspired by it (*Slovo* – ip) to create great works of art, the IT must have been written in the twelfth century, where it towers over the literary landscape as a work of genius; had it been written in the eighteenth, it would have been a ‚mere bagatelle‘ (безделушка).“²⁴ Ještě jedna Keenanova poznámka z úvodu stojí za zmínku: o Jakobsonových seminářích k *Slovu*, které byly vždy velkou show, i to, že sám byl Jakobsonem silně ovlivněn, že pod jeho vlivem si vybral jako téma své studentské práce ruská přísloví a první ruskou knihu, kterou si roku 1955 koupil za jeden dolar, byly ruské byliny. Nicméně jeho slepá víra v Jakobsonovy argumenty a v odmítání např. Mazonových analýz začala tát i ve spojitosti s Jakobsonovým až příliš emotivním zaujetím proti Alexandru Ziminovi (o jehož práci zadal mladému Keenanovi recenzi), nejvýznamnějšímu sovětskému oponentu *Slova*.²⁵

První kapitolu otvírá Keenan přínačným citátem, jenž se týká pochybností a nejasností kolem anglického *Beowulfa*: Němci tvrdí, že jde o saskou báseň, snad z Holštýnska, kterou si Anglosasové s sebou vzali do ostrovní emigrace, Skandinávci jsou přesvědčeni, že je dánská, snad překlad ze staré norštiny. Se *Slovem* je to však ještě složitější: *Beowulf* vyvolal

24 Keenan, s. XXI.

25 Viz např. jeho stať Когда было написано ‚Слово‘?. In: Вопросы литературы 1967, 3, с. 135–153.

otázky, ale nikoli zájem, zatímco *Slovo* mělo hned od počátku senzační úspěch, který trvá dodnes; rozdíl je však podle Keenana kardinální: *Beowulf* je středověký text, *Slovo* nikoli.

Историческая песнь о походе на половцев se objevila v tisku poprvé roku 1800: Keenan vychází z celé duchovní ossianistické atmosféry, ale nevidí pravou příčinu obliby *Slova* v Rusku zdaleka jen v ní: „It was not Ossianism alone that assured the warm reception that greeted the appearance of the IT. The Russian public had been prepared by the reading of classic tragedies and epics, with their patriotic pathos, and the sentimental historical tale, with their sensitive heroes. Russian authors immediately began to paraphrase, imitate, and generally incorporate the IT, and especially, *Jaroslavna's Lament* into their own works.“²⁶

Dosud neexistuje, jak si Keenan oprávněně stěžuje, žádná analýza ruské nebo sovětské skeptické školy a přitom pochybnosti vyvstávaly hned zpočátku. Mezi pochybovači byli hlavně profesori ze západních oblastí tehdejší Ruské říše (dnešní Bělorusko, Litva a Ukrajina): Michail Trofimovič Kačenovskij (1775–1842) a Osip Ivanovič Senkovskij (Józef-Julian Sękowski)²⁷; po smrti Senkovského skeptické hlasy v Rusku v podstatě umlkají – *Slovo* se stává národní ikonou. Přitom další argumenty mohlo přinést vydání *Zadonščiny* (v roce 1852) i Barsovova práce o *Slově* jako památce „družinné Rusi“²⁸; nicméně filologové dál v *Slově* objevovali různé pozoruhodnosti (již uváděné na křesťanský středověk příliš svobodomyšlné odkazy k pohanským bohům, detailní znalost bible, Židovské války Josepha Flavia atd.). Skeptici zůstali, ale nikoli v akademických kruzích (O. Senkovskij, L. Tolstoj aj.): skepse – až na jednu již zmíněnou výjimku (A. A. Zimin, 1920–1980) – přicházela však výlučně ze zahraničí.

Legenda hlásá, že dílo vytvořil génius 12. století a že se k nám dostalo v nepovedené, di-letantské podobě na základě rukopisu, který se nenávratně ztratil (s. 11). V moderní době přinesl nejvíce skeptických argumentů André Mazon (1881–1967), jenž podle E. Keenana zcela přesně spojil toto dílo s aktuální politikou Kateřiny II. směřující k ovládnutí Černého moře (podle poněkud sarkastického A. Mazona je to básnický dodatek ke smlouvě z Iaši); kromě toho Mazon snesl i zásadní argumenty literárněhistorické a poetologické.

26 Keenan, s. 4.

27 Osip Julian (Ivanovič) Senkovskij, pseudonym Baron Brambeus (hrdina jeho nejnámější prózy), se narodil 19. 3. (31. 3.) 1800 u Vilna (Vilnius), zemřel 4. 3. (16. 3.) 1858 v Sankt-Petěrburgu, ruský spisovatel, novinář a orientalista polského původu, profesor Petrohradské univerzity. 1834–1847 byl redaktorem časopisu Библиотека для чтения. Proslul jako ironik a pamfletista, autor dějově bohatých, dobrodružných a exotických příběhů, jimiž stimuloval mimo jiné vývoj fantastické a vědeckofantastické prózy. Na jeho poetiku navazovala ruská dějová próza 20. let 20. století. Česky vyšla v roce 1985 *Fantastická putování barona Brambeuse*. Známa je monografie o O. Senkovském z pera Veniamina Kaverina (1902–1989), který sám začínal jako resuscitátor avanturní prózy v ruské literatuře 20. let 20. století (V. A. Kaverin: Baron Brambeus, 1929, 1966).

28 Эльпидифор Васильевич Барсов: *Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской дружинной Руси*. Москва, В Университетской типографии, 1887–1889. Keenan odkazuje k reprintu (Slavistic Printings and Reprintings, vol. 95, nos. 1–3, The Hague: Mouton 1969).

Nejpozoruhodnější odstavec z Mazonovy knihy²⁹ cituje Keenan v úplnosti (podle Mazona je dílo místy skvělé, ale jinak průměrné; autor prý měl k dispozici pozdní verze *Zadonščiny*, staré rukopisy, byliny, Macphersona a celou pozdější inspiraci romantiků, byl přívržencem ruské územní expanze). I když se podle Keenana Mazon v detailech mylí, v obecných rysech má pravdu. To, co se odehrálo pak, nazývá Keenan křížovou výpravou proti skeptikům (crusade against skeptics), jíž se zúčastnili hlavně Roman Osipovič Jakobson (1896–1982) a Dmitrij Sergejevič Lichačov (1906–1999) a ovšem další.

Dále již jen odkážeme k úvodním stranám Keenanovy publikace, na nichž znovu zvažuje argumenty Mazonovy kontra Jakobsonovy a ihned přechází k vystoupení A. Zimina, které obsáhle komentuje (zejména na s. 21 a n.), stejně jako si váží pojednání J. Fennella o textologickém trianglu se závěrem, že *Slovo* mělo své prameny jak v Ipatjevském letopisu (Hypatian Chronicle), tak v *Zadonščině*.³⁰

Brilantní výkladovou partii představuje v Keenanově knize analýza osobností, které stály u „zrodu“ *Slova* anebo s ním nějak souvisely: Konstantina Fjodoroviče Kalaidoviče (archivář, starožitník, novinář, editor, knihovník Knihovny Ministerstva zahraničí) a hraběte Nikolaje Petroviče Rumjanceva (1754–1826). V Kalaidovičově korespondenci s Musinem-Puškinem (1813), jemuž je objev *Slova*, jak známo, tradičně připisován, není ani zmínky o osudu tzv. originálu, což je podle Keenana zvláště nápadné, když jemu samému shořela soukromá knihovna v domě jeho otce; i když se Kalaidovič o *Slově* mimovolně zmiňuje, nikde nepíše o zničení originálu. Na konci Musina-Puškina (tehdy mu bylo skoro sedmdesát) interviewuje až pedantsky ohledně okolností nálezů *Slova*, ale o zničení rukopisu se opět nezmiňuje – je zřejmé, že Musin-Puškin sám nikdy žádný tzv. originál ani neměl, protože ten ani neexistoval. Jak Musin-Puškin uvádí, shořely tištěné exempláře v domě zapáleném „злодеем“, tj. Napoleonem. Keenan z této korespondence a jiných okolností podle mého soudu správně vycítil, že Musin-Puškin se příliš mnoha zvědavých otázek Kalaidovského bál – situaci ulehčilo to, že Kalaidovič později zešlel (бешенство); podobné záchvaty se objevily v létě 1825 a po smrti Rumjanceva, jeho ochránce (1826) – mezitím publikoval drobnou studii o *Slově*, kde mimo jiné uvedl proslulá hapax legomena (tj. poprvé a jedinkrát se vyskytnuvší slovní útvary); pak následuje rychlý Kalaidovičův konec; nicméně Kalaidovič je stejně důležitým svědkem – nikdy nespojuje zmizení rukopisu s požárem roku 1812. Keenan se dále zmiňuje o pokusu A. F. Malinovského (a snad i samého Musina-Puškina), přímého nadřízeného Kalaidoviče, podvrhnout Rumjancevovi další „druhý rukopis“ (s. 54–56). Z toho všeho pro Keenana vyplývá, že Musin-Puškin i Malinovskij měli zájem na tom, aby se někdo nedostal k meritu věci: k tomu, že originál, s nímž pracoval, byl podivný přepis latinkou a cyrilicí, a že věděl, že fragmenty spojil sám.

29 A. Mazon: *Le Slovo d'Igor*. Travaux publiés par l'Institut d'Études slaves, vol. 20. Droz, Paris 1940, a další dvě práce (viz Keenan, s. 513).

30 Keenan, citát na s. 26.

Svědky z další kapitoly jsou ovšem editio princeps z roku 1800, „kateřinská“ kopie a „fragmenty“ nalezené v archívu Malinovského – kopie prý nebyla vůbec pořízena pro Kateřinu II., ocitla se jen v carském kabinetě spolu s papíry, jež carevně skutečně patřily. Torzovitost *Slova* dobře vystihl již N. M. Karamzin ve francouzsky psané informaci v zmíněném hamburském *Spectateur du Nord* z října 1797; nekonsistentnosti textu si potom všimli a všímají mnozí: „Most students of the IT, whatever their views of the text’s authenticity or artistic merits, have noted its lack of narrative consistency, its inexplicable transitions, and unmotivated repetitions. Many translators and philologists (indeed, almost anyone who has done hand-to-hand contact with the text) have broken it into one or another combination of paragraphs, sections, ‚songs,‘ and the like; some have even wished to change the order of the sections.“³¹

Pak v Keenanově výkladu následuje rozbor sekvencí *Slova*. Pramenem prý byla řada textů (Apostol, Modlitba – či lépe Úpěnlivá prosba či žádost – Daniila Zatočnika, tedy uvězněného Daniela – jde o záměnu – Zadoňščina či česky Zadoňština),– to, že M. M. Cherskov (1733–1807) někdy na přelomu let 1796–97 v básni *Vladimir* jedním dechem píše o Ossianovi a Bojanovi (a odkazuje k nálezu „písně“, nikoli „slova“) je ještě výraznější: ani Karamzin, který píše o fragmentu, ani Cherskov rukopis, který Ivan Perfiljevič Jelagin (1725–1793; ten citoval text krátce před smrtí), nikdy neviděli. Na ss. 96–97 Keenan uvádí složitá schémata genealogie textů a osobností s nimi spjatých či k němu odkazujících.

Třetí – z psychologicko-investigativního hlediska nejdůležitější kapitola s názvem *The Blue Abbé* – je portrétem Josefa Dobrovského a i když nepřináší zásadně nové objevy, v podobě posunů důrazu a nového „nasmícení“ problematiky je nakonec přece jen objevná: Dobrovský se tu jeví nejen jako podivín, o jehož duševní chorobě autor otevřeně, ale s noblesou a bez senzací píše, ale také jako člověk s neobvyklým smyslem pro umění, jenž mu další generace chtěla provždy odejmout, ukazuje ho jako suchého vědce, i když byl i fantasta a snílek, byť převážně v momentech svých záchvatů. Dosti místa v Keenanově líčení zaujímá tzv. Bowringova aféra, v níž se s plnou silou projevil generační spor Dobrovského a jeho žáků. Keenan probírá v Dobrovského životopisu i jeho náboženskou a kulturně jazykovou orientaci; vidí ho ještě výrazněji, než je obvyklé, jako lingvistického a vůbec filologického génia, tedy nejen jako největšího slavistu doby a možná všech dob, zmiňuje se o Václavu Fortunátu Durychovi a komentuje jeho publikační činnost a místo působení (hlavně Prahu a Olomouc). Největší pozornost přirozeně věnuje jeho cestě do Švédska a Ruska.³² Jako Dobrovského zvláštnost zmiňuje jeho zálibu v děláni

31 Keenan, s. 70.

32 Viz o tom mj. A. Měšťan: Česká literatura mezi Slovy a Němci. Academia, Praha 2002, srv. naše recenze a nekrology: Hořkosladký úděl zprostředkovatelů (Antonín Měšťan Česká literatura mezi Němci a Slovy. Academia, Praha 2002). *Slavica Litteraria*, X 6, 2003, s.177–179. Evropan a ambasador české kultury. K úmrtí profesora Antonína Měšťana. *HOST* 2004, č. 6, s. 35. Gorzkosłodki los pośredników – czeski slawista i niemiecki profesor Antonín Měšťan. *Slavia Occidentalis*, t. 61 (2004), Poznań 2004, s. 179–183.

poznámek v textech – toho si ostatně všimli i jiní (Emil Smetánka ve sborníku vydaném k stému výročí úmrtí J. Dobrovského a k 1. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929); zde se Keenan dotýká podtrhávání ve Skarynově pražském vydání Bible (1519) v částech Pentateuchu. V souvislostech obrovského „rozechvění nervů“, tedy duševní chorobou, projevující se v delirickém snění, extravagantním chování, oblékání apod., autor vidí jen přesvědčení o budoucí velikosti Slovanů: z toho je vidno, že Dobrovský nebyl toliko suchým akademickým skeptikem, ale také svou druhou tváří preromantickým snilkem v duchu „die deutsche Romantik“: „We should perhaps leave this poor man to his delirium, noting only that he next goes into a long discussion of the, misfortunes‘ that threatens the whole, German‘ empire, and of the liberation of the Slavic lands, in which, as we have seen, he will have some role: the Poles will cast off French manners („reflorescat Polonia, punita ob neglectam linguam maternam“); the Russian Empire will expand to the borders of Iran and India, that is, the Slavs will return to their original homeland („augebitur rassicum imperium et extendetur ad limites Persiae et Indiae, h. e. ittinget gens slavica retrogradiendo eas regiones, quas primitus occuparavat.“).³³ To jsou ony Dobrovského podivnosti vyjadřované nejen v jeho korespondenci, například s výše uváděným V. F. Durychem. Přitom i v průběhu nemoci³⁴ mohl Dobrovský psát a tvořit zcela normálně nehledě na obsah dopisů: “If he was talking to people who knew him well and immediately realized that something was wrong it was not important, but it was quite embarrassing when it happened with strangers who subsequently, when his mind was clear, would return to the subjects of his delirium and wish to develop them further.”³⁵

V dalších partiích této kapitoly Keenan dává do souvislosti česká rukopisná falza zhotovená Dobrovského žákem Václavem Hankou a *Slovo*, přičemž upozorňuje na podivné chování obou (jako by měli nějaké společné tajemství), nehledě na tzv. Bowringovu aféru ve spojitosti s Bowringovou antologií české poezie (Sir John Bowring vydal předtím antologii ruských básníků – *Specimens of the Russian Poets*, London 1820–23; pak Keenan uvádí i studii o zkoumání Bowringových osobních šanonů nacházejících se na ambasádě Thajska v Londýně). Takto Keenan charakterizuje vztah těchto mužů a jejich znalosti v souvislosti s tzv. Bowringovou aférou spojovanou s tím, že Dobrovský se indiskrecí dověděl o tom, jaké mínění o jeho smyslu pro slovesné umění má J. Jungmann: „None of the actors in this tangled story emerges from the documents with much honor: Hanka was of course a forger, and Jungmann knew it; so did Dobrovský, who presumably concealed his skepticism or part of it – until grievously insulted on other grounds [...] This episode does, however, reveal some noteworthy features of Dobrovský’s character and behavior: his constant cultural-political intrigue; his sensitivity to slights; his fundamental commitment, when sane, to positivist

33 Keenan, s. 113.

34 V. Brandl: *Život Josefa Dobrovského*. Brno 1883.

35 Keenan, s. 114.

scholarship [...] And all his bizarreries and complexities notwithstanding, Dobrovský was a great Slavist – the greatest who had ever lived – a precocious Slavophile (he first used the word, *slavofil* in the 1770s) and, I propose, the real father of the IT.³⁶

Analýzou různých již předtím uváděných pramenů *Slova* – tedy Zadonščiny a jejích verzí, Ipaťjevské kroniky, Povesti vremennych let, pskovského Apostola, Molenija Daniila Zatočnika, slovanského překladu Historie židovské války Josepha Flavia a Historie trójské války autor dokládá, že ke všem měl Dobrovský přístup a zanechal na nich své stopy – totiž poznámky. Zde se autor opírá také o práce největšího českého znalce Dobrovského v posledních desetiletích, olomouckého docenta Miloslava Krbce (3. 7. 1924–12. 2. 2003)³⁷ a ruské mediavistky Galiny Moisejevové (13. 4. 1922–2. 1. 1993; často jezdila za M. Krbcem do Olomouce a zastavovala se také na rusistice Filozofické fakulty brněnské univerzity).³⁸

Podle mého názoru sugestivní je Keenan také v interpretaci jednotlivých jazykových problémů a tzv. Dobrovského dezinterpretací původních předloh – musí se tedy zabývat – stejně jako jeho předchůdci – proslulými hapax legomena (ожерелье apod.); většinou se podle Keenana ukazuje, že jde o bohemismy. Největším problémem tedy zůstává, v jakém jazyku je *Slovo* napsáno: autor dokládá, že je to jakési „slovanské esperanto“, což podporuje jeho tezi, že i zrodu stály Dobrovského texty jako variace různých pramenů, které pak byly sestaveny do heterogenního celku; nejlépe by bylo, soudí poněkud sarkasticky Keenan, „to define the language of the IT as ‚the language of the IT‘“³⁹ Jazykových dokladů snáší Keenan řadu (známí „bosuvi vrani“ není „havrani neurčité barvy“, ale „sovy a havrani“; sloveso „rokatati“ doloženo jen v češtině aj.). Problém je v tom, že právě skrze *Slovo* se do básnické a někdy i běžné, moderní ruštiny dostala citátová slova, která ruština začala chápat jako svá, i když se tu nikdy předtím nevyskytovala (Rusové jim perifrasticky říkají „polonismy“ nebo „bělorusismy“).

Specifický je problém turcismů. I když Dobrovský ovládal pražskou češtinu, byl člověkem německé kultury, uměl francouzsky, trochu i anglicky, hodně latinsky, něco řecky, poněkud starohebrejsky, aramejsky, arabsky a syrsky (ale převažovala latina a němčina), turecky nikoli. Ovšem měl znalosti různých slovanských jazyků a staroslověnštiny, měl však nedostatky v novoruštině: odtud jeho snaha dostat se k novoruským pramenům: „In particular, he was never, by his own account, able to master Russian stress patterns,

36 Keenan, s. 124.

37 Kromě všeobecně známých Krbcových prací na téma Josefa Dobrovského viz také z poslední doby ještě novou edici Krbcova textu Josef Dobrovský a Morava (eds: Ivo Barteček a Miloslav Pospíchal, Univerzita Palackého, Olomouc 2006).

38 Viz Энциклопедия „Слова о полку Игореве“: <http://feb-web.ru/feb/slovenc/es/es3/es3-2661.htm>. G. Moisejevová upozornila také na údajné vztahy Musina-Puškina a Kateřiny II. v době přípravy překladu *Slova*.

39 Keenan, s. 144.

palatalization, and vowel reduction.“⁴⁰ Podle lingvisty Václava Blažka z Masarykovy univerzity, který se spolu s Petrou Novotnou zabýval v poslední době i *Slovem* z pohledu přejatých slov, zejména turcismů, které tak v podstatě vylučují autorství Dobrovského, neboť ten nemohl mít k dispozici např. Codex Cumanicus, tj. latinsko-persko-polovecký slovník z přelomu 13. a 14. století, který byl však vydán až r. 1880 v Budapešti⁴¹ (odkazují tím spíše k pozoruhodné, byť značně přefabulované stopě z knihy Az i Ja O. Sulejmenova – viz dále), je Keenan poněkud unfair v tom, že své odhalování turcismů jako zdánlivých adresuje těm, kdo turkické jazyky neovládají, i když mu nelze upřít – dodávám já – značnou dávku přesvědčivosti.

V dalším textu autor argumentačně sugestivně ukazuje strukturu *Slova* a manifestuje jeho vícevrstevnatost: „The IT, as I shall attempt to demonstrate, is full of such Slavic malopropismes, any of which have been identified in the past as hapax legomena or Slavonicisms, or simply ignored, after having been provided by the Russian scholarly tradition with slightly forced glosses. Their appearance in this text is apparently prompted by Josef Dobrovský's great knowledge of Czech and Old Czech lexical items and literary clichés, by his readings in the libraries and archives of Russia during his visit of 1792–1793, and by his wish to „russify“ his text with importations from the ersatz Russian folklore of the late eighteenth century.“⁴²

V rozsáhlých „čteních“ tzv. Malinovského fragmentů najdeme pečlivé analýzy Dobrovského pramenů, včetně známých bohemismů („trudnyj“ ve významu „smutný“; v 16. století je jako polonismus odhalil v češtině Jan Blahoslav, viz Keenan, s. 158). Pozoruhodná je Keenanova interpretace slova „bylina“ v dnes běžném významu „aktuální událost“ („по былинам сего времени“), resp. „ruská lidová epika“: do roku 1792 nebylo známo v žádném slovanském jazyce, ale vyskytuje se v Zadoňštině jako opisovačova chyba; původní význam byl „stejná tráva“ (bylina); ve významu minulé události, epiky apod. si její význam osvojil až Puškin a pak se dostal do Daľova výkladového slovníku. Dobrovský slovo „bylina“ podtrhl v exempláři Skarynova překladu bible.⁴³ Také jeho interpretace obratu „po zamyšleniju Bojanju“ je napaditá (český překlad Historie trójské války, obecné slovanské slovo, Bojan, Boian/Baianus z Antapodosis biskupa Liudpranda z Cremony – kouzelník, který měl schopnost proměnit se ve vlka – „серым вълком“ – s typickým severoruským posunem tvrdého jeru za likvidu – ip). Keenan při interpretaci slova „mysliju“ („растекашесь мыслию по древу“) setrvává u „myšlenky“ a dokládá to podobnými významy v tzv. pramenech *Slova* (*Molenije Daniila Zatočnika*).

40 Keenan, s. 150; Keenan tu odkazuje k dopisu J. Dobrovského proslulému admirálu A. S. Šiškovovi z listopadu 1820).

41 Odkazují tu k dosud nepublikované stati zmíněných autorů *Slovo o pluku Igorově z pohledu přejatých slov*.

42 Keenan, s. 151.

43 Keenanova detailní výklad je na ss. 161-162.

Z dalších Keenanových interpretací vybíráme jen některé, zato podle našeho názoru velmi zdařilé: „припѣвкы смысленный“ zase odkazuje k „české stopě“, neboť „смысленный“ se vztahuje k českému významu „vymyšlený“, tj. smyšlený, smyšlenka. Brilantní je interpretace „красному Романови Святславичю“. „Красный“ je ovšem v dnešní ruštině „červený“, ve folkóru však jako česky také krásný („красна девица“), ale nelze to říci o kráse muže. Keenan přichází s hypotézou, že jde o odezvu českého významu „ty jsi ale krásný (pěkný) hrdina“, tj. jde o ironii, tak blízkou mentalitě osvícence a klasicisty Dobrovského. Konečné rozsouzení ponechme na čtenářích a času.

Takto krok za krokem sleduje Keenan temná místa *Slova*, aby v nich až příliš úporně hledal onu „českou stopu“, která ho přivede k autorovi. Jeho myšlenkový konstrukt nepostrádá logiku: autor *Slova* neměl dobrou soudobou ruštinu, ale měl k dispozici staroruské texty a znal i jiní slovanské texty a jazyky, nehledě na jinojazyčné prameny, z nichž vyniká zejména znalost češtiny a staročeštiny. Dokládá to ostatně i jeho interpretace slova „kramola“ (v *Slově* se vyskytuje pětkrát a třikrát v kombinaci se slovesem „kovati“): není v Zadonščině, ani v Ipaťjevském letopisu, ale staročešské „kramola“ (carmula, carinula) najdeme u Dobrovského korespondenci V. F. Durychovi.⁴⁴ Patří podle Keenana (např. spolu s „veščij“) k jazyku autora *Slova*; sloveso „kovati“ v metaforickém smyslu podle Keenana neexistovalo v ruštině do roku 1800, ale je přítomno v jiných slovanských, ale i neruských zdrojích (viz české „kout pikle“, tedy v tomto případě „kout nepřátelství, hádky“, přesněji „sprádat hádky“).⁴⁵ To je jedno z „parádních“ míst Keenanovy knihy. Podobně nápaditá je i interpretace výrazu „уедье“ – není nikde doloženo; Keenan je hledá v slovese „ujasti“ (ve významu kousnout nebo uštknout); Dobrovský si podtrhl ve Skarynově Bibli tvary slovesa „ujasti“ (ve významu uštknout) a vytvořil jako logické substantivum „уядие“ (čes. újed' = kořist, to, co je k snědení, sežrání). Takových míst je v této kapitole řada. Všechny mají jedno společné: jsou interpretovány sub specie Dobrovského jako autora a jeho výše vypočítaných pramenných textů.

Otázka je, zda přece jen nemáme co do činění s proslulými Baconovými idoly: výchozí hypotéza jako by již přesně (ale deduktivně) zužuje okruh bádání a směřuje je k cíli tak, že generalizuje či dokonce absolutizuje jednotlivé pozitivní nálezy a umisťuje je do interpretační mřížky jako hotové, nicméně brilantně vytvořené. Je obtížné Keenana vyvracet, i když se to jistě někomu podaří; vzhledem k tomu, že Keenan argumentuje i poetologicky, psychologicky či investigativně, je to – omlouvám se za neohrabanost analogie – jako kdybyste chtěli vyvracet Ericha von Dänikena nebo autory jemu podobné: pokud to nemá být vysloveně amatérské, musí to být multi- a interdisciplinární a navíc vzájemně provázané. Rozdíl tu však samozřejmě je: Keenan je spíčkový lingvista, filolog v širokém slova smyslu, znalec archivních pramenů, který prošel několikerým

44 Keenan, s. 183.

45 Keenan, s. 184.

školením a který své poznatky získával u nejsilnějšího hajitele pravosti *Slova* Romana Jakobsona; motivace, jež ho svedla k pochybnostem, uvádí již na počátku: byl to snad právě jistý Jakobsonův „fundamentalismus“ v této záležitosti; ani to však nemusí být dobrým rádcem.

Keenanovu knihu chápu – na rozdíl od jiných, kteří byli k jejím záměrům a výsledkům kritičtější až negativističtí – spíše pozitivně jako seriózní pokus syntetizovat různé pochybnosti, které kdy byly o *Slově* proneseny a napsány komplexně a vyložit je z jednoho bodu výrazné hypotézy o Dobrovského „nedobrovolném“ autorství, tj. autorství nezáměrném, nezamýšleném, autorství fragmentárních uměleckých parafrází starých textů, jež pak už různě poskládány žily vlastním životem; útočit na tuto modlu ruského jazyka a ruské literatury je nebezpečné, neboť to může znamenat útočit na samu podstatu této světové literatury a na řadu frekventovaných a ceněných věcí z ruského jazyka – ale znevažování nebylo jistě Keenanovým cílem. Chtěl se dobrat přesnějšího poznání, aniž by chtěl fascinující působení tohoto „makarónského“ textu na ruštinu a ruskou literaturu negovat. Takový je osud textů: ať je jejich původ a způsob strukturace jakýkoli, žijí svým vlastním životem. Možná je tedy Keenanova důkladná práce nejen konkrétním opusem o verifikaci hypotézy autorství *Slova*, ale také – jak to odpovídá rozpětí Keenanova filologického, zejména lingvistického, ale i psychologického, analytického a investigativně detektivního díla – důležitým příspěvkem – a zde mluvím spíše jako literární teoretik – k ontologii literárního artefaktu, k zkoumání mysteriózních hlubin jeho sugestivity a neobyčejné schopnosti vytvářet svými estetickými výboji nové hodnoty. Edward Keenan také implicitně i explicitně doložil nejen Dobrovského genialitu lingvistickou, genialitu i v jeho údajných omylech a přehlédnutích, ale také jeho jazykově estetickou kreativitu. Text *Slova* jistě není vrcholem světové literatury; není ani vrcholem literatury konce 18. století, k němuž někteří dobu jeho vzniku vztahují, ale je svou schopností otvírat svými valencemi, svou jazykově estetickou vazebností to, co bylo v literatuře již vytvořeno, to, co v ní svými strukturními potencemi předjímal nejen klíčovým virtuálním dílem ruského literárního středověku, ale především moderní ruské literatury. Kromě toho je Keenanova kniha vzácnou encyklopedií jazykovědy, literární vědy, textologie, archivnictví, bibliografie, literární estetiky, ale i soudobé vědní investigativity; má tedy i svou obecně poznávací a didakticko-metodickou dimenzi. I když vůči hypotetickému autorství Josefa Dobrovského mohou být vzneseny argumenty také z oblasti hudební a rytmičké, i ti, kteří o Keenanově hypotéze z vážných důvodů pochybují, přiklání se nakonec k hypotéze o více textových pramenech a jednom editorovi či redaktorovi, podobně jako ve finské Kalevalě.

Základním rysem Keenanovy knihy je její kontextovost, tj. umné propojení argumentů lingvistických, literárněvědných, osobnostně motivačních, vztahových a interpersonálních; to, že dobovou „pravost“ *Slova* nelze jistě doložit jen z jedné oblasti, si byl vědom

– jak jsme již vícekrát uvedli – i D. S. Lichačov. S jistou hyperboličností by bylo možné říci, že význam Keenanovy hypotézy je právě v její vícedimenzionálnosti a vzájemném prostupování různých oblastí. Díky jí nebo její vinou tu v našem poznání zůstává stálý stín vržený na jednoznačnou interpretaci *Slova*. V literárněhistorických a jiných textech nemůže chybět jako podstatné pojednání o historii sporů o *Slovo*. V každém případě posiluje argumenty, jež vyvracejí konvenci, s níž se dnes jaksi automaticky k *Slovu* přistupuje jako k textu, který v této podobě vznikl v ruském středověku. Kdybychom tyto pochybnosti ignorovali, ignorovali bychom samu podstatu funkce *Slova* a snad tím i oslabovali jeho diachronní i synchronní význam. Keenanův pokus – i když jej nepřijmeme zčásti nebo vůbec – vede podle mého názoru k obnově celistvého pohledu na *Slovo o pluku Igorově*, tedy i ve smyslu obnovy skeptického pohledu na jeho pozici a utváření.

Exkurz 2: Olžas Sulejmenov, turkoslavistika a areálová studia

Stejně radikální pokus o výklad Slova podnikl (viz náš odkaz v poznámce 5) kazašský básník Olžas Sulejmenov (roč. 1936). Uprostřed 70. let 20. století jsem se poprvé dověděl o vydání jeho knihy s názvem-jazykovou hříčkou *Az i ja*. Kniha se objevila roku 1975. V té době byl autor již známým oficiálním sovětským básníkem, dokonce funkcionářem Svazu kazašských i sovětských spisovatelů. Je potomkem Olžabaje Batyra, důstojníka kazašského jezdeckého pluku, jenž se stal obětí Stalinových represí (byl zatčen 1937, údajně s ním byl v táboře v Norilsku syn Nikolaje Gumiljova a Anny Achmatovové Lev Gumiljov a podle jeho svědectví byl právě zde zastřelen. Mimochodem Lev Gumiljov, životní data 1912–1992, se později – po mnoha peripetiích věznění v gulazích, po nasazení na frontě a novém uvěznění v roce 1949 – stal významným sovětským vědcem, etnologem a tvůrcem pasionární teorie etnogeneze, hojně přijímané, populární, ale také masivně a vášnivě odmítané jako nevědecké. Má pomník v hlavním městě Tatarstánu Kazani a je na kazašské známce z roku 2012 jako velký zastánce tatarské kulturní mise).

Olžas Sulejmenov napsal nejen několik básnických sbírek, ale je také zdatným filologem, který se věnoval oboru, jenž sice nezaložil, ale jemuž dodal nový dech: turkoslavistice. Trochu nešťastně si k tomu vybral právě kultovní dílo ruské (ale i ukrajinské a běloruské) literatury *Slovo o pluku Igorově*, tedy Vyprávění o Igorově tažení, klíčový text ruského literárního středověku i celé ruské literatury. Vášnivě lpění vlasteneckých Rusů na tzv. pravosti textu, tedy na jeho skutečné přináležitosti 12. století vyplývá nejen z vlastenectví až nacionalismu a jakési až zařatosti a nesmiřitelnosti, ale také z toho, že je na něm v aluzích, citátech a reminiscencích založena počínajíc 19. stoletím celá ruská literatura. Kdyby se prokazatelně zjistilo, že text je falzum, znehodnotila by se tím starobylá patina a staletá návaznost a tím i hodnota mnohého z ruské literární produkce, asi by se zborčila i pracně (zejména D. S. Lichačovem) budovaná stavba dějin a poetiky staroruské literatury, neboť podle slov D. S. Lichačova je role *Slova* v staroruské literatuře centrální (u Ukrajinců a Bělorusů takový význam zdaleka nemá). V tomto postoji se již ukazuje to, že literatura může být i činitelem státotvorným a dokonce říšetvorným, i když se dnes zdá, že význam literatury je tváří v tvář novým médiím a celkově zesílené vizualizaci (tedy v návratu k obrázkům) nicotný – ale asi jak kde. Britové si to se svým Jamesem Maphersonem (1736–1796), tvůrcem Ossiana, vyřídili rychle, ale jinak samy Ossianovy zpěvy uznávají jako dobré literární dílo, ať již tzv. překlad do angličtiny, tak i tzv. originál v gaelic; Češi, jak jsou zvyklí, svá falza v kritickém zaujetí generace Masarykovy, Gebauerovy a Gollovy zavrhli zcela: teprve docela nedávno se ukázky z obou

rukopisů objevily v čítankách jako romantická díla první třetiny 19. století, i když Královédvorský i Zelenohorský rukopis mají dodnes zastánce své raněstředověké pravosti (viz <http://www.rukopisy-rkz.cz/rkz/csr/>), zvláště když se ukázalo, že chemická analýza z konce 60. let 20. století byla také údajně neprůkazná.

Rusové si své *Slovo* uchránili před kritickými realisty Masarykova typu také jen náhodou: jak se nyní ukazuje (E. Keenan), rukopis nikdo nikdy neviděl, nenajdeme o něm zmínku ani v korespondenci jeho nálezce, známe jen rukopisnou kopii údajně pořizovanou pro Kateřinu II. (což se ukázalo, jak uvádí Edward Keenan, také jako fikce) a tištěnou verzi, vše péčí šťastného nálezce hraběte Alexeje Ivanoviče Musina-Puškina (1744–1817). Údajný rukopis, o jehož existenci tedy vlastně nikdo oficiálně neví, prý shořel při požáru Moskvy, ačkoli dům hraběte Musina-Puškina se zachoval (vyskytlo se však i zdůvodnění, že to bylo v nějaké přístavbě apod.). Podobné okolnosti vzbuzovaly od počátku pochybnosti jak kritických Rusů, tak řady zahraničních badatelů. Ve 20. století tuto skeptickou školu vedl prominentní francouzský slavista André Mazon (1881–1967), dnes již pozapomenutý badatel obrovitého tematického záběru. Jeho kniha *Le Slovo d'Igor* (1940) se stala nadlouho zcela průkazným vyvrácením středověkého původu Slova. Jeho český žák Jan Frček (1896–1942, stal se 8. 6. toho roku obětí heydrichiády, patrně na základě udání, celá záležitost se osud nevyjasnila) napsal práci, která vyšla posmrtně péčí Slovanského ústavu⁴⁶, která v Mazonových stopách upozornila na filiaci Slova a Zádonsčiny (Zádonsčiny), a tím de facto nepřímo na Slovo jako na falzum (ruští stoupenci pravosti Slova tuto práci málokdy citují, a když ano, tak spíše jako něco marginálního, viz největšího zastánce pravosti Slova D. S. Lichačova, 1906–1999). Mezitím se objevili další pochybovači i vášniví zastánci: k smrti svými odpůrci uštváný kritik středověkého původu Slova Alexandr Zimin, jehož kniha byla dokonce v SSSR zakázána, zastánci – slavný lingvista, odborník na texty na březové kůře, Andrej Zalizňak napsal knihu *Slovo o pluku Igorově: názor lingvisty* (Moskva 2007), a ruský, český a americký filolog Roman Jakobson (1896–1982), jehož žák Edward Louis Keenan přišel s novou hypotézou (viz Exkurz 1): kniha samozřejmě vzbudila obrovskou nevoli tradicionalistických slavistů, mezi nimi Angličana působícího v Belgii Francise J. Thomsona, autora knihy *Dobrowsky and the Slavonic Bible* (2004).⁴⁷

46 J. Frček: Zádonsčina: staroruský zpěv o boji Rusů s Tatary, r. 1380. Rozprava literárně dějepisná, kritické vydání textů, Slovanský ústav, Orbis, V Praze 1948.

47 Viz naše stati *Slovo o pluku Igorově* v kontextu současných významů: Keenanova hypotéza a její souvislosti (K pokusu o „nové řešení“ dávného problému původu Slova o pluku Igorově). Památce prof. Romana Mrázka. *Slavica Slovaca*, roč. 42, 2007, č. 1, s. 37–48.; tam také další literatura předmětu; dále: Postava „patriarchy slavistiky“ u Edwarda L. Keenana (*Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale*, 2003) *Slavica litteraria* 15, 2012, 2. Česká slavistika 2012–2013. Josef Dobrovský a problémy současné slavistiky. Eds. Marie Sobotková, Jiří Fiala, Ivo Pospíšil a Giuseppe Maiello, s. 13–24. Viz také v naší knize *K teorii ruské literatury a jejím souvislostem. Spisy Masarykovy univerzity v Brně, Filozofická fakulta*, č. 413, Munipress, Brno 2013.

Kazach písař ruský Olžas Sulejmenov přišel s tím, že vlastně potvrdil středověkou pravost *Slova*, i když dnešní Rusové jsou v tom už více než opatrní: tvrdí totiž, že jde o památku 16. století (z toho pocházel údajně opis, který opět údajně našel Musin-Puškin); dnes se řada lidí kloní spíše k strážlivému pohledu v tom smyslu, že *Slovo* vznikalo asi tak jako jiné středověké eposy, tedy kontaminací různých textů, doplňovaných a při přepisích pozměňovaných, asi jako islandské eposy nebo finská Kalevala, jež mají svého autora či sběratele a zapisovatele. Slovo asi vzniklo sestavením různých útržků, možná i v 18. století doplňovaných, samo i ve svém celku představuje jen torzo.

Sulejmenov totiž ukázal na dvě věci: na důležitost areálu pro studium starých památek, tedy na územní blízkost jako nesmírně důležitý, dokonce rozhodující faktor, který působí na jazyk, mentalitu apod., tedy na životní způsob a z toho vycházející politiku. Ukázal totiž na silné stepní turkské působení na Slovo. Ruskou vědu obviňuje z umělého oddělování Kyjevské Rusi od stepních turkských národů a neúměrného zdůrazňování spojitosti Kyjeva a Západu. Je sice pravda, že v Kyjevě žil budoucí sv. Olaf a někteří synové posledního anglosaského krále Harolda (1022–1066) poraženého v bitvě u Hastingsu r. 1066, ale napojení na turkské národy a jejich přímé zapojení do mocenské mašinérie Kyjevské Rusi tu dokládá.

Původní autor *Slova*, které ho klade skutečně do 12. století (jak známo, proslulá bitva knížete Igora s tzv. Polovci, tedy v podstatě Kumány – viz jejich uherské a maďarské osudy), se podle jiného pramene, letopisného vyprávění, odehrála podle našeho kalendáře roku 1185: v tehdejší SSSR vydali reprezentativní publikaci obsahující faksimile vytištěného *Slova* a jeho překlady do nové ruštiny⁴⁸.

Sulejmenov vychází z toho, že první autor *Slova* žil skutečně na konci 12. století, ale pisec textu-opisu, který měl Musin-Puškin údajně k dispozici a jenž byl přepisem z 16. století, vnesl do původního textu řadu změn, jež ho zcela přetvořily, a to proto, že nerozuměl mnoha jeho místům. E. Keenan vychází z toho, že *Slovo* je text uměle vytvořený a nachází v něm neskutečně mnoho skrytých i zjevných bohemismů, slov použitých jen jednou (*hapax legomena*), slov, jež znal jen Dobrovský, pobývající v inkriminované době v Moskvě. Ten naopak neuměl moderní ruštinu, na což si sám v dopise stěžuje, a měl básnický talent – oproti tvrzení jeho slavných českých žáků (viz tzv. Bowringovu aféru). Sulejmenov naopak pokládá za klíčovou věc, že *Slovo* obsahuje nejen mnoho zjevných turismů, ale hlavně rozsáhlou skrytou vrstvu těchto slov, které byly přijaty do slovanského jazyka Kyjevské Rusi, jímž současníci autora ve 12. století rozuměli, ale které již byly pro přepisovače 16. století zcela nesrozumitelné. Zatímco Kyjevská Rus žila s „polem“, „stepí“ v družném, někdy blízkém, přátelském, jindy nepřátelském svazku, později se od něho oddělovala, to také proto, že tu byla mongolsko-tatarská okupace a právě turkské kmeny pomáhaly v bitvě na Kalce i jinde kyjevským velkoknížatům v boji, při němž byli zničeni, rozptýleni nebo asimilováni.

48 Slovo o polku Igoreve. Faksimilnoje vosproizvedenije 1-ogo izdanija, Kniga, Moskva 1988.

Vrátil jsem se k Sulejmenovově knížce s podtitulem *Knihy čtenáře*, který to myslí dobře, znovu v moskevském vydání roku 2005.⁴⁹ Zatímco tehdy (v 70. letech minulého století) jsem obdivoval básníkovu argumentační a politickou odvalu, s níž dokazoval, že *Slovo* je prosyceno turcismy zjevnými, ale hlavně skrytými, které už dnes nejsme schopni rozeznat, že *Slovo* je původně slovansko-turkská literární památka, dnes oceňuji ještě něco jiného.

Především tezi, že středověké literatury, resp. literatury staršího období vůbec před vznikem knihtisku, neustálým přepisováním nabývaly různé podoby (což je ovšem notoricky známo) a že přepisovač byl nejen ten, kdo ne vždy podařeně reprodukuje cizí text, ale ten, jenž ho vlastně dotváří, mění a vytváří nový. Je to poloha poněkud extrémní a ne vždy odpovídá realitě, ale v tomto případě byla asi pravdivá. Zejména proto, že text – pokud opravdu vznikl v 12. století a Sulejmenov to svou analýzou potvrzuje, takže jeho kniha je velmi silným, pokud ne rozhodujícím argumentem ve prospěch středověkého původu Slova – prošel několika historickými hiáty: rozkladem feudální Kyjevské Rusi, mongolským vpádem a všeobecným ničením a potom novým začátkem v Moskevské Rusi: jazyk, tedy staroslověnština s východoslovanskými prvky, se nutně měnil a turkská slova, slovní spojení a kontexty životního způsobu se znejasňovaly.

Stepní kmeny, takzvaní Kypčaci, tedy turkské kmeny jako celek, žily s Kyjevskou Rusí v symbióze a zapojovaly se do ní vojensky, hospodářsky a sňatkovou politikou do jejího života. Autor mluví o kyjevsko-kypčacké jednotě, která ovšem zahrnovala i jazyk. Dokonce se domnívá, že každý významnější Kyjevan musel být aspoň trochu dvojjazyčným: musel rozumět a snad i mluvit kypčacksky, tedy turksky, resp. uměl reflektovat tento jazyk, jenž v kyjevském prostředí zdomácněl. Kypčaky si zvala na pomoc kyjevská knížata, která mezi sebou bojovala o knížecí stolec v Kyjevě. Ono Igorovo tažení vyličené v letopisné povídce, ale také v *Slově*, bylo vlastně opakování velké bitvy, v níž byli Kypčaci rozvráceni a vítězství nad Igorem bylo jejich odvetou. Všechno v *Slově* vychází ze vztahu Kyjeva a Kypčaků a z reality východoslovansko-ruského spojení, s pozadím ve varjažském/vikingském/normanském původu rurikovské dynastie. Tzv. temná místa v *Slově* jsou podle Sulejmenova většinou výsledkem neporozumění pisce z 16. století, jenž už neznal slovansko-turkský jazykový kontext.

První část knihy se jmenuje Соколы и гуси s narážkou na tyto živočichy a deformace významů v interpretaci špičkových ruských medievistů. Objektivně lze uznat, že tváří v tvář Sulejmenovým argumentům vypadají někteří ruští medievisté – nic ve zlém – včetně D. S. Lichačova jako diletanti, ale není to zcela jejich chyba, spíše chyba jejich omezených jazykových možností a úzkého interpretačního výkladu: snažili se z toho dostat a museli tedy vytvářet nereálné konstrukty a domýšlet se. Problém je metodologický: *Slovo* nelze vyložit jen z kontextu slovansko-skandinávského; patrně nejdůležitější je tu

49 Олжас Сулейменов: Аз и Я. Книга благонамеренного читателя. Тритон М, Москва 2005.

kontext turkský/turkický. Přepisovač byl v 16. století současně překladatelem a interpretem, většinou však špatným, neboť už neznal příslušné jazyky a jejich kyjevský kontext 12. století. Takže jakoby proti tradičním ruským výkladům *Slova*, které dokládají jeho tzv. pravost, vystupující Kazach přesvědčivěji dokládá původ Slova ve 12. století než oni sami; vlastně jim pomáhá polemikou v jejich argumentaci.

Krásným příkladem je tato pasáž: „А чи диво ся, братие, стару помолодити? Коли соколь въ мытєхъ бывает, высоко птицѣ възбиваетъ; не дастъ гнезда своего въ обиду.“

Nikdo z překladatelů do novoruštiny tomu neporozuměl, protože přepisovač nedochovaného textu z 12. století nerozuměl tomu, že v cyrilici písmeno „В“ označuje současně číslo 3 (Аз – 1, Буки – 2, Веди – 3). Tedy šlo o to, že když sokol třikrát línal, tedy třikrát změnil peří, stal se silným a mohl své hnízdo chránit – při ztrátě peří se ovšem sokol nemohl vznášet, je to nemoc a bezmoc, teprve trojí výměna znamená, že jedinec dospěl a stal se silným. Tradice sokolnictví je turkská a dostává se do Kyjeva a na „knjaž dvor“ (velkoknížecí dvůr) ze stepi; později se tato tradice ztrácí a tím i znalost života těchto ptáků.

Určitou vrstvu nepochopených nebo jen těžce a neuměle interpretovatelných slov nazývá Sulejmenov „neviditelnými turkismy“. Například časté slovo „буйный“ je na základě lidové etymologie do slovanského jazyka přeložené turkské „aty buj“, což znamená „vážený, uctívaný“, rus. „именитый“. Tedy místo „Ты буйный Рюрик и Давид!“ bylo v textu původně „Аты буй Рюриче и Давиде!“, tedy „Vážený/ctěný Ruriku a Davide!“

Zvláště je na turkismy bohatá řeč Svjatoslavova: když oslovuje haličského knížete, říká „Осмомысл Ярослав!“ Nejbližší pravdě byl podle Sulejmenova F. I. Pokrovskij, když navrhl, že jde asi o osm oblastí, jež knížete jako státního činitele nejvíce zajímaly. De facto jde o turkské označení džigita, který je všeobecně vyvinutý, dovede bojovat, milovat, vyzná se v umění a vědách – „deviz kyrly“, tedy osmihranný, osmistranný. Ještě kurióznější je případ ze *Slova* známého sousloví „до куриц тмутороканя“. Vseslav „изъ Києва дорискаше до куръ Тмутороканя“. Musin-Puškin to vyřešil tak, že kníže „рыскал до Курска и Тмутороканя“. Interpretace D. S. Lichačova, která se nyní přijímá, je „до кур“, tedy do zpěvu prvních kohoutů („до пения петухов“). Turkské slovo „kura“ je stěna, zeď, hradba (v současné tatarštině „kura“, v kazaštině „kora“) – dál už vysvětlovat netřeba.

Nemělo by v tomto kontextu učebního textu smysl uvádět další přesné textové doklady ze *Slova*, to by bylo spíše pro turkology, nadšence i skeptiky: sám jsem si svou mírnou skepsi udržel, ale zmiňuji tyto Sulejmenovovy postupy i vzhledem k důležitosti areálových studií, tedy pojetí prostoru a času v životě kulturních entit.

Druhá část knihy je zaměřena na věci, které se zdají být až fantastické, kdyby tolik neodpovídaly historické skutečnosti. Přesvědčivě tu ukazuje na spojení turkských národů se starými Sumery, na vztahy jazykové, věcné a další vývoj rozptýlených kypčáků, kteří putovali na Přední Východ, odtud do Egypta, společností označování jako mameluci

stali se elitními vojenskými sbory, v podstatě autonomními na sultánovi: jejich konec přivodil Napoleon svým tažením na sklonku 18. století, v němž byl nakonec poražen u Abúkiru Angličany, nicméně někteří mameluci se stali roku 1812 součástí jeho „velké armády“ a účastnili se jeho ruského tažení, takže jejich mrtvoly zachované v písku byly odhaleny na území, z něhož jejich předkové kdysi vyšli, aby potom v generickém kruhu prošli celý Starý svět.

Sulejmenovova kniha nebyla v SSSR přijata právě přátelsky. Vyšla poprvé v Alma-Atě, dnes Almaty, její moskevské vydání bylo zakázáno, autor byl systematicky kritizován, Rusové označovali jeho knihu za „antiruskou“. Korefyj D. S. Lichačov se ke knize vyjádřil se shovívavostí jemu vlastní, nicméně odmítavě. Když člověk nyní přehlídí vývoj teritoria bývalé Ruské říše, resp. pozdějšího SSSR, vidí, že existuje rozdíl mezi vědeckým poznáním, třeba i hypotetickým, a nacionalismem. Jinak řečeno: je možné od tohoto poznání odvíjet skutečnou vědu, ale současně jsou různé hypotézy až příliš naciocentristické, a mohou se tak stát podloží nebezpečných tendencí popuzujících jeden národ proti druhému. Obvykle křivda nebo potlačování národního života, včetně jazyka, a bránění samostatnému vývoji, vede k posilování nacionalismu: když má národ svobodu projevu, může se racionálně rozhodnout, zda spojit svůj život s nějakým větším než jen národním celkem. Je výhodné území neštěpit, ale předpokládá to vzájemný respekt všech národů žijících v tomto velkém celku: to se však daří jen málokdy, jak dokládá rozpad Rakouska-Uherska, ale i dezintegrační procesy ve střední a východní Evropě v 90. letech 20. století, následně podobnými, byť různě více či méně potlačovanými pokusy v Evropě západní (Katalánsko, Skotsko).

Sulejmenovovy hypotézy, leckde průkazně dokládané, neboť vrhají nové světlo na kultovní ruský text, ukazují také na důležitost vědeckého poznání a na roli intelektuálů v procesu vzájemného pochopení různých národů. Jeho areálologická práce ukazuje – dávno před tím, než se areálová studia stala módou v celém světě – na jejich důležitost v obecném procesu poznání, ale také v ideologickém slova smyslu: učí historicitě, brání falešné modernizaci minulosti, vycházejí ze statu quo, jenž respektuje, ale ukazuje i na minulost, kterou nelze eliminovat.

Exkurz 3: Jazyk staroruské literatury v dalším literárním vývoji

Této problematice se poněkud týká kapitolka v naší příručce Kapitoly z ruské klasické literatury (Nástin vývoje, klíčové problémy a diskuse), a to v kap. 16 *Přesahy minulosti: hlubina a okraj*: tam však jde spíše o textové navazování a také nejen o staroruskou literaturu.

Je zřejmé, že cyrilometodějská mise, která na Velké Moravě roku 862 nabídla alternativu christianizace, ukázala na možnou svobodu výběru, volby a na pluralitu přístupů ke křesťanství a k jeho výkladům v rámci jazykové kultury slova a písma. Zůstává nicméně skutečností, že v důsledku násilného vyhnání nositelů a pokračovatelů cyrilometodějské mise se na našem území nerealizoval celý „balíček“ kroků, jež by měly trvalejší jazykové a kulturní důsledky. To se stalo spíše u Slovanů jižních a východních. Pro jižní Slovaný to byl svého druhu návrat ztraceného syna, i když podoba dialektů egejské Makedonie a spisovného jazyka uměle vytvořeného na bázi byzantské řečtiny byla podstatně jiná, nehledě na to, že v nové době se tyto jazyky (bulharština a oficiálně po roce 1945 makedonština) etablovaly jako analytické, nikoli flektivní, takže hovořit o staroslověňštině jako o starobulharštině nebo staromakedonštině, tedy přímých genetických předchůdcích těchto moderních jazyků je neoprávněné: spíše jako o jazycích staroslověňštině hláskoslovně nejbližších; jinak staroslověňština hrála u jižních Slovanů, tedy především u Bulharů v ochridském a přěslavském náboženském a kulturním centru stejnou nebo podobnou roli jako u jiných Slovanů. Poněkud jinak tomu bylo u Slovanů východních, kde se staroslověňština realizovala v plné síle od 11. století jako jediný spisovný jazyk východních Slovanů: literatura Kyjevské Rusi, tranzitivního období 13.–15. století, včetně politické, kulturní a jazykové diferenciacce, z níž povstala pozdější východoslovanská tripartice, jejíž vznik kdysi autoritativně popsal Alexej Alexandrovič Šachmatov (1864–1920), snad nejreprezentativnější postava ruské filologie konce 19. a počátku 20. století, autor desítek klíčových prací o jazyce staré literatury východních Slovanů a o ruské etnicitě, i když můžeme zastávat i názory jiné, byla psána jazykem staroslověňským s příměsí východoslovanských dialektů oněch 14 kmenů, o nichž píše Nestor. Jádrem současné ruské gramatiky je staroslověňské jen s jinou fonetikou a staroslověňština existuje jako součást moderní ruštiny vlastně v dvojí podobě: jako gramatická kostra jazyka i jako jeho lexikální složka na straně jedné i jako specifická jazyková vrstva s funkcí poetickou nebo estetickou i hodnotovou, jež je v ruském psaném jazyce v určitých souvislostech a axiologických situacích „k vyžádání“. Je vcelku jedno, budeme-li nazývat jazyk ruské literatury (kyjevská perioda je také společnou součástí dnešní ukrajinské a běloruské literatury) 11.–17. století staroruským nebo staroslověňským či

církevněslovanským, neboť tento název nebude nikdy odpovídat realitě ve smyslu čistoty jihoslovanské nebo východoslovanské, to je zřejmé a nikdo s tím ani nepolemizuje. Jiná je situace s dvěma dalšími východoslovanskými jazyky a vztahem jejich moderní vývojové fáze k staroslověnskému základu spisovného jazyka, neboť genetický interval mezi nimi a jazykem kyjevské literatury 11.–13. století je zjevný.

Zatímco čeština vznikala z jednoho základu, jenž se rozvíjel postupně, navrstvoval na sebe další lexikální vrstvy různého původu, přejatá slova, kromě greko-latinských, např. německá v různých vlnách, zvláště silně od 16. století, ruština se vyvíjela v procesu konvergence dvou jazyků, tedy v podobě diglosie. Tématem jsme se zabývali v několika studiích, na něž tu volně navazujeme.⁵⁰

Počáteční původní staroruský text *Повесть временных лет*, tedy *Vyprávění o dávných časech*, je z hlediska morfologie a syntaxe staroslověnština nebo její další vývojová fáze, jíž prošla od Moravy zpět k jižním Slovanům bulharsko-makedonským, lexikálně je však nepravidelná, jednak k míře autorovy znalosti staroslověnštiny, jednak k přítomnosti lexikálních prvků patřících k okruhu všeobecné východoslovanštiny (общевосточнославянский язык) nebo k místnímu dialektu Poljanů, jenž měl některé rysy – zvláště v onomastice – dokonce dnešní ukrajinštiny (sestra údajných zakladatelů Kyjeva podle legendy, jež se tu traktuje, je označena jako Лыбедь, nikoli, jako např. v dnešní ruštině Лебедь; jinak je to takřka čistá staroslověnština doplňovaná místními názvy a jmény, výjimečně jinými východoslovanskými hláskoslovnými rysy (viz následující antologii): „Поляномъ же живуциим о собѣ и владѣющимъ роды своими, яже и до сея братья бяху поляне, и живяху кождо съ родом своимъ на своихъ мѣстехъ, володѣюще кождо родомъ своимъ. И быша 3 брата: а единому имя Кий, а другому Щекъ, а третьему Хоривъ, и сестра ихъ Лыбѣдь. И сѣдьяше Кий на горѣ, кдѣ нынѣ увозъ Боричевъ, а Щекъ сѣдьяше на горѣ, кдѣ нынѣ зовется Щековица, а Хоривъ на третей горѣ, отнюду же прозвася Хоривица. Створиша городокъ во имя брата ихъ старѣйшаго и наркоша и Киевъ. И бяхе около города лѣсъ и боръ великъ, и бяху ловяще звѣрь, бяхуть бо мудрѣ и смыслени, и нарицахуса поляне, от нихъ же суть поляне — кияне и до сего дни.“⁵¹

50 Jazyk literárního díla jako axiologický nástroj: román Jurije Bondareva Bermudský trojúhelník (K životnímu jubileu prof. Jána Doruly). In: *Život slova v dejinách a jazykových vztáchoch*. Na sedemdesiatiny profesora Jána Dorulu. Slavistický kabinet SAV. Bratislava 2003, s. 265–278. Revitalizace v ruské a české literatuře: dvě cesty. In: *Revitalizácia kultúrnej tradície v literatúre*. Vedecký zborník. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, Katedra slovenskej literatúry, Nitra 2009. Eds: Marta Keruľová, Silvia Lauková, s. 9–21. Znovu k problému diachronní hloubky literárního textu. In: *Jazyk a komunikácia v súvislostiach III*. Red.: Oľga Orgoňová. Filozofická fakulta Univerzita Komenského, Katedra slovenského jazyka, Studia Academia Slovaca, Bratislava 2011, s. 11–19. Vycházíme zde především z dosud nepublikované studie *Funkce staroslověnštiny a staroslověnská stopa v moderní ruské literatuře jako obecnější problém revitalizace* (Několik poznámek). *Slavica Litteraria* 2014, č. 1, v tisku.

51 <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=2070>.

Jak uvádějí koryfeje ruské medievistiky, docházelo postupně ke konvergenci interdialektové obecné východoslovanštiny v konkrétních realizacích nářečních a staroslovenštiny či církevní slovanštiny v různých fázích jejího vývoje k posunům důrazu a vychylování balance: zatímco *Cesta igumena Daniela do Svaté země (Palestiny)/ Путешествие игумена Даниила в святую землю (Палестину)* z počátku 12. století prokazuje jasnou převahu jihoslovanské gramatiky, *Putování přes tři moře (Хождение за три моря)* tverského kupce Afanasije Nikitina (15. století) je již svěštější, odpovídá věcnému jazyku běžné komunikace (деловой язык), tedy je více východoslovanské, jak tomu odpovídala počínající opatrná sekularizace a jistá míra otevřenosti daná dynamickým pohybem cestopisu jako žánru⁵² a konfrontacím náboženským a kulturním (cestopis končí arabskou modlitbou, jež se někdy v ruských antologických vydáních vypouští): „В лѣто 6983 <...>. Того же году обретох написание Офонаса тверитина купца, что былъ в Ындѣе 4 годы, а ходил, сказывает, с Васильемъ Папиным. Азъ же опытах, коли Василей ходил с кречаты послом от великого князя, и сказаша ми — за год до казанского похода пришел из Орды, коли князь Юрьи под Казанию был, тогда его под Казанью застрелили. Се же написано не обретох, в кое лѣто пошел или в кое лѣто пришел из Ындѣя, умер, а сказывают что, деи, Смоленьска не дошед, умерь. А писание то своєю рукою написал, иже его руки тѣ тетрати привезли гости к Мамыреву Василью, к дияку к великого князя на Москву.“⁵³

Bližší zkoumání ponecháme lingvistům diachronní orientace, ale i tak je zřejmé, že slovesné časy tu většinou stereotypně zůstávají v staroslovenské poloze (aoristy vedle perfekta: tak se to objevuje až do 17. století, byť to neodpovídalo stavu mluveného jazyka). Podle Světlý Mathauserové nabývají však starobylé časy, již v běžné řeči nevyužívané, například u Avvakuma Petrova (viz dále), axiologického rozměru: zatímco perfektum je časem Nikonových reformátorů, tedy časem pomíjivým, „věčný“ aorist je spojen s trvalostí starověrectví.⁵⁴ Právě tento text svým navrstvováním tří jazyků (vznešený jazyk teologické

52 Viz naši studii Problém tzv. cestopisu: statika/dynamika prostoru a lidská existence. *Slavica Litteraria*, X 9, 2006, s. 155–170.

53 Tamtéž.

54 Mathauserová, S.: Cestami staletí. Systémové vztahy v dějinách ruské literatury. Praha 1986, viz naši rec.: Sistemnost', prejemstvennost' i intertekstual'nyj charakter literatury (Světlá Mathauserová: Cestami staletí. Systémové vztahy v dějinách ruské literatury. *Acta Universitatis Carolinae, Philologica, Monographia*, Univerzita Karlova, Praha 1986, 147 s.). *Rossica* 1996 (2), č. 2, s. 165–168. Sféry utváření teoretických názorů na literaturu a české stopy v literatuře staré Rusi se týkají také dvě další knihy téže autorky: *Древнерусские теории искусства слова* (Praha 1976), komentovaná česká edice *O Vasiliji Zlatovlasém, králevici české země* (Praha 1982) a svým způsobem také její raná kniha o tranzitivním období 18. století *Ruský zdroj monologické románové formy*. M. D. Čulkov. Praha 1961) a materiálově podnětná edice s komentářem o česko-ruských stycích v přechodném období 15.–17. století, kdy je všeobecně z různých důvodů pocítován spíše útlum kontaktů (Poselství carských a císařských kurýrů: Řezno – Praha – Vídeň – Moskva 15.–17. století. Praha 2000; viz naši rec. *Rusko patří do Evropy. Poselství carských a císařských kurýrů*. Řezno – Praha – Vídeň – Moskva 15.–17. století. Z ruského originálu

disputace a polemiky, jazyk běžné komunikace a lidový jazyk, sermo vulgaris) v jednom literárním artefaktu, v němž konverguje autobiografie, cestopis, exemplum, hagiografie a exorcistická povídka, je dokladem dlouhé životnosti církevní slovanštiny jako pozdější vývojové fáze domácími jazykovými prvky mluveného jazyka kontaminované staroslověnštiny včetně existenciálních a kryptoerotických partií v podobě odolávání ďáblu pokušení připomínajícím Ježíšovo pokušení na poušti (Matouš, 4.1), jež je v trojici Ježíšových pokušení nejsnadněji vyložitelné (kromě pokušení teologického, o němž tak sugestivně píše Vladimir Solovjov v Legendě o Antikristovi, kde ďábel vystupuje jako znalec Bible – cituje žalm 91.11 –, a třetího – na hoře –, kde ďábel Ježíšovi nabízí světovládu, Matouš, 28.16): „Рождение же мое в Нижегородских пределах, за Кудмою-рекою, в селе Григорове. Отец ми бысть священник Петр, мати – Мария, инока Марфа. Отец нее мой прилежаше пития хмельнова; мати же моя постница и молитвеница бысть, всегда учаше мя страху Божию. Аз же некогда видел у соседа скотину умершу, и в нощи, восставше, пред образом плакався довольно о душе своей, поминая смерть, яко и мне умереть; и с тех мест обыкох по вся нощи молиться. Потом мати моя овдовела, а я осиротел молод, и от своих соплеменник во изгнании быхом [...] Егда еще был в попех, прииде ко мне исповедатиси девица, многими грехми обремененна, блудному делу и малакии всякой повинна; нача мне, плакавшеся, подробну возвещати во церкви, пред Евангелием стоя. Аз же, треокаянный врач, сам разболелся, внутрь жгом огнем блудным, и горько мне бысть в той час: зажег три свечи и прилепил к налою, и возложил руку правую на пламя, и держал, дондеже во мне угасло злое разжежение, и, отпустя девицу, сложа ризы, помоляся, пошел в дом свой зело скорбен. Время же, яко полнощи, и пришед во свою избу, плакався пред образом Господним, яко и очи опухли, и моляся прилежно, да же отлучит мя Бог от детей духовных, понеже бремя тяжко, неудобь носимо.“⁵⁵

Boj o modernizaci ruštiny ve smyslu sblížení mluveného a psaného jazyka je vyložen jako teorie tří stylů v duchu francouzského klasicismu u M. V. Lomonosova v jeho traktátu *О пользе книг церковных в российском языке* (1758; zde, jak vidno, „российский“ implikuje vše vztahující se velkoruskému prostředí, tedy k Moskvě, k Ruské říši, na rozdíl od kyjevského a maloruského/ukrajinského, jež se označuje jako „русский“; původně byla distribuce taková, že „русский“, „русичи“ označoval u Nestora Skandinávce, vikiny, varjagy či Normany, nikoli Slovany, nakonec tu v moderní ruštině máme distribuci „русский“ jako vztahující se k jazyku a kultuře a „российский“ k teritoriu s tím, že „российский“ vjadřuje Ruskou federaci a „русский“ jazyk a kulturu; tedy spisovatel může být „русский“

uspořádala, přeložila, úvodní studii a poznámky napsala prof. PhDr. Světlá Mathauserová, DrSc. Vyda-la Česká koordinační rada Společnosti přátel Východu za přispění Ministerstva zahraničních věcí ČR, Praha 2000. Opera Slavica 2001, č. 1, s. 50–51).

55 <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=2070>.

i „российский“): „В древние времена, когда славенский народ не знал употребления письменно изображать свои мысли, которые тогда были тесно ограничены для неведения многих вещей и действий, ученым народам известных, тогда и язык его не мог изобиловать таким множеством речений и выражений разума, как ныне читаем. Сие богатство больше всего приобретено купно с греческим христианским законом, когда церковные книги переведены с греческого языка на славенский¹ для славословия божия. Отменная красота, изобилие, важность и сила эллинского слова коль высоко почитается, о том довольно свидетельствуют словесных наук любители. На нем, кроме древних Гомеров, Пиндаров, Демосфенов и других в эллинском языке героев, витийствовали великие христианския церкви учителя и творцы, возвышая древнее красноречие высокими богословскими догматами и парением усердного пения к богу. Ясно сие видеть можно вникнувшим в книги церковные на славенском языке, коль много мы от переводу ветхого и нового завета, поучений отеческих, духовных песней Дамаскиновых и других творцов канонов видим в славенском языке греческого изобилия и отсюда умножаем довольство российского слова, которое и собственным своим достатком велико и к приятию греческих красот посредством славенского сродно. Правда, что многие места оных переводов недовольно вразумительны, однако польза наша весьма велика. Присем, хотя нельзя прекословить, что сначала переводившие с греческого языка книги на славенский не могли миновать и довольно остеречься, чтобы не принять в перевод свойств греческих, славенскому языку странных, однако оные чрез долготу времени слуху славенскому перестали быть противны, но вошли в обычай. Итак, что предкам нашим казалось невразумительно, то нам ныне стало приятно и полезно. Справедливость сего доказывается сравнением российского языка с другими, ему сродными. Поляки, преклонясь издавна в католицкую веру, отправляют службу по своему обряду на латинском языке, на котором их стихи и молитвы сочинены во времена варварские по большей части от худых авторов, и потому ни из Греции, ни от Рима не могли снискать подобных преимуществ, каковы в нашем языке от греческого приобретены. Немецкий язык по то время был убог, прост и бессилен, пока в служении употреблялся язык латинский. Но как немецкий народ стал священные книги читать и службу слушать на своем языке, тогда богатство его умножилось, и произошли искусные писатели. Напротив того, в католицких областях, где только одну латынь, и то варварскую, в служении употребляют, подобного успеха в чистоте немецкого языка не находим. Как материи, которые словом человеческим изображаются, различествуют по мере разной своей важности, так и российский язык чрез употребление книг церковных по приличности имеет разные степени: высокий, посредственный и низкий. Сие происходит от трех родов речений российского языка. К первому

причитаются, которые у древних славян и ныне у россиян общеупотребительны, например: *бог, слава, рука, ныне, почитаю*. Ко второму принадлежат, кои хотя обще употребляются мало, а особливо в разговорах, однако всем грамотным людям вразумительны, например: *отверзаю, господень, насажденный, взываю*. Неупотребительные и весьма обетшальные отсюда выключаются, как: *обаваю, рясны, овогда, свене* и сим podobные. К третьему роду относятся, которых нет в остатках славенского языка, то есть в церковных книгах, например: *говорю, ручей, который, пока, лишь*. Выключаются отсюда презренные слова, которых ни в каком штиле употребить непристойно, как только в подлых комедиях.⁵⁶

Lomonosov tu přímo nehovoří o jazyce staroslověnském nebo církevněslovanském, ale o slovanském jazyce jako jazyce církevních knih, jež je jako by součástí tzv. ruštiny: zde se projevuje Lomonosovovo vlastenectví až nacionalismus podporující vše ruské a priority ruského (někdy je proto s vaničkou vylito i dítě): podobně polemizuje s normanskou teorií o skandinávském původu ruského státu, tedy Kyjevské Rusi (dnes se skandinávský původ Rurikovců už nezpochybňuje, stejně jako původ kořene „ros/rus“). Ruština se tu objevuje jako jeden celek, jenž je stylově rozvrstven a kde „jazyk církevních knih“, tedy staroslověnština, je jen jednou vrstvou – ale tak to samozřejmě není: struktura psaného jazyka je základem jazyka celého, nikoli jen lexika. Tedy zřetelná je tu národovecká snaha oddělit jazyk, jenž byl majetkem všech Slovanů a byl jimi užíván zejména na Velké Moravě, a v Ochridu a Přeslavi dále dotvářen, od jazyka domácího, jenž však v mluvené a psané podobě byl s jazykem „církevních knih“ nejen komplementárně propojen, ale přímo spojován v jeden celek – toto neoddělitelné propojení se však realizovalo i po Lomonosovovi. Ještě na samém sklonku 18. století zde máme dvě díla, která tvoří vlastně dva světy: ruský jazykový archismus⁵⁷ v *Cestě z Petrohradu do Moskvy (Путешествие из Петербурга в Москву, 1790)* A. N. Radiševa a moderní ruština s neologismy *Listy ruského cestovatele (Письма русского путешественника, 1792)* N. M. Karamzina: první je radikálně revoluční dílo vyzývající zejména v kapitole Городня k společenskému převratu, druhé – při veškerém obdivu k Západu, hlavně k Anglii konstituční monarchie a první průmyslové revoluce i tváří v tvář francouzskému dvojvládkrále a Národního shromáždění, jež autor označuje za konec jedné epochy – zdůrazňuje konzervativně i poněkud liberálně zvláštnost ruské cesty. Takže radikalita společenská a konzervativnost jazyková a stylová na straně jedné a radikální inovativnost jazyková a spíše konzervativnost společenská (Karamzin to ostatně znovu potvrdil v *Dějínách ruského státu, История государства российскогo, 11 dílů, 1816–1824*). Opět zde vystupuje jazyk jako činitel axiologický, v čemž mělo být pokračováno: slavnostnost jazyka žehná posvátnosti revolučního úkolu (jako později

56 <http://feb-web.ru/feb/lomonos/texts/lo0/lo7/lo7-5852.htm>, 585–590, předmluva k traktátu О пользе книг церковным в российском языке.

57 Ю. Тынянов: Архаисты и новаторы. Ленинград 1929; něm. vyd. rusky München 1967.

u děkabristů) u Radiščeva, jazyková inovativnost a společenská konzervativnost a adaptabilita spíše povlnné evropeizaci u Karamzina. Jak jsme napsali jinde, jde především o nesamozřejmost samotného pojmu „staroruská literatura“.⁵⁸

U Puškina jsou již novoruský jazyk či moderní ruština dotvořeny. Ruský lingvista Viktor Živov napsal do mezinárodního multidisciplinárního sborníku o ruském 18. století brilantní studii *Формирование норм русского литературного языка нового типа и их предыстория*.⁵⁹ Autor odstraňuje tradiční otázku ruské diglosie a formování ruského spisovného jazyka v 18. století spojuje s tlakem západoevropských představ: „Языковой материал, ранее распределенный по регистрам, оказался объединенным в единый пул, который и подвергается ревизии и перебору. Первым шагом было выбрасывание из него тех формальных, прежде всего морфологических элементов, которые однозначно соотносились со старым книжным языком [...] Сама идея языкового стандарта была идеей европейской, принадлежавшей модернизирующему дискурсу европейского абсолютизма. В этом контексте понятно, что принципы отбора языкового материала диктовались ориентацией на другие ‚культурные‘ языки Европы. В синтаксисе эта ориентация была выражена непосредственно. Синтаксическая стратегия европейского нарратива, восходящая к античной риторической традиции, переносится на русскую почву и актуализует синтаксические модели церковнославянского стандарта, восходящие к той же античной традиции. Оппозиция русского и церковнославянского, здесь вовсе не при чем. Из нового литературного языка постепенно устранялись те синтаксические построения, которые попали в ‚петровский пул‘ из традиций, использовавших ситуационный синтаксис и не соответствовали синтаксическим стратегиям западноевропейских языков. Значение западноевропейского образца состоит не в том, что из него берутся новые синтаксические построения, а в том, что он выполняет роль камертона, на который выстраивается новый языковой стандарт.“⁶⁰ Širší repertoár „neužitečných“ prostředků zůstává ruskému mluvčímu i dnes k dispozici. O tom svědčí především stav současné ruské novorealistické, modernistické i postmodernistické literatury, v níž se běžně užívají „nadstandardní“ jazykové prostředky vycházející z předpetrovského repertoáru, které však čtenář vnímá jako běžnou, standardní součást jazyka.

58 I. Pospíšil: Existence, struktura, rozpětí a transcendence staroruské literatury (Poznámky k některým metodologickým problémům). *Slavica Litteraria*, X 1, 1998, s. 27–37.

59 In: *Reflections on Russia in the Eighteenth Century*. Edited by Joachim Klein, Simon Dixon and Maarten Fraanje. Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien 2001, s. 377–398. Viz rec.: I. Pospíšil: *Reflections on Russia in the Eighteenth Century*. Edited by Joachim Klein, Simon Dixon and Maarten Fraanje, Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2001. *Slavia Orientalis*, tom LI, nr. 3, 2002., s. 473–477.

60 *Reflections on Russia in the Eighteenth Century*. Edited by Joachim Klein, Simon Dixon and Maarten Fraanje. Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien 2001, s. 397.

A. N. Radiščev – jak ostatně nepřímou dokazuje jeho vsuvný obdivný portrét Lomonosova v Cestě z Petrohradu do Moskvy (Lomonosov mu byl blízký u německým školením) – je zastáncem dodržování trojstylovosti ruštiny, kde staroslověnština či církevní slovanština má své pevné místo jako styl vysoký. U Radiščeva – stejně jako u Karamzina – vidím také aplikace sentimentalistické poetiky v manifestaci citových hnutí: „Вам покажется мудрено, -- говорил сопутник мой, обращая ко мне свое слово, -- чтобы человек неслужащий и в положении, мною описанном, мог подвергнуться себя суду уголовному. И я так думал долго, да и тогда, когда мое дело, прошед нижние суды, достигло до высшего. Вот в чем оно состояло: я был в купечестве записан; пуская капитал мой в обращение, стал участником в частном откупу. Неосновательность моя причиною была, что я доверил лживому человеку, который, лично попавшись в преступлении, был от откупу отрешен, и по свидетельству будто его книг, сделался, по-видимому, на нем большой начет. Он скрылся, я остался в лицах, и начет положено взыскать с меня. Я, сделав выправки, сколько мог, нашел, что начету на мне или совсем бы не было, или бы был очень малый, и для того просил, чтобы сделали расчет со мною, ибо я по нем был порукою. Но вместо того, чтобы сделать должное по моему прошению удовлетворение, велено недоимку взыскать с меня. Первое неправоудие. Но к сему присовокупили и другое. В то время как я сделался в откупу порукою, имения за мною никакого не было, но по обыкновению послано было запрещение на имение мое в гражданскую палату. Странная вещь -- запрещать продавать то, чего не существует в имении! После того купил я дом и другие сделал приобретения. В то же самое время случай допустил меня перейти из купеческого звания в звание дворянское, получа чин. Наблюдая свою пользу, я нашел случай продать дом на выгодных кондициях {Кондиции -- условия.}, совершив купчую в самой той же палате, где существовало запрещение. Сие поставлено мне в преступление; ибо были люди, которых удовольствие помрачалось блаженством моего жития. Стряпчий казенных дел сделал на меня донос, что я, избегая платежа казенной недоимки, дом продал, обманул гражданскую палату, назвавшись тем званием, в коем я был, а не тем, в котором находился при покупке дома. Тщетно я говорил, что запрещение не может существовать на то, чего нет в имении, тщетно я говорил, что по крайней мере надлежало бы сперва продать оставшееся имение и выручить недоимку сей продажей, а потом предпринимать другие средства; что я звания своего не утаивал, ибо в дворянском уже купил дом. Все сие было отринуту, продажа дому уничтожена, меня осудили за ложный мой поступок лишити чинов и требуют теперь, -- говорил повествователь, -- хозяина здешнего в суд, дабы посадить под стражу до окончания дела. -- Сие последнее повествуя, рассказывающий возвысил свой голос.“ -- Жена моя, едва сие услышала, обняв

меня, вскричала: ‚Нет, мой друг, и я с тобою.‘ Более выговорить не могла. Члены ее все ослабели, и она упала бесчувственна в мои объятия. Я, подняв ее со стула, вынес в спальную комнату и не ведаю, как обед скончался.“⁶¹

Vracíme se tímto k tématu, jímž jsme se již vícekrát zabývali (viz výše). Tehdy jsme pojmem „diachronní hloubka literárního textu“ nemysleli jakoukoli různovrstevnatost/heterogenitu textu, ale právě heterogenitu s diachronním záběrem, tedy přítomnost „jazyka v jazyce“ ve smyslu průniku starší vrstvy jazyka do původně nebo i nyní jiného jazyka, přičemž tento starší „cizí jazyk“ může být i jinak, tedy ne-esteticky, přirozenou součástí výstavbových komponent jazyka textu. Jak jsme již uvedli, ruská gramatika je v podstatě jihoslovanská (staroslověnská) se silnou přítomností stylisticky odstíněného jihoslovanského lexika spojená s východoslovanským lexikálním základem (jak nás učili ve škole: молочные изделия/ Млечный Путь; Печора/пещера, просветить провечу, просветишь/провешу, просветишь – s přízvukem v prvním případě pohyblivým, v druhém stálým apod.; vždy vyšší míra abstrakce se týká staroslověnímů).

Ve výše uvedených studiích jsme uváděli příklady, k nimž se nyní redukovane vracíme. Na prvním místě stojí Puškinova báseň *Úryvek* (*Отрывок*, 1835) publikovaná v jeho časopise *Sovremennik*, ovšem již posmrtně roku 1837, později uváděná nejčastěji bez názvu (poetika názvu s aluzí většího vytvářeného celku je však relativně důležitá). Neobyčejně silná koncentrace staroslověnímů evokuje vzpomínkovost, reminiscentnost básně. Lexikum a hláskoslovné příklady jsou frapantní (отшельник, объемлет, сиживал, младой, брег, глава, вспомянет, пред aj.). Mimořádná koncentrace staroslověnímů v XVI. strofě 3. kapitoly (hlavy, Byronův „zpěv“, „canto“) Evžena Oněgina mu umožňuje rozehrát ironickou hru s milostnou etiketou svých literárních dědů z hloubi 18. století; ironie je ovšem lehčí než Máchova ironizace romantické lásky v Máji: „Тоска любви Татьяну гонит,/И в сад идет она грустить./И вдруг **недвижны очи** клонит,/И лень ей далее ступить./Приподнялася грудь, **ланиты**/ Мгновенным пламенем покрыты./ Дыханье замерло в **устах**,/И в слухе шум, и блеск в **очах**.../Настанет ночь; луна обходит/Дозором дальный свод **небес**,/И соловей **во мгле древес**/Напевы звучные заводит./Татьяна в темноте не спит/И тихо с няней говорит...“⁶²

Mohli bychom uvádět postupné cizelování moderní ruštiny na pozadí staroslověštiny a staroslověnímů v ruské klasice 19. století: lze říci, že výraznými představiteli silné staroslověnské stopy byli I. S. Turgeněv (v podstatě jako poslední užíval ještě iterativa „хаживал“ nebo „говаривал“) a F. M. Dostojevskij (náboženské lexikum); později také klíčoví reprezentanti „stříbrného věku“, tedy ruské moderny; jinak řečeno: tato stopa nebyla nikdy zcela setřena a kromě morfologické a syntaktické výstavby jazyka se výrazně

61 A. Н. Радищев: Путешествие из Петербурга в Москву. Cit. dle: http://az.lib.ru/r/radishew_a_n/text_0010.shtml.

62 A. С. Пушкин: Интернет Библиотека Алексея Комарова, <http://ilibrary.ru/text/436/p.4/index.html>).

podílela i na jeho lexikální struktuře. Na konci 20. století je situace obdobná: znovu se opakuje axiologické vnímání různých vrstev jazyka.

Román Jurije Bondareva (roč. 1924) *Bermudský trojúhelník* (2000) je román-tragédie od počátku do konce s několika světlejšími místy – ta jsou spojena s několika postavami a s nadějí, že takových lidí, kteří neztratili v soukolí brutálně prosazované moci svědomí a vědomí souvislosti, je víc. Incipit ukazuje známé, dnes již historické události roku 1993, kdy tehdejší ruský prezident Boris Jelcin za široké podpory mezinárodní veřejnosti rozstřílel rádně zvolený parlament vlastní země a jeho obránce – skutečný počet obětí zásahu není dosud přesně znám. Bondarevův román začíná zatčením skupiny lidí, kteří se octli blízko místa zásahu známých jednotek OMON. Novinář Andrej Děmidov, vnuk slavného malíře, je svědkem brutálního ubití třináctiletého chlapce – nemůže tomu však zabránit. Od jatek ho zachrání na dálku jméno děda – oficiálního sovětského malíře, jehož plátna visí v Treťjakovce: policejní milovník dědových obrazů ho nechá jít a on se v chaosu po potlačení vzpoury u Nejvyššího sovětu dostává od baráků a garáží na periferii do bytu svého děda, u kterého bydlí. Ocitá se bez práce, po smrti děda se mu žije velmi těžce a stále je posedlý vidinou pomsty za smrt chlapce. Nakonec je vše zmařeno: ten, kdo mu pomáhal s pátrání, je právě oním vrahem, jeho láska je prostitutka: vše na tomto světě – i to nejušlechtlejší mizí v černé díře bermudského trojúhelníku. Opěrnými sloupy Bondarevova světa je staré Rusko a ruská tradice, která mu paradoxně a v mnohém historicky protismyslně splývá se sovětským režimem: nemá však tak docela nepravdu, když si uvědomíme, že podle ruského disidenta Alexandra Zinovjeva byl komunismus nakonec – alespoň v Stalinově provedení – organicky ruskou věcí – jinak by se tak dlouho neudržel.⁶³

Jazyk štěpí svět Bondarevova románu na dva protikladné celky, mezi nimiž není kompromisu: je to svět starého Ruska a SSSR, které bylo – podle autora – jeho dědicem, svět víry v Boha nebo v ideu, svět kultury a umění, úcty k hodnotám na straně jedné a svět kosmpolitní, svět peněz a zisku, ciziny, která v Rusku prosazuje své hodnoty, snaží se Rusko odnárodnit a podrobit si je: důkazem je Bondarevovi jelicinovská Moskva, která už v ničem nepřipomíná ruské město. Lidé se liší svým jazykem: právě jazyk je významným jejich lidské, mravní hodnoty a integrity. Lidé v Bondarevově románu mluví v podstatě třemi jazyky: církevní slovanštinou (či jejími fragmenty), která se zde objevuje jako jazyk vznešených, esteticko-etických rozhodnutí a apelů, poselstvím ze světa mravnosti a krásy, esteticky neutrálním jazykem běžné komunikace, například noblesním jazykem autorského vypravěče, a expresivním mluveným jazykem (prostorečje). Autor-ský vypravěč dokáže i drastické věci popsat klidně a vznešeně a vyhnout se senzacnosti a vulgaritě: „То, что произошло в следующую минуту, было резким, неожиданным, разорвавшим что-то неразумное в сознании Андрея, и он увидел, как Серегин

63 I. Pospíšil: Poláci se dívají na Rusko (Lucjan Suchanek – Alexandr Zinovjev). HOST 2000, č. 7, s. 44–46.

крутым взмахом захватил руки лейтенанта, притиснул его к себе, разворачивая спиной, заломив его руку с такой неистовостью, что тот, подломленно изгибаясь, матерясь, испустил нечеловеческий вопль, вмиг разрушающий и его невинную белокурость, и его белозубость, и его противоестественность речи воспитанного городом провинциального парня. И этот животный вопль, перемешанный с изошренным матом, этот крик боли лейтенанта в каком-то полумии сместил, смешал, перевернул все в комнате – раздались другие крики, ругательства, команды, мстительные, злобные голоса, сразу метнулись в одну сторону серые фигуры, камуфляжные куртки, столпились, затолкались вокруг лейтенанта и спортивного парня, над его головой засновали, взвивались и опускались кулаки, взлетала рубчатая рукоятка пистолета, зажатая в пальцах низенького колючего, как еж, разъяренного милиционера...⁶⁴

Ani jeden ze zmíněných jazykových útvarů však není sám o sobě dobrý nebo špatný: stává se jím, až když se přerušuje organické spojení mezi jeho etickým a estetickým fungováním.

Východiskem je již situace, v níž lidé demonstrující proti Jelcinovi mluví jinak než omonovci, kteří je potlačují: „ – Господи, спаси и сохрани от живота, – послышалось тягостное, вперемежку со вздохами бормотание, и пожилой мужчина в стареньком плаще, с белым, как высушенная кость, лицом, вытянув морщинистую шею, страдальчески сплюнул под ногу, как если бы его выворачивало рвотой. – Это я язву уговариваю, себе говорю...Язва, Господи спаси, разыгралась, – договорил он, обтирая позеленевший рот. – Двенадцатиперстная... так вот. Я пулеметчиком воевал... Ежели бы...Ежели бы со мной был родной мой ДП, я бы ни одного диска...я бы этих...а бы ни одного диска целым не оставил, – сказал он, отдышавшись, – Убийц убивать надо...Смерть за смерть. Как на войне... – Ма-алчать, сучье отродье! – Плоскогрудый вскочил, стукнулся головой о потолок машины, выматерился, озлобясь, взмахнул дубинкой. – Это кто – убийцы? Кто? Вы – убийцы! Это ваши сучьи снайперы гробили милиционеров! Ишь ты, убийцы, ишь ты!“⁶⁵

Mluvená ruština není hodnotově níže než neutrální jazyk běžné komunikace nebo církevní slovanština: smyslem je využívat všech vrstev jazyka současně v jejich estetické a etické funkci: to umí malíř Děmidov, který hovoří jedním dechem vznešeným jazykem, užívaje církevní slovanštinu, neutrálním jazykem i jadrnou ruštinou, lidovým jazykem, jímž například vyprovází ze svého ateliéru amerického nákupčího uměleckých děl. Zdálo by se, že známá východoslovanská diglosie budící spory o to, jakým jazykem vlastně moderní ruština je, i Lomonosovova koncepce tří stylů není ve sféře krásné literatury překonána, jinak řečeno je jí využíváno jinak. Ruská dvojjazyčnost nebo trojstylovost

64 Юрий Бондарев: Бермудский треугольник. Молодая гвардия, Москва 2000, s. 11; dále: Bondarev.

65 Bondarev, 5.

tak žije dál i na počátku 21. století: proč ne, když každý kultivovaný Rus rozumí třem jazykovým kódům a často jich i užívá?⁶⁶

Ve svých studiích, na něž odkazujeme v pozn. 20, jsme také uváděli filozofa a prozaika Alexeje Grjalkalova (roč. 1948). Ten využívá ruské diglosie tak, že mísí církevněslovanskou lexikální vrstvu s vědeckým, greko-latinským lexikem, např. v jazyce ruské fenomenologie 10.–20. let 20. století (G. Špet, M. Bachtin). Žánrovým obrazem lidského nitra jsou „повести капли“ z cyklu Молчание души a konfesionální titulní novela Последní svatý (Последний святой). V ní je typ textu a jeho jazykové tělo nejvíce propojeny a také tematizovány: oproti jazykové banalitě, která vyjadřuje každodennost, stojí vznešenost psaní textu a církevní slovanštiny. Slova prosazovaná v ideologizované škole akcentují profánnost, jsou „příliš krátká“ – oproti „dlouhým slovům“ (kompozitům) jazyka vznešeného: „Туда – в исход твой – заглянуть мне, как и всякому, невозможно, но зрак мой сиюминутный – вот вылупились и схватывают лепоглагольные твои слова – призрак мой маломощный, рассветный, дворовый Санкт-петербургский бродяжка корыстно потянулся вслед твоим будням и праздникам.“⁶⁷

Staroruská literatura tak výrazně svými jazykovými vrstvami zasahuje do novoruského literárního kontextu v složité struktuře ruské klasiky, moderny, postmoderny i kvázipostmoderny včetně virtuální autenticity a existenciálního znejistění.⁶⁸

66 Viz naše studie: Jurij Bondarev a jeho Bermudský trojúhelník (Recenze s ukázkami). Alternativa Plus, roč. VI., [2] 2002, 3–4, s. 38–43; Diachronní dimenze ruského literárního textu (Puškin – Bondarev – Grjalkalov). In: K. Lepilová a kol.: Text a kontext. Brno 2008, s. 86–107; Jazyk literárního díla jako axiologický nástroj: román Jurije Bondareva Bermudský trojúhelník (K životnímu jubileu prof. Jána Doruly). In: Život slova v dejinách a jazykových vztazích. Na sedemdesiatiny profesora Jána Dorulu. Slavistický kabinet SAV. Bratislava 2003, s. 265–278; Revitalizace v ruské a české literatuře: dvě cesty. In: Revitalizácia kultúrnej tradície v literatúre. Vedecký zborník. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, Katedra slovenskej literatúry, Nitra 2009. Eds: Marta Kerulová, Silvia Lauková, s. 9–21; Žánrová struktura a emblematická apokalyptického románu Jurije Bondareva Bermudský trojúhelník a souvislosti. Slavica Litteraria, X 5, [1] 2002, s. 53–62; Znovu k problému diachronní hloubky literárního textu. In: Jazyk a komunikácia v súvislostiach III. Red.: Oľga Orgoňová. Filozofická fakulta Univerzita Komenského, Katedra slovenského jazyka, Studia Academia Slovaca, Bratislava 2011, s. 11–19.

67 А. Грякалов: Последний святой. Повести. Рассказы. Центр духовного возрождения Черноземного края, Воронеж 2002.

68 Viz naši studii Próza virtuální autenticity a existenciálního znejistění. SPFFBU, X 10, Slavica Litteraria, s. 5–20.

IV. Diferenciace literatury východních Slovanů: utváření ukrajinské a běloruské literatury

Východoslovanská jazyková tripartice vznikla v hloubi východoslovanského areálu již před vznikem prvního státu východních Slovanů a pak v době Kyjevské Rusi, kdy se utváří ze známého Šachmatovova shluku tří dialektů (severního, jižního a středního); k běloruské delimitaci došlo na západě východoslovanského areálu jazykovým protnutím dialektového severu a jihu. Mocensky docházelo k postupné delimitaci zejména v době tzv. feudální rozdrobenosti, tj. politické decentralizace, kdy se objevuje specifikum haličko-volyňské a pak polocko-smolenské.

Východoslovanské literatury (ruská, ukrajinská, běloruská) byly v období Kyjevské Rusi geneticky úzce spojeny, vyrůstaly ze stejných kořenů písemnictví starokyjevského státu, třebaže teorie „společné kolébky“ se dodnes zároveň zpochybňuje. Rozpad Kyjevské Rusi Rurikovců jako prvního společného státu východních Slovanů ve 13. století znamenal konec východoslovanské jednoty a počátek postupné geneze tří samostatných národů – ruského, ukrajinského a běloruského. Ukrajinský a běloruský národ se utvářel v mezích společných historicko-politických podmínek daných příslušností k Litevskému velkoknížectví, které vtiskovaly specifikum i jejich literárnímu a kulturnímu vývoji. Až v 19. století v době národního obrození se od sebe výrazně odlišují. Za důkaz definitivního zformování ukrajinské národnosti se považuje Peresopnycké evangelium z let 1556–1561, v němž byl poprvé fixován jazykový systém ukrajinštiny; ojedinělý text předcyrilského období (Velesova knyha) takový význam nemá.

Po rozpadu Kyjevské Rusi prožívala literatura ukrajinského národa úpadek. Feudální roztržetost a mongolský vpád brzdily rozvoj původní tvorby. Přelom nastává v 16. a 17. století, kdy vzniká tzv. polemická literatura, která ještě nebyla v úplném slova smyslu beletrií, ale vyznačovala se už některými estetickými dominantami, individuálním výrazem, osobitým stylem a aktuální problematikou. Nová umělecká tendence v podobě baroka vzniká v polovině 17. století a souvisí s kulturním vzestupem Kyjeva. V barokní literatuře se vydělují dva proudy – nízký a vysoký. Nízké baroko tvořila

spodní, neoficiální proud (intermedia, žerty, komické scénky), ve vysokém baroku převládala náboženská tematika; jeho předním představitelem na pokraji baroka a osvícenství byl Hryhorij Skovoroda.

Zakladatelem novodobého ukrajinského písemnictví se však stal až Ivan Kotljarevskij (1769–1838), jehož tvorba spadá do raných počátků konstituování ukrajinského národního společenství: sám byl „maloruský“ a současně „velkoruský“ vlastenec a loajální carův poddaný: aktivně se zúčastnil Vlastenecké války s Napoleonem. Jeho heroikomická (směšmohrdinská) báseň *Enejida* (1798, Aeneida) je prvním velkým dílem napsaným v moderní ukrajinštině. Narativní báseň navazující na epos básníka římského zlatého věku Quinta Vergilia Marra Aeneis měla u východních Slovanů značný ohlas a stále také u zrodu běloruské verze (*Enejida navyvarat*). Na Ukrajině vznikla celá burleskní básnická škola, jež tvoří základ rané ukrajinsky psané literatury. Burleskní proud v ukrajinské literatuře se vyskytuje i dále v 19. a 20. století: stojí na něm ostatně i světová tvorba ruského klasika, původem Ukrajince N. V. Gogola.

Běloruská národně literární identita vyrůstá z regionalismu literatury Kyjevské Rusi v polocko-smolenském literárním centru. Prvními texty, které vůbec možno spojovat s počátky starobělorus. literatury, když nepočítáme její účast na synkrezi východoslovanské koiné kyjevského typu, jsou hagiografie Avraamije Smolenského a Jefrosinie Polacké (Polocké) z 12.–13. stol. a Choždenije Ihnatija Smoljanina (14. stol.). Ke skutečné a viditelné delimitaci běloruského celku z východoslovanské kulturní kolébky kyjevskoruské však dochází – podobně jako v případě Ukrajiny, ale nikoli tak výrazně a jednoznačně – ve 14.–16. stol. souběžně s posilováním moskevského centra a jeho mocenskými úspěchy a se sílícím podílem východních Slovanů na utváření nového mocenského celku – Velkoknížectví litevského, což pak přináší změny jazykové, náboženské i kulturní.

U počátků skutečného běloruského literárního svérázu stojí – stejně jako v případě letopisu haličsko-volyňského u Ukrajinců – kroniky, konkrétně Letopisec velkoknížat litevských a Bělorusko-litevský letopis 1446. V souvislosti se začleněním bělorus. území do litevského celku vznikly i právní dokumenty (Statuty Velkoknížectví litevského, 1529, 1566, 1588). Nicméně první osobnostní počátky běloruské literatury jsou spjaty – stejně jako u psané slovesnosti ukrajinské (zápis ukrajinské písně u Jana Blahoslava) – s českým prostředím a s renesancí, humanismem a reformací ve spojitosti s pražským působením Franciska Skaryny, který zde proslul překladem bible (Bivlija ruska). Celkově v období humanisticko-renesančním se zárodky reformační kritiky církve je na běloruském teritoriu zcela pochopitelně více dění, neboť tlaky litevsko-polské, a tedy evropské, jsou tu silnější než na Ukrajině a také náboženský život je pestřejší – svou úlohu tu sehráli i polsko-běloruští protestanti Symon Budny a Vasil Cjapinski působící v druhé polovině 16. století. První renesanční básní, byť psanou latinsky, je Píseň o zubrovi M. Husouského. Nepochybně klíčová úloha tu připadla trojdomému literátu barokní

doby Simeonu Polockému po právu řazenému i do ruské a ukrajinské literatury. Poté literární dění na území Běloruska ochabuje v souvislosti s posilováním kulturní úlohy Polska, německého baltského regionu a carského Ruska. I když bylo Bělorusko od trojího dělení Rzeczki pospolité součástí carského Ruska, jazykově a kulturně patřilo zřetelně do polské zóny: tlak carských úřadů tak k totální polonizaci připojil masivní rusifikaci a r. 1840 byl za Mikuláše I. zakázán i sám název Bílá Rus a nahrazen národnostně neutrálním termínem Severozápadní kraj (Pobaltí se říkalo Ostzejskij čili Baltský kraj). Těžký úder zbytkům běloruské kulturní svébytnosti uštědřila porážka polského povstání: polsko-běloruští literáti se tohoto hnutí v značném počtu zúčastnili a carismus jako odvetu zakázal tisknout v běloruštině.

Nové počátky navázaly na ukrajinskou travestijní tradici klasicisticko-osvícenského typu konce 18. a počátku 19. století, konkrétně na již zmíněnou Kotljarevského Aeneidu (Enejida navyvarat), a parodickou poému Taras na Parnase. Rozvíjejí se žánry jako bylice, hutarky, balady, vzniká veršovaná dramatika – a to vše v jazykově literárním milieu polském a ruském. Definitivní pozdní národní revitalizace tak povlovně probíhala až v druhé polovině 19. století v sepětí s celkovou liberalizací ruského carského režimu po porážce v Krymské válce v druhé polovině 50. let a později.

Vůbec prvním běloruským profesionálním spisovatelem byl V. Dunin-Marcinkevič, později F. Bahuševič a J. Lučyna. K dovršení celého procesu běloruského národního obrození došlo však až v první třetině 20. století; bylo spojeno s první ruskou revolucí 1905 a vznikem čas. Naša niva (našaniuské období): to však již o mnoho let přesahuje rozpětí 10.–18. století.

V případě dvou „menších“ východoslovanských literatur se jako výhodné jeví studium středoevropského a východoevropského areálu, zvláště toho, který současně tvoří týl (I. Dorovský) areálu baltského či pobaltského (Baltie), a to je právě případ Běloruska vtahovaného do kontextu ruského či velkoruského a současně do polsko-litevských souvislostí a také – spíše volně a životními osudy tvůrců – do střední Evropy. V tomto ohledu má česká literatura, přesněji české kulturní prostředí to štěstí, jak jsme se o tom již zmiňovali výše, že na jeho území došlo ke dvěma významným událostem, které spojují české země se dvěma východoslovanskými „menšími bratry“ Ruska: Ukrajinou a Běloruskem: v Gramatice české (1551–1571) Jana Blahoslava (nar. 1523 v Přerově, zemřel 1571 v Moravském Krumlově) najdeme první autentický zápis uceleného moderního ukrajinského textu jedné z četných dum, ukrajinštinu poprvé z lingvistického hlediska prohlásil za samostatný jazyk Josef Dobrovský, ukrajinskou (maloruskou) poezii do své antologie Slovanské poezije (Brno 1874) zařadil brněnský tiskař a polyglot František Vymazal a Praha se stala místem vydání díla tradičně pokládaného za počátek novodobé běloruské literatury – *Bivlĭja ruska Francyska* (Francišaka Heorhije) Skaryny (1482–1551).

Francisk Skaryna (asi 1490 Polock – 1551 Praha), běloruský humanista, vědec, lékař a filolog, zakladatel východoslovanského knihtisku, byl pravděpodobně pokřtěn podle ortodoxního obřadu, jméno Francisk obdržel patrně při druhém křtu katolickém. R. 1498 byl totiž v Polocku založen katolický klášter (jak uvádí V. A. Čamjarycki). Nicméně problematika jeho tzv. druhého křtu zůstává dosud otevřená. F. Skaryna (Skorina) se vzdělával v tradičních centrech humanismu – v Krakově a italské Padově, patřil podle některých názorů k širokému proudu pozdní východoslovanské renesance, k osobnostem renesančního titánského vzepětí, ovládal tehdejší lékařství, přírodní vědy, filozofii a filologii; v Praze pracoval jako botanik královské zahrady a zde také pravděpodobně zemřel. Jeho první tiskařská aktivita je spojena v vydáním Žaltáře (Psaltyr', 1517), poté vydal v Praze v letech 1517–1519 v překladu 22 biblických knih pod názvem Bivlija Ruska – ta se objevila ještě před překladem Lutherovým. Jeho grafická řešení měla podle názoru odborníků dobově špičkovou úroveň.⁶⁹ Je snad i symbolické, že Skarynovy překlady vydávané v Praze v podstatě koincidují s počátky reformace, která dala podnět hlubokým proměnám náboženského života vůbec, jež později svým způsobem zasáhly i území Polska a Běloruska: nešlo pouze o katolickou církev, ale obecně o opravné tendence, které se staly pevnou součástí evropského náboženského života.

Běloruská literatura patří k slovanským literaturám, které se vyvíjely v nové době jen postupně a v podstatě vyrůstaly z bělorusko-polské biliterárnosti. I když její kořeny se tradičně spojují – jako u všech východních Slovanů – s literaturou Kyjevské Rusi a pak s nárazníkovým územím mezi východními a západními Slovaný a Balty v těsném doteku germánské, resp. německé christianizační středověké expanze, novodobá fáze je spjata v 19. století především se vztahem k polskému písemnictví.

Stejně jako jiné slovanské literatury je její vývoj jen povlnový a nemá zdaleka tak razantní kontakt s tehdy vůdčími evropskými literaturami, jako je tomu v případě ruské literatury, která od Ivana IV. Hrozného a hlavně pak od prvních Romanovců s vrcholem za Petra I. expandovala přímo do severní a západní Evropy (Švédsko, Nizozemsko, Velká Británie), odkud přebíralo nejen organizaci státního života (zejména ze Švédska), ale také materiální a duchovní kulturu (Nizozemsko, Anglie). Tak se stalo, že úloha střeoevropského mostu k dalším Slovanům a jiným národům Evropy zůstávala Ukrajině a Bělorusku: ostatně jejich publikační centra – kromě Ruské říše – ležela na území tehdejšího Rakouska a později Rakouska-Uherska, tedy například v Praze, Budě, Krakově

69 Edice: Pradmovy i pasljasloui (1969), Biblija (1996). Viz Francysk Skaryna: Žyccjo i dzejnasc': Pakazal'nik litaratury. Minsk 1990. Čalavek sonca – Francysk Skaryna. Minsk 1994. Slounik movy Skaryny. Minsk 1994. Odborníkem, který se v nové době Skarynou z řady hledisek zabývá, je Aleh Lojka (nar. 1931 v Slonimi v Hrodněnské oblasti), běloruský básník, prozaik a literární kritik, univerzitní představitel oboru a vedoucí akademického spolku Uzljot (1964–1989), profesor a doktor filologických věd, básník, ale také autor historického románu Francysk Skaryna (1990) a novely Skaryna na Hradčanach (1990), komparatista (Adam Mickevič i belaruskaja litaratura, 1959) a překladatel.

apod. Tíhnutí Bělorusů k střední Evropě, které se projevuje v publicistické a překladatelské činnosti zejména dnešní kulturní a politické opozice, tu sílí, tu slábne, a je spíše projevem tíhnutí k střední Evropě jako kulturnímu, duchovnímu prostoru, k modelovému centru, které svou multietnicitou a multikulturalitou nejlépe vyjadřuje tranzitivní polohu Běloruska v dnešní Evropě, tedy působit jako mediátor mezi evropským Východem, Západem a Severem

Kdybychom na tomto základě chtěli dojít k pramenům běloruské literatury jako kulturního a uměleckého typu, došli bychom zhruba k třem větvím:

- 1) klasicisticko-osvícenské heroikomice a travestijnosti inspirované ukrajinskou tradicí
- 2) preromantické, romantické a novoromantické folklórnosti prezentované mj. narativními formami spojujícími běloruskou a polskou literaturu (gawęda)
- 3) panromantismus syntetizující romantismus i novoromantické proudění jako projev bělorusko-polské biliterárnosti.

Pokud jde o orientaci běloruské literatury napínané – stejně jako celé národní společenství – do několika stran, tedy na Západ, Východ, Sever, ale také na jihozápad směrem ke geografickému a hlavně kulturnímu a duchovnímu fenoménu střední Evropy, je zřejmé, že jde o osud nelehce se konstituujícího tranzitivního pásma s nevyhraněnou identitou, jejímž společným jmenovatelem je – spíše než jazyk – národ a stát.⁷⁰

70 Viz naši stať Běloruská literatura jako kulturní a umělecký typ. In: O společných hodnotách v slovensko-bieloruských vzťahoch. Združenie slovanskej vzájomnosti, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Filologická fakulta, Katedra slovanských jazykov, Banská Bystrica 2004, s. 21–31.

Exkurz 4: Hryhorij Skovoroda v moderní interpretaci

V minulém desetiletí se objevila řada prací o **Hryhoriji Skovorodovi** (1722–1794), který právem patří k počátkům novodobé ukrajinské literatury, ale k němuž se jako k zakladateli své filozofie hlásí i Rusové (vynikající studie o něm v poslední době napsal rusko-ukrajinský badatel Oleg Marčenko z Moskvy – viz dále).⁷¹ Ti ho sice ve svých slovnících jako svého vysloveně neuvádějí, ale řadí ho alespoň do ruského okruhu nebo do kultury Ruské říše – a právem, neboť jeho jazykem rozhodně nebyla moderní ukrajinština, ale spíše ruština prosycená církevněslovanskými a obecně východoslovanskými prvky. A navíc byl módní a silně působil na ruské 19. a zčásti 20. století. Jinak ovšem patří literatuře ukrajinské. Vzhledem k tomu, že Skovoroda byl svým životem, cestami a vzděláním Evropanem a ještě přesněji Středoevropanem a vytvářel poněkud záhadnou spojnicí mezi západní, střední, snad také jižní a východní Evropou, že svým renesančně rozkročeným dílem v sobě koncentroval de facto vše, co v Evropě proběhlo od gotiky přes renesanci a humanismus k baroku a klasicismu s náznaky rokoka a preromantismu, sakrální i sekulární literatury, stanul ve středu zájmu i jiných národů, především tvůrců pojmu „Mitteleuropa“. Tři pohledy – ukrajinský, německý a ruský – nás tedy budou provázet našimi úvahami.

Emocí a patosem začíná fundamentální monografie D. Teterynové o Hryhoriji Skovorodovi⁷²: motivací je znovu ukázat na minulost ukrajinské literatury a na autora, jehož význam rozhodně přesáhl hranice Ukrajiny právě svými typicky východoslovanskými rysy. Knihu pokládám za vědomou součást současných ukrajinských snah prezentovat Ukrajinu a ukrajinskou kulturu a umění jako svého druhu most mezi Západem a Východem (tedy nikoli jako Východ; takto je koncipována řada současných ukrajinských knih většinou v západní koprodukcí, často německé nebo italské, resp. obecně mezinárodní), spíše jako střední Evropu. Právě postava H. Skovorody je k prezentaci těchto hodnot a tradic velmi vhodná: vzdělání nabyt ve střední Evropě, působil na několika místech na Ukrajině (Kyjev, Charkov) a zprostředkoval – stejně jako jiní – evropské myšlenkové proudy. Proto má v knize svou logiku, že první oddíl (kapitola) je věnován souvislostem Skovorodovy tvorby. Vztah mezi Ukrajinou a Moskevskou Rusí charakterizuje autorka takto: „Московщина стояла на низькому культурному рівні, порівнюючи з Україною, їм був чужим

71 Viz naši studii *Teorie jako pokus o ukotvení a uchopení (Hryhorij Skovoroda v hledáčku ukrajinské, německé a ruské literární vědy)*. *Teória umeleckého diela* 3. Ed.: Viera Žemberová. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis, Prešov 2008, s. 71–78.

72 Daryna Teteryna: *Hryhorij Skovoroda – ukrajins'kyj pys'mennyk, filosof i pedagog*. Kyjiv – München, RVA „Triumpf“, 2001.

звичай дипломатичної ввічливості, хоч деякі і надягнули на себе європейський одяг, але „в їх середині сидів подавньому хлоп“ (s. 11). To je sice pravda, ale právě to, že Rusko „přeskočilo“ prostor Němci tradičně nazývaný Ostmitteleuropa, umožnilo jeho „raketový“ rozvoj a ve svých důsledcích i paradoxní „zázrak ruské literatury“. Tato tradiční ruská ignorance střední Evropy je sice pro nás jako Středoevropany ponížující, ale je realitou, která s sebou nesla i možnost ruské „světovosti“, zatímco české či ukrajinské středoevropskosti, tedy spíše lokálnosti: hlavní poetologické impulsy přicházely tehdy z jihozápadu (Itálie) a západu (Francie, Anglie). Nicméně středoevropský archaismus ve smyslu specifické podoby evropských kategorií, jako byla renesance, reformace a baroko, vyvolával po letech zájem právě zvláštním protnutím, komprimací různých, často protikladných kulturních vrstev. V závěru této knihy o Skovorodovi je zmiňován ruský prozaik a dramatik N. S. Leskov (1831–1895), jenž se nechal Skovorodou jako znalec jeho díla inspirovat: právě on jako autodidakt „objevil“ Rusům po Petrových „proražených oknech“ netradiční cestu na Západ; nikoli Petrohrad – Berlín – Paříž, ale Petrohrad – Moskva – Kyjev – Krakov – Praha – Paříž, tedy kulturní cestu v podstatě slovanskou vedoucí několika geopolitickými a kulturními prostory (velkoruským, ukrajinským, haličsko-polsko-rakousko-českým).

Je nepochybné, že se geopolitický prostor Ukrajiny a Běloruska stal tranzitivní zónou k působení katolicismu, baroka, sylabické versifikace a že právě v tomto kadlubu se formovala specifická podoba kulturní a politické ukrajinskosti i zárodky jejího schizoidního východozápadního charakteru. Jiná věc je, že autoři, které Václav Černý zařadil do své antologie *Kéž hoří popel můj* (1967), např. I. Velyčkovskij, patří současně k několika východoslovanským literaturám. Jinak řečeno: málo se autorka orientovala na kategorie, které kultivoval slovenský či mezinárodní tzv. Ďurišinův tým (zvláštní meziliterární společenství, meziliterárnost, dvojdomost a vícedomost, biliterárnost a polyliterárnost) – je o tom dosti rozsáhlá sekundární literatura.⁷³

Autorka prezentuje Skovorodu komplexně jako básníka, prozaika, filozofa, náboženského myslitele a pedagoga. To je jistě velká přednost této monografie; tato šíře však brání autorce, aby šla více do hloubky: to se týká jak poetiky Skovorodovy poezie a prózy, tak jeho náboženské filozofie – ostatně o těchto artefaktech vznikala již dříve řada jiných děl.

Zato interně, místy i externě komparatistická metoda umožnila badatelce vytvořit kontext Skovorodova díla, kde se objevuje nejen renesančně reformační a barokní rámec, ale také rokoko, klasicismus a jména Meletije Smotryckého, Ivana Velyčkovského, Symeona

73 Dorovský, I.: *Balkán a Mediterán. Literárně historické a teoretické studie*. Brno 1997; Dorovský, I.: *Balkánské meziliterární společenství*. Brno 1993; Ďurišin, D. a kolektiv: *Osobitné meziliterárne spoločenstvá I–VI*. Bratislava 1987–1993; Ďurišin, D.: *Čo je svetová literatúra?* Bratislava 1993; Pospíšil, I.: *Genologie a proměny literatury*. Masarykova univerzita, Brno 1998; *Il Mediterraneo. Una rete interletteraria. La Méditerranée. Un réseau interlittéraire. Stredomorie meziliterárna sieť. A cura di Dionýz Ďurišin e Armando Gnisci. Università degli studi di Roma „La Sapienza“, Studi [e testi] italiani. Collana del Dipartimento di italianistica e spettacolo, Bulzoni Editore, Roma 2000* aj.

Polockého, Teofana (Feofana) Prokopovyče, barokní školské drama apod. Právem Teterynová upozorňuje na psychologický základ Skovorodovy kreativní subjektivity (fatalismus, filozofie vůle, stoicismus apod.). Jistě má svou pravdu D. Čyževskij, když Skovorodu pokládá za velkého ukrajinského spisovatele barokní epochy, ale ještě mnohem důležitější – na což autorka nepřímo ukazuje – je synkretický ráz jeho díla. V jednom celku, doslova vedle sebe stojí a ještě častěji se prolínají a prostupují kulturní vrstvy v komprimované, zhuštěné, paradoxní podobě. Skovoroda je ještě v podstatě dědic velkých tradic středověku, jeho myslitelství a jeho gotického mysticismu, který u něho prochází barokním sítem. Současně však jeho přirozený antropologismus, na nějž Teterynová upozorňuje, přivedl do jeho díla renesanční titanismus, barokně rokokovou klasicistickou didaxi a exemplární bajkovou miniaturu vytvářející již klasicistickou vizi všemocného tvaru a osvícenskou podstatu omnipotentního vzdělání; žila ukrajinského folklóru je však vede až na pokraj preromantismu, jak je ostatně pro jeho dobu charakteristické.⁷⁴

Německá autorka pojala téma Skovorody a jeho textů jako filozofický problém onto-poetiky, tedy v podstatě tematicky tradičně, ale konkrétním instrumentálním zpracováním netradičně, a dospěla tak ke kompromisu.⁷⁵ Její pojetí vychází z hloubky i kontextu díla ukrajinského „potulného filozofa“, současně však splňuje nároky kladené na komplexní monografii. V první kapitole *Leben und Kontexte* ukazuje autorka Skovorodu jako typicky synkretického autora, který do sebe pojál impulsy středověké magie i klasicisticko-osvícenského konceptu světa prozářené náboženským duchem. Bedlivě sleduje jeho životní dráhu, zejména tam, kde šlo o nějaké duchovní podněty, tedy Kyjevskou akademii, ale také předpokládané zahraniční cesty, o jejichž podobě a obsahu se zprávy badatelů liší. Klíčovým pojmem v její koncepci Skovorody je *philosophia perennis*, kterou volně spíná s plůsobením svobodných zednářů a jejich učení. Zde má již možnost navázat na řadu publikace, které již na toto téma v minulosti i nyní vyšly. Druhá kapitola pojednává o stavu skovorodovského bádání. Zde autorka také definuje svou pozici vycházející z pojmu *philosophia perennis* a ontopoetiky a ukazuje na řadu otevřených otázek, jež kdysi nastínil již D. Čyževskij ve struktuře „nepodobné podobnosti“ (unähnliche Ähnlichkeit).

74 Viz naše recenze: Minus pafos ta apologetyka (Daryna Teteryna: Hryhorij Skovoroda – ukrajinskij pys'mennyk, filosof i pedagog. Kyjiv, Mjunchen: RVA „Triumf“ 2002, 322 s. Slovo i čas (Kyjiv) 2004, č. 5, s. 76–78.). Monografie o Hryhoriji Skovorodovi a obecné otázky ukrajinskosti (Daryna Teteryna: Hryhorij Skovoroda – ukrains'kij pysmennyk, filosof i pedagog. Kyjiv – München, RVA „Triumf“, 2001, 322 s.). *Slavica Litteraria*, X 6, 2003, s. 183–185.

75 Elisabeth von Erdmann: *Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Neue Folge. Begründet von Hans-Bernd Harder und Hans Rothe. Herausgegeben von Karl Gutschmidt, Roland Marti, Peter Thiergen, Ludger Udolph and Bodo Zelinsky. Reihe A: Slavistische Forschungen. Begründet von Reinhold Olesch, Bd. 49. Böhlau-Verlag, Köln – Weimar – Wien 2005. Viz naši rec.: Fundamentální německá práce o Hryhoriji Skovorodovi z hlediska ontologické poetiky *Slavica Litteraria*, X 9, 2006, s. 271–273.*

Badatelka rozdělila svou práci dosti originálně do několika oddílů. V prvním (jde o třetí kapitolu *Der Traum: Initiation in die Allegorese*) je jejím tématem sen a bible a alegorický výklad snu v kontextu mystické zkušenosti a také v souvislosti se svobodným zednářstvím coby vstup do *philosophia perennis*. Další oddíl (čtvrtá kapitola *Gottes ewige Weisheit: philosophia perennis, die theologia oder sapientia prisca*) přináší koncepci triadity, další část (*Der Ursprung und Schöpfer*) sleduje skovorodovské traktování pojmů „vznik“ a „tvůrce“ a idejí a archetypů po počátek a konec, čas, hmotu a zlo.

Autorka vytvořila komplexní obraz Skovorodova díla jako svěbytného systému – právě to bylo Skovorodovi vždy vytýkáno, tedy že je spíše živelným filozofujícím literátem, básníkem, potulným filozofem, že jako Slovan obecně a východní Slovan zvláště nemá smysl pro systémové otázky. Von Erdmannová vlastně tento systém objevila, jakoby pod povrchem jeho poněkud na první pohled chaotického díla, zkonstruovala jeho systém jako cestu k lidské blaženosti skrze řadu fází a pohledů od teologického po poetologický a pokusila se Skovorodu ukázat jako celistvou osobnost, jež se pokusila o syntézu náboženství a podnětů moderní osvícenské vědy. Tento její pokus je v podstatě úspěšný a navazuje – ovšem jinak a s jinými nástroji – na podobné pokusy Nikolaje Berďajeva ukázat na potenciálně jinou cestu evropské renesance, nikoli jako titánského hnutí často nenáboženského nebo i protináboženského rázu, ale jako hnutí náboženské obrody. D. S. Lichačov se takto po desetiletí pokoušel vytvořit ze zlomků dochovaných nebo jen tušených textových spojitostí autentický systém staroruské literatury a její poetiky – osobně nemohu nemít k těmto pokusům úctu, zvláště když byly úspěšně nasugerovány vědecké komunitě, jež je konvenčně přijala, ale dal bych před demiurgickým modelováním přednost fragmentárnímu záznamu, který více odpovídá niterné povaze zkoumaných předmětů.

Jak jsem již vícekrát uvedl, jsem toho názoru, že se dlouho udržoval celovýchodoslovanský charakter literatury vznikající na území východních Slovanů: násilné modernizace a nacionalizace (ať již rusifikační, ukrajinizační nebo bělorusizační) těchto jevů neodpovídají historické realitě: šlo o jevy kulturně otevřené nejen Západu, ale i Východu. Prozrazuje to ostatně právě život a dílo H. Skovorody, hlavně jeho jazyk, podstatně bližší moderní ruštině, využívající však plnou měrou ukrajinismů, ukrajinských přísloví, reálií a aluzí, ale současně v mnohém zachovávající i církevněslovanskou strukturu lexikální a morfologickou (aoristy apod., některé rysy syntaxe apod.).

Rozdíl mezi ukrajinskou a německou autorkou je tedy nejen v artikulaci problému na jedné straně v obecně filozoficko-poetologické rovině, na straně druhé v rovině kulturologické a poetologické, ale také ve vnitřním traktování Skovorodova díla jako univerzálně východoslovanského na straně jedné, nebo vysloveně národního na straně druhé. I když se zde příkláním spíše k variantě obecně kosmopolitní, myslím, že by neměla zcela zastíňovat to, co se ve Skovorodovi také najde: utváření národního celku a specificky národního postoje; ten se za kulisami náboženského a vědeckého univerzalizismu rýsuje již zcela zřetelně.

Moskvan a zjevně podle jména svým rodem také Ukrajinec O. V. Marčenko hledal proslulé ukotvení a uchopení H. Skovorody ve filozofii, pohyboval se tedy ještě blíže obecným kategoriím než ontopoetička von Erdmannová.⁷⁶ Neukazuje ani na prameny Skovorodova učení, ani na jeho dobové souvislosti, ale na jeho projekci do budoucna. Ani v tomto smyslu není Skovoroda bez šance, spíše naopak – jeho vliv, zejména v poslední třetině 19. a v prvních letech 20. století (za vrcholně konzervativních panovníků Alexandra III. a Mikuláše II., kteří jakoby systematicky vytvářeli co nejlepší předpoklady k revolučnímu výbuchu) v Rusku vrcholí v souvislosti s celkovým návratem k religiozitě, hledání kořenů v pravoslaví a ortodoxní teologii. O tom svědčí i přílohy, obsahující dobové ruské studie o Skovorodovi. Problém Skovorodovy národní příslušnosti řeší autor elegantně a po pravdě takto: „Фигура Григория Саввича Сковороды (1722–1794) в истории отечественной философии становится в этом смысле совершенно особой. Будучи представителем украинской культурной и философской традиции, связанной прежде всего с киевской школой, в русском философском сознании он присутствовал (а во многом продолжает присутствовать) в качестве ‚первого русского философа‘, играя тем самым роль чрезвычайной важности – роль ‚предтечи‘ специического русского философствования...“⁷⁷

Jádrem Marčenkova opusu je analýza Skovorodových životních peripetií a jeho základních děl a idejí v souvislosti s jeho biblickou hermeneutikou, modelem jeho filozofického dialogu, s jeho pokusem o syntézu antiky a křesťanství (kapitola *Афины и Иерусалим*), učení o moudrosti a dialektika božského a lidského. Když jen letmo nahlédneme na V. Solovjova, D. Merežkovského a N. Berďajeva – máme tu v kostce všechny problémy, které je vzrušovaly. H. Skovoroda tedy znovu překročil hranice – tentokrát nikoli do středu Evropy, ale na severovýchod. Je to směr, který je sice notoricky znám, ale neškodí si to kvalifikovaně a hlubinně připomenout.

Marčenkova kniha však svědčí ještě o něčem jiném, co nás pozvolna vrací k úvodním řádkům tohoto zamyšlení: je výsostně teoretický a filozofický až teologický, ale jeho kniha je naplněna materiály, jak o tom ostatně svědčí uvedený a v Rusku běžně zavedený podtitul: *бáдáни (výzkum) a materiály*. Má tedy Marčenko zdvojenou šanci uspět a v tom se dobře pojistil: na straně jedné jsou jeho úvahy o Skovorodově filozofické myšlení mezi božským a lidským, mezi sakralitou a sekularitou, na straně druhé je vše pečlivě faktograficky podloženo. Marčenko tu patrně nezáměrně ukazuje jednu z cest, jíž se současná teorie uměleckého díla může ubírat: naplno rozevřít nůžky mezi obecným a zvláštním, volnou meditací, kontemplací a pozitivistickou materiálovou verifikací – ty nůžky však přitom stále zůstávají jednolitým nástrojem.

76 O. V. Marčenko: Grigorij Skovoroda i russkaja filosofskaja mysľ XIX–XX vv. Issledovanija i materialy. Časť 1. Moskva 2007.

77 Viz cit. d., s. 4.

V. K ruské literatuře 18. století

Základním přelomem ve vývoji ruské literatury, jímž se vytváří jako samostatná literatura Ruské říše je 17. století: je to rozhodující období evropských dějin jako takových, v němž dochází k obrovským konfliktům, masovým obětem a kdy se mění mentalita celých národů: třicetiletá válka změnila evropský kontinent, válka krále a parlamentu celou Anglii a Angličany, východ Evropy prožívá smutu (neklidnou dobu, rus. *смыта, смутное время*), během níž se vybije centrální ruská šlechta a dochází k radikální změně elit: provinční Romanovci usedají na ruský trůn a sblížíjí Rusko i v rámci protitureckých spojenectví s Evropou. Ruské 18. století nazývané také „dílnoú ruské literatury“ jen navázalo na tyto výboje prvních Romanovců, zejména druhého z nich Alexeje Michailoviče, zakladatele prvního ruského (dvorního) divadla, který také mohutněji začal se zvaním cizinců jako nositelů kultury.

Celé 18. století počínaje radikálními reformami Petra I. a konče váhavostí Kateřiny II., Pavla I., a Alexandra I., jehož vládou spějeme již do první třetiny 19. století, je ve znamení imitace západních literárních modelů, ale také hledání vlastní cesty. Jejimi průkopníky jsou Feofan Prokopovič, ukrajinsko-ruský kněz a literát, pomáhající Petrovi ve zvládnání moci ortodoxní církve, satirik a diplomat, syn moldavského knížete Dmitrije Antioch Kantěmir, reformátor verše a poněkud překladatel Vasilij Trediakovskij a především titán pozdní ruské renesance M. V. Lomonosov, který učinil další kroky k scelení ruského literárního (spisovného) jazyka, zejména v traktátu O užitečnosti knih církevních v ruském jazyce (1757). Rusko v 18. století kondenzovaně vstřebává minulé kulturní epochy nebo jejich fragmenty od renesance, humanismu, reformace přes baroko a rokoko ke klasicismu a sentimentalismu a počátkům preromantismu ve sporu mezi Lomonosovovým utilitarismem a tradičním konzervatismem ruství A. Sumarokova. Nelze v tomto smyslu neuvést merkantilistické koncepce ruských intelektuálů snažících se podporovat třetí stav a v této souvislosti studii A. Posoškova *Kniga o skudosti i bogatstve* (1724, *Knihá o chudobě a bohatství*) a jeho traktát *Ašče kto zachoščet* (1725, *Když někdo bude chtít*) vyzývající cara k vytvoření státního ideologického aparátu. Do těchto snah dobře zapadají pokusy o formování ruského románu napodobováním galantních rokových textů a dosavadních syžetů z pera F. Emina, jeho syna Nikolaje Emina a M. Čulkova kultivujícího pikareskní syžet a dobývajícího zrnka románu z azbukovníků (S. Mathauserová). A spolu s tím jsou znaky nové doby poměrně zralého osvícenství přítomny v komediích D. Fonvizina a v klasicistické uměřenosti básníka G. Děržavina, neúnavně poučujícího moc ve svých skrytě ironických ódách (Felica), stejně jako pokusy o satiry samotné panovnice Kateřiny II., později vystrašené Pugačovovým povstáním, a neúnavného satirika N. Novikova, stejně jako

původně ostrého satirika s komediografa I. Krylova, který se záměrně stylizuje do úlohy pisatele dětských bajek, za nimiž se tájí jeho brizantní kritika a deprese.

Příklad Karamzinových Dopisů a Radiščevovy Cesty ukazuje, že v ruském 18. století dochází k vplývání ruského středověku do novověku, že za fasádou vnější imitace evropských směrů a stylů se niterně ukládají renesanční paradigmaty; z toho důvodu je tzv. literatura 18. století uměle, konvenčně utvořeným pojmem, tranzitivním pásmem, z něhož je nutno starou a novou literaturu stopovat doslova dílo od díla: středověk a novověk, stará a nová literatura nevytvářejí následnost, posloupnost, ale jdou paralelně, koexistují, staroruská literatura vplývá do novoruské. Odtud je již zřejmější, proč mohla nová ruská literatura mobilizovat tolik energie k rekonstituování své nejstarší fáze: souvisela s ní totiž – alespoň s jejími novějšími fragmenty – geneticky bezprostředně – na rozdíl například od situace v české literatuře. Struktura, tvar a rozpětí staroruské literatury tak transcenduje do novověku a vytváří most – byť úzký – jako komunikační kanál spojující v krásné literatuře a jejím estetickém kódu ruský středověk a novověk. Hlavní síla tahu spočívá nyní na próze.

Nositeli kvalitativních posunů – spíše však na úrovni „dílny“, tedy technologických postupů – je několik literátů, často původem cizinců. Ruská literatura neznala poezii v moderním slova smyslu, pokud ovšem nemyslíme na postupně písemně fixovaný folklór a jeho působení na umělou tvorbu; neměla drama v moderním významu, pouze teatrální prvky středověké kultury (skomoroši, jurodiví), próza se utvářela jen zvolna, často na bázi rytmických vzorů překladové produkce byzantské, později západoevropské Polskem zprostředkované.

Složitou otázkou jsou literární směry v evropském pojetí a jejich terminus a quo v Rusku. Je zřejmé, že ruské 17. a zejména 18. století již kopíruje francouzské směrové modely, ale spíše v synkretické podobě. Osvícenství jako základní myšlenkový proud se tu objevuje hned v druhé polovině 18. století a koexistuje – jako i jinde – s klasicismem, ale také dalšími směry, které jinde dožily (viz dále).

Definitivní kulturní orientace východních Slovanů na západní Evropu, k níž postupně dochází po pádu Konstantinopole v 15. století, posiluje roli tzv. západní Rusi, což přirozeně vedlo i k silnějšímu vlivu Polska, polského jazyka, polské kultury a katolicismu. Feofan Prokopovič (vl. jm. Jeliazar, Jelisej, 1681–1736), uniatský konvertita, později opět pravoslavný, zkušený znalec evropských poměrů, které znal z autopsie, byl autorem zásadních děl filozofických, teologických i literárních; možná ne zcela právem se mu připisuje i kapitální dílo historické, a to *Подробная летопись от начала России до Полтавской Баталии*.

Posun k Západu a Polsku se projevil ve vzniku sylabické barokní poezie, jejíž obdobou (nikoli však stylovou a směrovou) je – ovšem značně později – v českém prostředí sylabická poezie tzv. Puchmajerovy básnické družiny (Antonín Jaroslav Puchmajer, 1769–1820). K hlavním básníkům a dramatikům tohoto proudu literatury patří Simeon

Polockij (vl. jm. Samuil Jemeljanovič Petrovskij-Sitnianovič, 1629–1680), autor traktátů proti raskolníkům, překladatel z latiny, ale také autor sylabické poezie Вертоград многоцветный (1678, Zahrada mnohokvětá) a Рифмологион (1689) a veršovaného překladu žaltáře (Псалтырь рифмотворная, 1680). Patří sem také Silvestr Medvěděv (1641–1691) a Karion Istomin (40. léta 17. stol. – 1722).⁷⁸

U počátků ruské básnické osvícenské satiry stojí Antioch Dmitrijevič Kantěmir (1708–1744) osvícenec, klasicista, diplomat z moldavské knížecí rodiny. Již během studií na Slovansko-řecko-latinské akademii (Славяно-греко-латинская академия) v Moskvě a novém hlavním městě říše Sankt-Perěrburgu psal poezii jako volná součást družiny Feofana Prokopoviče. Později byl z politických důvodů odsunut do diplomatických služeb; zemřel jako ruský vyslanec v Anglii a Francii v Paříži (byl pohřben v řeckém Nikolském klášteře v Moskvě; ve 30. letech 20. století byl klášter demolován a jeho ostatky nebyly vyzvednuty – v případě jeho otce, moldavského knížete Dmitrije se o ně postarala tehdejší rumunská vláda). Je autorem devíti satir, psaných sylabickým veršem, z čehož čtyři napsal již v zahraničí. Byly namířeny proti nectnostem, proti těm, kdo podceňovali vzdělání (На хулящих учение, На зависть и гордость, О воспитании).

Klíčovými postavami ruské poezie a teorie verše byli Vasilij Trediakovskij a Michajlo (Michail) Vasiljevič Lomonosov. V. Trediakovského (1703–1768) vedlo dobré domácí a zahraniční školení a znalost jazyků k překládání, úvahám o reformě jazyka a poetiky a k proklamaci sylabotónického systému jako vhodného pro ruskou poezii (Новый и краткий способ к сложению российских стихов, 1735). Později byl však jako původní básník pokládán za nepřítel úspěšného (неудачник), ale jeho průkopnická role je mimo pochybnost.

Michail Vasiljevič Lomonosov (1711–1765) byl podle některých velikánem pozdní ruské renesance. Tomu by nasvědčovalo jeho „titánství“: básník a prozaik, filolog (gramatik, teoretik verše), znalec metalurgie, fyziky, spoluobjevitel zákona o zachování hmoty, který zformuloval v dopise matematiku Eulerovi (zákon Lomonosov-Lavoisier). Pocházel z rolnické a rybářské rodiny od Bílého moře, po studiích v Moskvě a Sankt-Petěrburgu jede do Německa (především Marburg). Poté pracuje v akademii věd v Sankt-Petěrburgu a připravuje založení univerzity v Moskvě. Z humanitní oblasti je podnětná jeho studentská práce Письмо о правилах российского стихотворства, ve kterém jde ve stopách Trediakovského; je také autorem ruské rétoriky (Риторика, или краткое руководство к красноречию, 1748) a ruské gramatiky (Российская грамматика, 1755). Klíčovou prací je klasicismem zasažený traktát О пользе книг церковных в российском языке (1757), v němž se pokusil o rozvrstvení a současně postupné scelení ruského jazyka (vysoký, střední a nízký styl – высокой, посредственной, низкой

78 Viz Kéž hoří popel můj: poezie evropského baroka. Uspořádal, doslov a poznámky o autorech napsal Václav Černý. Mladá fronta, Praha 1967.

штиль): tomu odpovídají i žánry. Z jeho básnické tvorby mají nadčasový význam Ода на взятие Хотина (1742), óda Вечернее размышление о божием величестве (1743) a hrdinská poéma (báseň) Петр Великий (1756–61). O sváru utilitarismu a antiutilitarismu a slově „užitek“ (польза) bude ještě řeč.

Jeho oponent **Alexandr Petrovič Sumarokov** (1717–1777) byl vlastně zakladatelem moderního ruského divadla a také jeho organizátorem a manažerem. Z jeho díla jsou nejvýznamnější tragédie Chorev (1747), Hamlet (1748, Гамлет), Sinav i Truvor a Dmitrij Samozvanec (1771) psané podle vzoru francouzského klasicistického dramatu. Zásah také do teorie verše; jeho oponentura Lomonosovovi bude ještě zmíněna.

Základy moderní ruské prózy vytvářel **Michail Dmitrijevič Čulkov** (1744–1792), ruský spisovatel a folklorista. Byl ve své době velmi populární, zejména svým prozaickým pásmem Пересмешник, или славенские сказки (1766–1788, Vtipálek aneb Slovanské pohádky [vyprávěnky]), podivuhodnou směsí antických, středověkých a renesančních motivů a příběhů, kde se již objevují náznaky pikareskního syžetu. Ten pak využil ve svém neznámějším díle Пригожая повариха или Похождения развратной женщины (1770, Sličná kuchařka aneb Dobrodružná putování prostopášnice), který připomíná západoevropské romány pikareskní ražby s ženskou hrdinkou (pícarou), například známý román Daniela Defoea Moll Flandersová. Čulkov byl také známým sběratelem lidových písní, jež se staly pramenem pro ohlasovou poezii F. L. Čelakovského. Jeho tvorba tvoří důležitý článek ve vývoji ruského románu jako průsečíku autochtonních i přejatých modelů. Byl jedním z prvních pěstitelů pikareskní prózy v Rusku a příznivcem ještě takřka neexistujícího třetího stavu, o němž psali již za Petra I. ruští merkantilisté a později F. V. Bulgarin (1789–1859); byl spojen s idejemi osvícenství v podání Nikolaje Novikova. Jeho tvorba se stala východiskem burleskní a groteskní linie ruské literatury a také materiálem pro ruskou moderní a postmoderní prózu. Stejně jako konec 20. století objevil jeho poněkud zasuté prozaické dílo jako podnětné, časem se snad dostane i na jeho další monumentální opusy, jako jsou Историческое описание российской торговли (1781–1788, Vyličení ruského obchodu, 21 dílů), Краткой мифологической лексикон (1767, Stručný mytologický slovník) a Словарь русских суеверий (1782, 1786, Slovník ruských pověr). Ruští formalisté byli nadšeni jeho heroikomickou poezií a satirou Плачевное падение стихотворцев (1775, Politováníhodný úpadek básníků).⁷⁹

U kořenů ruského románu stojí otec a syn Fjodor asi 1735–1770) a Nikolaj Eminové (1767–1814, viz dále).

Zakládající postavou ruského zednářského osvícenství a žurnalismu byl **Nikolaj Ivanovič Novikov** (1744–1818), ruský, satirik, osvícenský ideolog a reformátor, klasicista, novinář a kritik a editor. Jako šlechtici se mu dostalo kvalitního vzdělání, sloužil

79 S. Mathauserová: Ruský zdroj monologické románové formy. M. D. Čulkov. ČSAV, Praha 1961.

v Izmajlovském pluku a pak pracoval v komisi pro přípravu nových zákonů v atmosféře všeobecného reformního hnutí. Další část života věnoval vydavatelské činnosti, v níž se orientoval podle anglických novinářů Addisona a Steela a jejich časopisů *The Tatler* (Povídálek) a *The Spectator* (Divák, Pozorovatel). Jeho čas. *Трутень* (1769–1770, Trubec, zakázán), později *Пустомеля* (1770, Kecálek), *Живописец* (1772–1773, Malíř) aj. satiricky tepaly zlořády zakořeněné v životě vyšší společnosti; fiktivní dopisy, které vycházely v čas. Živopisec byly nejradikálnějším odsudkem společenských poměrů. N. také rozvíjel rozsáhlou osvětovou činnost, vydával staroruské památky, četbu pro děti, překládal, zakládal knihkpectví, konal dobročinnost, věnoval se filantropii. Patřil k poměrně rozsáhlé skupině několika tisíc rus. intelektuálů, jejichž aktivita byla potlačena po porážce Pugačovova povstání v 70. letech 18. století. N. vstoupil do zednářské lóže, od 80. let byl politicky pronásledován a v 90. letech dokonce vězněn v Šlisselburské pevnosti; po propuštění (byl ve vězení pět let) již na další veřejnou činnost rezignoval.

Represí se zalekl také původně novinář a komediograf **Ivan Andrejevič Krylov** (snad 1769–1844 Petrohrad, významný ruský bajkář, dramatik a novinář. Vydával satirické časopisy *Почта духов* (1789), *Зритель* (1792) a *Санкт-Петербургский Меркурий* (1793); jako klasicista byl členem *Besedy*, ale jinak byl tolerantní i vůči Arzamasu; v prvním období své tvorby psal jednak komedie-komické opery *Кофейница* (1783 n. 1784, Hadačka z kávové sedliny), později *Модная лавка* (1806) a *Урок дочкам* (1807). Světovou proslulost mu přinesly až bajky. Jeho dílo – stejně jako řady dalších – stojí na přelomu epoch: ruského 18. století a ruské klasiky.

V předdveří ruského preromantismu a romantismu se nachází dílo **Alexandra Nikolajeviče Radiščeva** (1749–1802). Spisovatel se narodil v šlechtické rodině, vzdělával se v pážecím ústavu v Petrohradě a později na univerzitě v německém Lipsku (1766–1771) – studoval tam přírodní i humanitní vědy. Ruští studenti byli po návratu jako intelektuální elita určeni na významná místa ve státní správě. Literární tvorbě se věnoval od počátku 70. let 18. století. Osudovým okamžikem jeho života bylo vydání jeho črt *Cesta z Petrohradu do Moskvy* (1790). Byl zatčen, náklad knihy byl zkonfiskován a přísné vyšetřování, jehož se osobně zúčastnila Kateřina II., skončilo vynesemím rozsudku smrti, jenž byl pak změněn na desetileté vyhnanství v Ilimsku na Sibiři. Byl omilostněn Pavlem I. roku 1796. Liberální Alexandr I. ho 1801 povolal do zákonodárné komise; traduje se, že výrok jednoho z jejích členů, jenž R. sarkasticky připomněl jeho politický delikt v souvislosti s jeho novými radikálními návrhy, měl za následek depresi a následnou sebevraždu lučavkou královskou.

Literární dráhu zahájil překladem práce francouzského historika Mablyho (1771). Sentimentalistický pohled na prožívání jedince přináší *Дневник одной недели* (1773), průkopnické dílo, jež našlo pokračovatele v raných pracích Lva Tolstého, v próze Andreje Bělého i v ruském postmodernismu sklonku 20. století. Na jedné straně je autor

novodobý, experimentální, na druhé svou poetikou stojí ještě pevně na půdě klasicismu: zatímco jeho díla jsou ideově průrazná a v ódě *Вольность*, která je součástí zmíněné Cesty, se odvolává na boj amerických kolonií za nezávislost a na postavu George Washingtona, v jazyku je zakotven takřka ještě v ruském středověku. Ve vyhnanství píše traktát *О человеке, о его смертности и бессмертии* (1792–1795, O člověku, jeho smrtelnosti a nemrtelnosti), který nese stopy sentimentalismu a je blízký básnickým konceptuálním anglického sentimentalisty E. Younga (*Night Thoughts on Life, Death and Immortality*). Román *Путешествие из Петербурга в Москву* (1790) vznikl od roku 1784, v červenci 1789 je povolila cenzura, která v sentimentálním cestopisu, jak bylo dílo představeno, neviděla nic nebezpečného. 1790 byla kniha vytištěna ve vlastní tiskárně si ji autor také sám vysázel. Údajně bylo prodáno jen 25 exemplářů. Radiščev tu vytváří ironickou paralelu ke skutečné cestě, kterou Kateřina II. podnikla na jaře 1787 do jižního Ruska (dnešní Ukrajiny). Pod maskou sentimentálního sternovského cestopisu se však skrývá sžíravá, explorativní, investigativní próza zachycující svědectví o neúnosnosti a zločinnosti společenského systému. Kniha se šířila po Rusku v opisech. Vydal ji A. I. Gercen v Londýně, první úplné vydání v Rusku je až z prvního roku první ruské revoluce 1905. Charakteristická je heterogenita textu (líčení, poznámky, dopisy, úryvky básní, písní, rozhovory) a tematická šíře (filozofie, historie, výklad o vzniku USA, úvahy o výchově člověka poplatné J. Lockovi aj.). Postava vypravěče, která fragmenty sjednocuje, prochází složitým vývojem: nejprve si myslí, že nepravosti jsou náhodné a ojedinělé, pak sází na osvětleného monarchu a nakonec volá po vzpouře.

Vasilij Andrejevič Žukovskij (1783–1852), ruský preromantik a romantik, po matce Turek (nemanželský syn statkáře Bunina vzdáleně spřízněného s pozdějším nositelem Nobelovy ceny Ivanem Buninem a zajaté Turkyně Salčy), také patří 18. i 19. století. Vzdělání se mu dostalo v moskevském šlechtickém pensionu, popularitu a oficiální přízeň mu vynesla vlastenecká báseň *Певец во стане русских воинов* (1812, Pěvec v ležení ruských vojáků), napsaná v době kulminujícího rus. vlastenectví za války s Napoleonem: od 1815 se stal vychovatelem carových dětí. Vysoké funkce a vlivu využíval ve prospěch přátel v nouzi (vykoupení T. H. Ševčenka z nevolnictví, poslední dny A. S. Puškina). 1841 odjel z Ruska do Düsseldorfu, vzal si dceru svého německého přítele, usadil se, stal se otcem početné rodiny, věnoval se překládání a meditativní lyrice; pozoruhodnou součástí jeho tvorby tvoří pozdní politická publicistika, kterou v předvečer Krymské války vystihoval rus. poměry a zejména nutnost, aby se Rusko stalo evropskou velmocí a spasitelem Slovanů – zde se střetl s velmocenskými záměry Anglie a Francie. Žukovskij tvoří most od sentimentalismu k preromantismu a romantismu, jehož estetiku a poetiku v Rusku konstituuje. Na rozdíl od svých předchůdců a současníků, kteří nevycházeli z kruhu francouzské tradice, se radikálně obrátil v německé „romantice“, k baladikům starším i k hnutí *Sturm und Drang*, k poezii „modrého květu“ a také k anglo-skotské

a skandinávské baladické tradici. Stěžejní místo v jeho tvorbě zaujímá milostná, vlastenecká a reflexivní lyrika: častým tématem je nenaplněný milostný cit; to má u něho biografické kořeny nešťastné životní lásky Máši. Žánrovým východiskem tvorby byla elegie, kterou Ž. kultivoval převodem klíčové básně anglického sentimentalismu – *Elegy Written in a Country Churchyard Thomase Graye* (Selšskoje kladbišče, 1802). V dalším pětiletí projevoval eminentní zájem o baladu; ten se etapovitě reflektoval v překladech a transformacích balady Lenore G. A. Bürgera (viz Erbenovu báseň *Svatební košile*): Lenora, Ljudmila, Svetlana (1811) – poslední verze již výrazně odkazuje k mystice, odevzdanosti a prostoupení života a smrti (vše ošklivé je sen, po probuzení následuje krása a dobro; to je však často nalezeno až v království stínů). Vnesl do ruského romantismu mystiku, iracionalitu, dominantní téma smrti, jíž se brání šílenství a zlu, uvolnil snění spoutávané dosud „zdravým rozumem“. Svou dekorativností a zálibou v orientálním ornamentálním inspiroval novoromantiky, secesní literáty i symbolisty, kteří ho pokládali za svého přímého předchůdce v obraznosti i ve verzifikaci.

Druhým ze dvou vzorů, jež modelovaly tvorbu Puškinovu, byl **Konstantin Nikolajevič Batjuškov** (1787–1855), jehož básnickou a prozaickou tvorbu poznamenal oddiv k románskému světu a znalost jazyků. Zúčastnil se napoleonských válek, od roku 1817 pracoval na ruském vyslanectví v Neapoli. Nervová a duševní choroba mu v podstatě znemožnila od počátku 20. let 19. stol. pokračovat v tvorbě; léčil se mimo jiné v Karlových Varech (kde ho připomíná pamětní deska) a v Teplicích (1821). Umírá na tyfus. V jeho poezii doznívají na jedné straně žánry pozdního klasicismu a rokoka, anakreontské tradice, madrigaly a posláná, na druhé straně se objevuje romantický světobol, tragické vidění světa, do jeho obraznosti proniká antický a renesanční duch, romantický kult přátelství, deziluze a nejistota.

Dílem těchto velkých ruských tvůrců se literatura 18. století láme do století následujícího, ale současně do něho natrvalo vstupuje jako jeho součást: vliv osvícenských idejí a klasicistické poetiky prostupuje celé ruské 19. století, tedy celou poetiku „zlatého věku“.

Exkurz 5: Staroruská literatura, literatura 18. století a román

I když za **ruský protoromán** lze *cum grano salis* pokládat i některé literární útvary starší (v reprezentativním spise *Istorija ruskogo romana v dvuch romach*, 1962, odmítá D. S. Lichačov zcela autoritativně existenci ruského románu ve středověké literatuře; nicméně skandinávský slavista **A. I. Stender-Petersen** zjišťuje „románovost“ východoslovanské adaptace díla *Devgenijevo dejanie*; D. S. Lichačov se naopak domnívá, že román mohl vzniknout pouze v určité konkrétní situaci, kdy se definitivně etabloval tzv. umělecký výmysl, kdy se literatura vymanila ze svého primárně služebného postavení a stala se skutečně literaturou, tj. uměním jako samostatným lidským projevem; to je spojeno s již uvedeným zvláštním charakterem ruské sekularizace.⁸⁰

Prvním zmíněným uzlovým bodem v „prehistorii“ ruského románu je cestopis *Choženije za tri morja*, které napsal tverský kupec **Afanasij Nikitin**. Dílo je napsáno v podstatě hovorovou ruštinou, v níž byly redukovány prvky literární staroslovenštiny ruské redakce. Cestu podnikl roku 1466 ve službách Ivana III., jehož poselství vezl na Kavkaz; vzal s sebou i zboží a chtěl současně prozkoumat možnosti obchodu s Persií. Procestoval tak Turecko, Persii a Indii. „Protorománovost“ *Choženija* spočívá v nedokonalém pokusu o jazykovou syntézu spisovného a hovorového jazyka, věcného jazyka a stylu obchodu a mezinárodních kontaktů (**delovoj jazyk**) a v žánrovém synkretismu cestopisu, mravoličného a deníkového záznamu. Dílo má žánrově fragmentární ráz, který prozrazuje nižší úroveň vzdělání, ale tím současně schopnost překračovat vžitá schémata a uzuální literární normy charakteristické pro církevní a náboženskou literaturu.

Choženije je zakončeno arabskou modlitbou, jako by se autor novém prostředí již natolik adaptoval a vnitřně rozložil, že se stal jeho součástí. Afanasij Nikitin cestoval šest let – při návratu domů umírá nedaleko Smolenska.

Mnohem výraznějším uzlovým bodem ve vývoji ruského románu je *Život protopopa Avvakuma jím samým napsaný* (Житие протопопа Аввакума, им самим написанное, 1672–1675) vystavěný na bázi invertované hagiografie, v níž se protopop stylizuje do úlohy svatého mučedníka a vytváří vlastně jakousi ponornou autobiografii. Syntézy jako žánrové jednotlosti však stejně nebylo dosaženo: jak prokázala Světa Mathauserová, je dílo jazykově a stylově dichotomicky rozštěpeno ve dvě hodnotící roviny, a to tak podrobně, že tu svou

80 Viz naše knížky *Ruský román. Nástin utváření žánru do konce 19. století*. Masarykova univerzita, Brno 1998; *Ruský román znovu navštívený. Historie, uzlové body vývoje, teorie a mezinárodní souvislosti: Od počátků k výhledu do současnosti*. Ed.: Jaroslav Malina, obálka, grafická a typografická úprava Josef Zeman – Tomáš Mořkovský, Martin Čuta, ilustrace Boris Jirků. Nadace Universitas, Edice Scientia, Akademické nakladatelství CERM v Brně, Nakladatelství a vydavatelství NAUMA v Brně, Brno 2005.

axiologickou funkci mají i slovesné časy: zatímco aorist je spojen s věčností Avvakumových starověrců, perfektum implikuje dočasnost Nikonových reformátorů.

Život protopopa Avvakuma je podivný invertováním klasické hagiografie: církevní žánr se jakoby mění ve světský, hagiografie se stává autobiografií, ale současně je v autobiografii skryta a přetváří ji – toto dílo je ve světové literatuře zcela ojedinělé svou stylizací i žánrovou artikulací. Jednou z dominantních vlastností zralého románu, který se vymanol z reprodukce osobní zkušenosti nebo z prostého vyprávění individuálního příběhu (jako tomu bylo ve starořeckém románu, v pikareskním románu nebo v konfesi), je úsilí o celistvost, totalitu, v níž konkuruje eposu a způsobuje tím pozvolna jeho ústup a zánik. Románová celistvost je přitom „naroubována“ na různé žánrové útvary a narativní strategie.

Život (spíše „mučednický život“ – staroslověnsky „житие“ = život svatého, legenda, hagiografie) *protopopa Avvakuma* dává již svým názvem na vědomost, že vychází z církevní literatury; současně je však stylizován jako konfese, což také nebylo církevní literatuře cizí (viz *Vyznání, Confessiones*, 400 n. l. od Augustina Aurelia, tedy sv. Augustina). V tradiční církevní konfesi jde většinou o převrácení, transformaci jedince (Šavel – Pavel), zatímco v Avvakumově spisu naopak o vytrvání na poznané pravdě, která je neměnná. Nikoli proměna a prohlédnutí, ale naopak setrvání na jednou poznaném a prožitým je dominantou Avvakumova přístupu ke světu. Toto konečné poznání je jednou zjeveno a již se nemění. Síla Avvakumovy víry je pravděpodobně dána také tím, že ji spíná se zřetelně existenciálním zážitkem, totiž s poznáním konečnosti lidského života: smrtelnost živé bytosti si uvědomil při pohledu na uhynulé dobytče. V *Životě* protopopa Avvakuma jsou momenty, které připomínají křesťanské konfese se zřetelně hagiografickými prvky (sexuální pokušení při zpovědi mladé dívky, na něž Avvakum reaguje tím, že si pálí ruku v plameni svíčky, putování Sibiří, vymítání běsa apod.). Současně tu však prosvítají prvky spíše světské, ryze biografické, intimní, vypovídající o zvláštní citovosti, například epizoda o slepičce, která při strastiplném putování Sibiří živila svými vajíčky Avvakumovo dítě a která nešťastnou náhodou zahynula. Nekonečné výčty zvířat a ptáků, kteří žijí v okolí Bajkalského jezera, připomínají běžná cestopisná líčení; u Avvakuma však toto vše ústí do pracně budované pyramidy světa, na jejímž vrcholku stojí Bůh jako stvořitel všehomíra. Člověk, jenž byl v této pyramidě postaven hned na druhé místo za Hospodina, není tomuto postavení práv, příliš se vychloubá a má v sobě málo pokory. Propletenost církevních a světských prvků, rozrušování klasické hagiografie a její rozšiřování na biografii a cestovní deník, které však znovu ústí do didaktického poučování a křesťanské askeze, ukazují, že Avvakumův život je tranzitivní text, jeden z uzlových bodů ruského protorománu, který vzniká čistě z domácích kořenů, pokud za ně pokládáme i rusifikovanou byzantskou tradici. Z hlediska vytváření velké ruské epiky je *Život* protopopa Avvakuma pokusem o syntézu jazykovou, stylovou, tematickou i tvarovou; autorovi se však nepodařilo vytvořit skutečnou syntézu různých prvků, ale spíše „koloidní roztok“, v němž jsou všechny komponenty ještě rozlišitelné a nakonec i částečně oddělitelné.

Úsilí o syntézu vede u Avvakuma často k nové dichotomizaci, štěpení, vytváření nových antinomií. Jestliže se Avvakum v jazykové rovině snaží na jedné straně prolnout církevněslovanské vrstvy, jichž používá ve vizích, výkladech snů a proslovehch ke svým přátelům a nepřátelům, hovorovou ruštinou té doby a nevyhýbá se přitom ani vulgarismům, na straně druhé využívá jazyka utilitárně a axiologicky (jak ukázala Světlá Mathauserová na hodnotové prezentaci aoristu a perfekta): určité jazykové prostředky jsou spjaty s určitým názorem. S tím souvisí i styl Avvakumovy narace, který kolísá mezi vznešeností hagiografie (жизне) a kázání (проповедь) na straně jedné a líčením každodenního života s anakoluty a dalšími syntaktickými neobratnostmi a celkovou orální stylizací místy připomínající modernější inzitivní texty (byť) na straně druhé. Nicméně patrná tendence k pluralitě jazyka a stylu, k postižení světa v jeho celistvosti a rozrůzněnosti je tu zcela zřejmá. Projevuje se také v žánrové pluralitě (hagiografie, cestopis, traktát, didaktické exemplum, exorcistická povídka, biografie, kázání aj.). Základním rysem struktury Avvakumova života je její vnitřní rozpornost: je dána tím, že autor usiluje o udržení středověkého vidění světa, ale pluralitní materiál tuto jednoduchou stavbu rozkládá: úsilí o diverzifikaci plodí další pokusy o opětovné scelení a naopak: ostatně právě to jsou již typické rysy jakéhokoli románu nové doby.

Avvakumovo dílo do sebe vstřebalo tradici ruské folklórní epiky, jak ji najdeme například v Nestorově letopisu *Povest' vremennych let*, hagiografickou tradici byzantskou i domácí ruskou a prvky náboženské didaktické literatury spolu s populárními cestopisnými vrstvami. Román však ke svému životu potřebuje mnohem širší literární komunikaci: čtenářstvo v evropském smyslu tehdy v Rusku ještě nebylo (Čtenářstvo, které například v té době ve Francii vytvářely šlechtické salóny a divadla; uvědomme si, že přibližně v téže době, spíše však ještě dříve, vzniká ve Francii preciózní literatura jako předchůdkyně klasicismu a že je parodována například v Molierových *Směšných preciózkách*, 1659). Z tohoto hlediska je *Život protopopa Avvakuma* ještě poměrně hluboce zakotven v ruském středověku, v jeho sakrální tradici jazykové, stylové a žánrové. Současně však tento text ukazuje na možnosti autochtonního vzniku ruského románu z domácích nebo v průběhu středověku rusifikovaných východních (byzantských) a domácích folklórních pramenů. Nicméně společenská funkce tohoto ruského protorománu ještě nebyla tolik rozvinuta, byl to výjimečný text, jehož cesta ke čtenáři byla zákazem v podstatě dlouhá desetiletí znemožněna. Dostával se k ruskému čtenáři jako „samizdat“ až do 19. století. To způsobilo, že *Život protopopa Avvakuma* byl svou výlučností, sakrálností a svým sepětím se starověci (raskolniky) odříznut od pozdější hlavní vývojové větve ruského románu, současně to však umožňovalo jeho intenzivní (spíše však jen tematické a ideové) působení ve vlnách v průběhu celého 18. a 19. století: jeho ohlasy najdeme nejen u N. S. Leskova, F. M. Dostojevského, L. Lenova a K. Fedina, ale také v románu J. Bondareva Hra (1985).

Spojovacím článkem mezi autochtonními protorománovými strukturami, jako je *Život protopopa Avvakuma*, a vlnou, která se objevila za vlády Petra I. a jeho nástupců, jsou ruské světské povídky, které se pohybují na hraně středověkého a novověkého písemnictví a v nichž se sváří dosud převažující sakrální funkce písemnictví a nově se probouzející sekularizace. Jejich tématem jsou válečná tažení a bitvy, v nichž zaznívají ozvuky evropské rytířské tradice, kterou Rusko z vlastní zkušenosti nepoznalo, legendy cizího původu, útvary spojené s určitým místem (odpovídající tak českému pojmu *pověst*) nebo variace na historická a pohádková témata, současně však také narace o individuálních životech, dobrodružná putování a pikareskní avantýry. Jde o pás literárních útvarů sahajících od 13. do 17. století reflektujících rozpad Kyjevské Rusi, tatarský vpád, nové „sbírání ruských zemí“ ze středoruského centra a postupnou sekularizaci ruského života.

Ruský pojem *повесть*, který obvykle překládáme jako *povídka*, je polysémický: do dnes může mít význam *delší povídky* nebo *novely* (na rozdíl od evropské *novely* je v něm silná deskriptivní, mravoličná složka, oslaben je sám příběh [syžet] a jeho pointa), ale nefunguje ani v současnosti jako genologický termín: používá se promiskue i o útvarech velké epiky (viz memoáry Konstantina Paustovského *Повесть о жизни*, čes. jako *Román o životě*, které mají více než tisíc stran) ve významu *vyprávění, povídání, narace*.

Z rozsáhlé vrstvy povídek lze uvést například dvě, které snad mají spojitost s Českými zeměmi, a to *Povídku o Bruncvíkovi* (*Повесть о Брунцвике*, pol. 17. stol.) a *Povídku o Vasiliji Zlatovlasém, kralevisi České země* (*Повесть о Василии златые власы Ческия замли*, 17. stol.)⁸¹, a dále pak *Povídku o Drakulovi* (*Повесть о Дракуле*, konec 15. stol.), *Povídku o bitvě chána Mamaje* (*Повесть о Мамевом побоище*, 14. stol.), *Povídku o novgorodské bílé mitře* (*Повесть о новгородском белом клобуке*, 15. stol.), *Povídku o Petrovi a Fevronii* (*Повесть о Петре и Февронии*, 16. stol.), *Povídku o putování Ioanna Novgorodského na čertovi do Jeruzalém* (*Повесть о путешествии Иоанна Новгородского на бесе в Иерусалим*, 15. stol.), *Povídku o zpusošení Rjazaně chánem Batú* (*Повесть о разорении Рязани Батыем*, 13. stol.), *Povídku o Julianii Muromské* (*Повесть о Ульянии Муромской*, 17. stol.) aj. Značný posun je patrný v trsu textů, v nichž se píše o emancipaci osobnosti a jejím střetu s okolím: někde ještě doznívá religiózně didaktický rámeček, jinde se stále více prosazuje princip dobrodružného putování, milostné avantýry, úloha peněz a utilitární vztah k životu. *Povídka o Hoři-Neštěstí* (*Повесть о Горе и Злочастии*, как Горе-Злочастие довело молодца во иноческий чин, pol. 17. stol.) je veršovaná (převládající bylinný verš) s prvky hagiografie podle schématu o napraveném hříšníkovi (viz biblické podobenství o marnotratném synovi Prítčha o bludném syne, přičemž hrdinovy „hříchy“ se popisují jako odpudivé).

81 Viz O Vasiliji Zlatovlasém, kralevisi České země. Z ruského rukopisu z počátku 18. století přeložila a studii napsala Světa Mathauserová. Vyšehrad, Praha 1982.

Povídka o Savvovi Grudcynovi (Повесть о Савве Грудцыне) a *Povídka o Frolu Skobejevovi* (Повесть о Фроле Скобееве), i když se zcela nezbavily didaktického rámce, postupně již přecházejí k žánru pikareskní povídky nebo novely (ostatně i pikareskní román se vyznačuje silným didaktickým prvkem – explicit vypráví o tom, jak se pícaro nebo pícara usadili, stali se jinými lidmi, založili rodiny a měli děti). Je pro ně charakteristická – jako pro řadu útvarů pěstovaných východními Slovy – integrace prvků fantastické (kouzelné) pohádky (волшебная сказка).

Prvky avanturního románu či románu cesty (putování) odvozované z žánru putování na svatá místa se jako ponorná řeka prodírají ruskou literaturou až do 19. století a míjejí přitom hlavní proud akcelerovaný filozofujícími podněty a vznikem nových literárních směrů (sentimentalismus, preromantismus): takto se v ruské literatuře objevují imitace západoevropských pikareskních románů a jejich ruských variant včetně románu *Ruský Gil Blas aneb Dobrodružství knížete Čistjakova* (čes. vyd. jako *Nový Gil Blas*, 1977; Российский Жилблас или Похождения князя Гаврилы Симоновича Чистякова, 1814) podle vzoru románu F. R. Lesage. Spodní pikareskní proud s polskou inspirací pak směřuje k mravně satirickému románu **F. V. Bulgarina** a k **N. V. Gogolovi**. První fázi vznikání románu na ruské půdě z autochtonních prvků uzavírá *Život protopopa Avvakuma* (1672–1675); kromě pásu zmíněných *povídek* skutečně nová fáze mohla nastat teprve po otevření či pootevření oken do Evropy za Petra I. Doba Petra Velikého a jeho zásadní politické, ekonomické a kulturní reformy jsou všeobecně pokládány za konec období staré Rusi a za počátek ruského sblížení a evropským vývojem. Šlo o dosti radikální zásah do způsobu života a myšlení. Petrův evropeistický utilitarismus zaměřený proti pasivitě, nefunkčnosti a neúčelnosti starého způsobu života však vyvolal reakce, které upozorňovaly na jeho odvrácenou stranu. Spor utilitarismu a antiutilitarismu lze bez nadsázky označit za klíčový v celé ruské literatuře 18. a 19. století – svými podstatnými prvky zasáhl i do literatury 20. století.

Tento spor nabývá různých podob a vede se v různých polohách (Lomonosov kontra Sumarokov, Arzamas – Beseda – zapadnici – slavjanofilové, revoluční demokraté – počevnenci, linie faustovské a antifaustovské). Kult užitečnosti jako nezbytný důsledek lidské snahy uhájit existenci se projevuje již v nejstarších literárních památkách (popisy pracovních postupů, předpisy s akcentováním přesné posloupnosti úkonů, tedy technologického postupu, najdeme například i ve Starém zákoně). V ruském písemnictví lze uvést příklad **Domostroje** (16. stol.), literárního textu, který líčí ruský způsob života a jeho etiketu doslova od náboženských dogmat po vaření piva. Památka ve svém vývoji směřovala k typu hospodářské příručky, což bylo důsledkem žánrově funkcionálního synkretismu staroruské literatury. Spor o tzv. pokrokovost či reakčnost *Domostroje*, který má své kořeny právě v době Petra I., dokládá historický vývoj chápání užitečnosti:

rysy, které v životním stylu Domostroj konzervoval, byly již v nové době neudržitelné – to, co bylo dříve utilitární, jeví se nyní krajně neutilitárně.

Zatímco v 15. a počátkem 16. století je základním znakem literární postavy tichost a klid, její činnost je zastavována a komplikována pochybnostmi a tíží volby a dokonce pohyby vojsk se líčí jako klidné, podobné toku vody nebo tichému letu ptáka, pro 16. a 17. století jsou charakteristická vystoupení proti lenosti, nasycenost lidského života, jeho variabilita, energičnost a utilitárnost (obchodní operace, zájem o peníze, hospodářské experimenty). Lidé jsou předváděni v pohybu od mimiky a gestikulace až k velkým prostorovým přesunům: ideálem je energický, dělný člověk, jehož posláním i cílem je služba. Skrytý konflikt tichosti, pochybnosti a pasivity s vypjatou utilitárností se na počátku 18. století (1720–1730) projevuje v nedůvěřivosti a malé kontaktibilitě literárních postav.

V imitační fázi ruského románu 18. století se objevuje řada děl, která jsou spíše překlady, volnými převody (pereloženija) nebo adaptacemi původních západoevropských textů, které reprezentují zejména díla **Fjodora Emina** (1735–1770) *Nešťastný Floridor* (Бесчастной Флоридор, 1763), *Milostný sad* (Любовный вероград, 1763), *Dobrodružství Themistokla* (Приключения Фемистокла, 1763) a *Listy Ernesta a Doravry* (Письма Эрнеста и Доравры, 1766). Autor přijel do Ruska z Anglie, vyučoval cizí jazyky a napsal dvacet pět knih, v nichž se výrazně inspiroval francouzským **galantním románem**. V posledním uvedeném epistolárním díle již dosahoval sentimentalistické poetiky – právě zde také začíná obdiv ruských kulturních činitelů 18. století k Anglii a jejím politickým institucím. Eminův syn **Nikolaj F. Emin** (zemřel 1814) rozvíjel spíše sentimentalisticko-preromantický prvek románové poetiky, např. v románu *Hra osudu* (Игра судьбы, 1789). Dobrodružně fantastické syžety kultivoval **Michail Dmitrijevič Čulkov** (1743–1792), vydavatel satirického časopisu *To i ono* (И то и се), autor pikareskního románu *Sličná kuchařka aneb Dobrodružná putování prostopášnice* (viz výše). **Nápor sentimentalismu ke konci 18. století způsobil zásadní proměnu ruského románu**. Jistý význam tu má *Cesta z Petrohradu do Moskvy* (Путешествие из Петербурга в Москву, 1790) **Alexandra Nikolajeviče Radiščeva** (1749–1802). Radiščev se ve svém díle ideově hlásí k osvícenským ideálům svého věku (v básni *Svoboda*, rus. Вольность, 1783, se dovolává zkušenosti amerických kolonií a G. Washingtona), ale jazykově (silné vrstvy církevní slovanštiny) a stylově je ještě v zajetí klasicistické poetiky. Sentimentalismus a jeho morfologie ještě nejsou trvaleji vstřebány, tvoří toliko povrchový kód jeho hlavní a nejznámější prozaické práce: za maskou sentimentalistického cestopisu se skrývá politický pamflet.

Klíčové místo v utváření originálního ruského románu mají až *Dopisy ruského cestovatele* (Письма русского путешественника, části publ. časopisecky Московский журнал 1791–1792, Аглая 1794–1795, úplně vydání 1801) **Nikolaje Michajloviče Karamzina** (1766–1826). Ze všech autorů psal o této problematice nejjednoznačněji H. Rothe, který *Dopisy ruského cestovatele* označil za počátek ruského románu. Rotheova kniha, v níž mají

právě *Dopisy ruského cestovatele* klíčové místo, však nemá monografický charakter.⁸² Je to komplexní analýza Karamzinova života a díla počínaje moskevskými svobodnými zednáři a rosenkruciány a konče psaním *Dějin ruského státu* (Istorija gosudarstva Rossijskogo, díly 1.–8. 1816–1817, díl 9. 1821, díly 10.–11 1824, díl 12. publ. 1829) Autor se zaměřuje především na Karamzinovo působení v čas. Moskovskij žurnal a na minuciózní rozbor jeho evropské cesty: v tomto smyslu je název Rotheovy knihy symbolický: jde netoliko o konkrétní cestu do Evropy, ale také o duchovní putování. Součástí Rotheho knihy je pojednání o časopisu *Aglaja*, o Karamzinových idylách a povídkách, včetně Ostrova Bornholmu a Sierry Moreny, a v neposlední řadě o pohádkách. V klíčové podkapitole *Žánr* (Die Gattung, s. 102–105) mylně označené ruským slovem „rod“ (ten konvenčně vyjadřuje spíše český pojem „rod“, tedy klasické aristotelovské *rody* lyriku, epiku a drama), se vyjadřuje ve prospěch románu. H. Nebel ve své karamzinovské monografii v kapitole *Letters of a Russian Traveler* postihl heterogenost materiálu a Karamzinovo úsilí o jeho scelení.⁸³

Karamzin využívá dvou dominantních žánrových útvarů, které byly vlastní evropskému sentimentalismu: jeho *Dopisy* jsou epistolární prózou a současně cestopisem, jak jej známe od Lawrence Sterna. Text, který, jak sám Karazin uvádí, píše stříbrným perem, má rysy románu a nejpodstatnější je, že jde v Rusku o román nového typu lišící se od útvarů, které imitovaly západoevropský román 17. a 18. století. Základním románovým rysem Karamzinových *Dopisů* je – stejně jako u Avvakuma – úsilí o syntetičnost, o propojení heterogenních vrstev, současně však o románovou totalitu tak, aby román v jistém smyslu měl za změněných podmínek funkci eposu (G. W. F. Hegel). N. Karamzin zde v podstatě plní tutéž úlohu, jakou v oblasti politiky, ekonomiky a vojenství plnil Petr Veliký: snaží se přivlastnit si vše, čím prošla evropská civilizace od středověku po konec 18. století, současně se však tím snaží sledovat zcela jasný cíl, totiž vytvořit z těchto heterogenních vrstev a změní informací nový, „ruský“ celek, konstituovat nový žánr, který by nebyl pouhou imitací evropských románových modelů, ale originálním útvarem, jenž by mohl nést označení „ruský román“. Snaží se tvořit „nový román“, nikoli napodobovat „starý román“. Na počátku díla najdeme metatextovou narážku: kdysi začal psát román, v němž líčil svá vymyšlená putování, ten pak spálil a začal psát „nový román“. Na počátku nové konstrukce je tedy destrukce starého, spálení románu jako emblém nového počátku. Ten spočívá nejprve v pokusu o syntézu dosavadní sentimentalistické poetiky: součástí Karamzinovy prózy jsou cestovní zápisky, deník, cestopis jako takový, přírodní líčení, ale také publicistické popisy nových krajů a mravů, záznamy dialogů uslyšených na cestě a především sternovské digrese, jimiž se autor obrací na své ruské korespondenty.⁸⁴

82 Viz H. Rothe: N. M. Karamzins europäische Reise: der Beginn des russischen Romans. Bad Homburg, Berlin und Zürich 1968.

83 Nebel, H. Jr.: N. M. Karamzin: a Russian Sentimentalist. The Hague and Paris 1967.

84 Viz naši studii: Život protopopa Avvakuma a Karamzinovy *Dopisy ruského cestovatele* jako uzlové body ve vývoji ruského románu. In: Litteraria Humanitas V – Západ a Východ II, Tradice a současnost

Cesta tříadvacetiletého Karamzina vedla z Tveru do Sankt-Petěrburgu a pak do Rigy. Další dopisy jsou situovány do kurlandské krčmy a dalšími se již ocitáme ve Východním Prusku (Ostpreussen) v Memelu. Zatímco cesta do Evropy vedla po souši, zpět se Karamzin vrací po moři. Z Ruska vedla cesta do Pruska, Saska, odtud přes Francii do Švýcarska a odtud zase do Paříže a posléze přes Dover do Londýna a jižní a jihozápadní Anglie. Sama trasa Karamzinova putování by si vyžadovala rozsáhlý poznámkový aparát. Cestovatel, který proniká do mnohvrstevnaté Evropy hýřící jazyky – sám dobře vyzbrojen jejich znalostí (Karamzin volně mluvil německy, francouzsky a anglicky), chce v opozici k „hrdinovi smutné postavy“ (Donu Quijotovi) být „рыцарем веселого обряда“, jak je ostatně zvykem sentimentalistického cestovatele Sternova.

Heterogenita materiálu, který Karamzin shromáždil, je nejen tematická a syžetová, ale také jazyková (najdeme tu francouzsky psaný dopis, věty německé, francouzské a anglické) a především kulturní. Z geografického cestopisu sentimentalistické ražby, který je spíše než věcnou zprávou informací o stavu autorovy duše a proměnlivosti jeho citů, se stává kulturním cestopisem, encyklopedií současné Evropy, aktuálním sdělením o přechodném stavu Evropy na prahu Francouzské revoluce a v plném proudění první průmyslové revoluce anglické a především poselstvím o stavu soudobého ruského myšlení a o nezbytnosti integrace Ruska do Evropy při uchování ruského specifika. Evropan Karamzin, znalec a vášnivý čtenář evropských literatur, chce Rusko oplodnit evropskou kulturou, ale paradoxně právě při setkání s Evropou a při vědomí nezbytnosti permanentně čerpat z evropských tradic kulturních, náboženských a myslitelských si naplno uvědomuje ruské zvláštnosti a hodnotu vlastních ruských tradic.

V příloze *Несколько слов о русской литературе* stylizované jako francouzsky psaný dopis redakci časopisu *Spectateur du Nord* vydávaném v Hamburgu z října 1797 v podobě informace o Rusku určené evropskému čtenáři píše Karamzin o kvalitách *Slova o pluku Igorově* (údajně konec 12. století).

Popis básnického textu může tedy být sebechvalným líčením vlastního díla, konstruováním tradice a poetologických generačních řetězců (Bojan – pěvec Slova – Karamazin) a tudíž součástí geniální mystifikace. Jeden argument pro Karamzinovo autorství nám tedy nabízí sám ruský sentimentalista a autor *Dopisů*: úporná snaha vytvořit celek ruské literatury, její obraz v zahraničí jako fenomén kulturně hodnotový a především celistvý, který je zcela srovnatelný se zachovanými texty evropských literatur: tímto patosem je nesen celý text *Dopisů*, právě to je jeho žánrovou, významovou i poetickou dominantou, v níž Slovo má své místo a funkci. Na jedné straně tedy obdiv k Západu, přiznání, že je nutno si tuto tradici osvojit, současně však vytváření vlastního modelu ruské kultury – podobný proces vidíme ostatně u P. J. Čaadajeva a řady tzv. západníků a slavjanofilů.

(Literární směry a žánry ve slovanských a západních literaturách jako reflexe stavu světa). Masarykova univerzita, Brno 1998, s. 85–109.

N. M. Karamzin cestuje po evropských kulturních centrech. Z tohoto hlediska prvním významným městem je Königsberg (Královec založený Přemyslem Otakarem I., dnes Kaliningrad v Ruské federaci) v bývalém Východním Prusku, kde se setkává a mluví s Immanuelem Kantem. V Berlíně objevoval Karamzin ruskou komunitu, kterou reprezentoval knihkupec Nikolaj a jezuité. V Postupimi navštívil pravoslavný kostel. V Berlíně se také setkal se spisovatelem Karlem Philippem Moritzem (1756–1793), autorem psychologického románu *Anton Reiser* (1785–1790), který líčí vlastní vnitřní vývoj, zejména citový, v kódu sentimentalismu. Karamzin dává najevo spíše knižní znalost světa, nicméně neopomíjí ani realitu značně vzdálenou osvícenským teoriím. V hlavním městě Saska Drážďanech hledal Karamzin ruského vyslance, ale ten mezitím odjel do Karlových Varů. Dalším saským městem, kam přijel, byla Míšeň a vzápětí Lipsko. Ve Výmaru navštívil Johanna Gottfrieda Herdera (1744–1803) Navštěvuje zde také Christopha Wielanda (1733–1813), německého osvícence, Goethova přítele, básníka, v jehož díle doznívá rokoko, autora eposu *Oberon* (1780).

Z uvedených příkladů vyplývá nejen to, že Karamzinův epistulární sentimentalistický cestopis je především kulturní encyklopedií tehdejší Evropy, ale také to, že Karamzin vše chápe prizmatem osvícensko-sentimentalistické poetiky, která vytváří jakousi synkretickou významovou mřížku. Nikoli jen kultura a literatura je však tématem Karamzinova díla. Mladý šlechtický intelektuál je především bystrým pozorovatelem běžného denního života a také životního rytmu a společenských změn. Ve Frankfurtu nad Mohanem si povšiml obrovského rozvoje obchodu a právě při této příležitosti poprvé v ruštině užívá slovo „промышленность“.

Popisem Německa, Francie a pak zejména Anglie začíná v Karamzinově cestopisu sílit jazyková inovace směřující k přejímání cizích slov. *Dopisy* tedy dotvářejí svůj syntetický charakter nejen v tématu, tvaru, ve fragmentech románového metatextu, ale také v samotném jazyku: Rusko do sebe vstřebává nejen evropskou minulost, ale také současnost a evropské perspektivy. Karamzin byl ve Francii svědkem počínající první fáze Velké revoluce. Poprvé pocítil tuto situaci již ve Štrasburgu, ale přitahuje ho také Švýcarsko, dějiště Rousseauovy *Nové Heloisy* a Gessnerových idyl, z nichž jednu (*Dřevěná noha*) sám přeložil. Zabývá se však nejen švýcarskou minulostí, ale také možnou státotvornou inspirací, v níž vidí určitý protiklad rozbourané Francii. Poté, co se ruský cestovatel dotkl rakouského území, obrací se dál do Curychu a navštěvuje zde Johanna Lavatera (1741–1801), teologa, filozofa a protestantského kazatele. Karamzina nejvíce zaujal učením o fyziognomii, v němž ze somatických znaků uhadoval charakter člověka. V letech 1776–1779 si mladý Karamzin s Lavaterem dopisoval.

Právě po setkání s Lavaterem a poté, co ironizoval svoje zaujetí fyziognomií, dostává se Karamzin k podstatě svého syntetického díla: je jím to, aby se Rusko dostalo na úroveň západní Evropy. **Karamzinovy Dopisy jsou výrazem touhy přijmout ideje**

osvícenství a sentimentalismu a vzdělat jimi vlastní zemi a národ: úporná je snaha ruského šlechtického intelektuála prostřednictvím scelení heterogenního románového textu transformovat a dotvořit vlastní národní kulturu. V tomto smyslu patří N. Karamzin a jeho *Dopisy* k literatuře jako kreativní síle, která konstruuje vlastní svět: v jejím stínu probíhalo celé 19. století, v němž se utvářely celé národy a národní kultury a do značné míry i celé 20. století. Vytváření nových žánrů, konstruování tradice a minulosti, synkretičnost a syntetičnost vnímající evropský vývoj jako jedno společné duchovní dědictví vedlo k románu jako totálnímu žánru, který překonává barokní, rokokové a klasicisticko-sentimentalistické modely a směřuje k amorfní textové totalitě, v níž se bortí konvenční strukturní principy. V tomto smyslu jsou *Dopisy* heroickým gestem, v němž se koncentruje nejen soudobý duchovní vývoj, ale také přelomovost, hraničnost doby mezi feudalismem a kapitalismem, mezi stavovskou a měšťanskou společností, mezi řemeslem a průmyslem, mezi běžnou a masovou spotřebou, mezi tradiční a konzumní společností.

Z Lausanne a Ženevy se Karamzin dostává znovu do Francie. Zde uviděl rozpad modelového státu a uvědomil si, že stojí na konci jednoho dějinného cyklu.

S postupem líčení Francie a později Anglie se stává stále zřejmější, že Karamzin nebuduje svůj román jako sentimentalistický epistulární cestopis, ale jako státotvorný základ budoucího velkého Ruska: *Dopisy ruského cestovatele* jsou zcela zřetelným signálem úkolu, který si mladý Karamzin dal: vytvořit ruskou kulturu a vědomí ruské tradice jako základ k vybudování velké říše: vyvrcholením této snahy byl také zdánlivě nepochopitelné opuštění pozice oblíbeného básníka a povídkáře. Literatura a román byly pro něho pouhými přestupními stanicemi poslání, které ukončil jako dvorní historiograf.

V Anglii uviděl Karamzin poprvé konzumní společnost nového typu, rozvinuté služby, ale také lenost sluhů a vědomí vlastní ceny, bohatství i drahotu. Jazyková inovace tu dosahuje vrcholu: Karamzinova pozorování jsou také faktografickým dokladem života Anglie na sklonku 18. století s možností srovnání s Anglií 19. a 20. století.

Pasáže o Anglii jsou poznamenány nejen autorovým střetáváním s vlastní sentimentalismu, ale také konfrontací s novou společností a novým, kvalitativně odlišným způsobem života, novou lidskou zkušeností, kterou se snaží do románu jako prostředku vytváření ruské kultury a ruského státu vtělit. „Шумный Лондон“ je zde takřka epiteton constans. Když konstatuje fakt, že Angličané sice umějí francouzsky, ale neradi francouzsky mluví, srovnává tento postup s ruskou galománií, kdy takřka každý láme francouzštinu, jako by neměl národní hrdost. Nekonečná jsou Karamzinova líčení anglických snídaní, obědů a večeří: zmiňuje se také, že k roastbeefu měli „потаты“ (potatoes), tedy, jak se ve světlivkách praví „земляные яблоки“. Obdivuje nezávislost soudů (Habeas Corpus Act) a to, že každý je zde „pán“: při prohlídce vězení jim žalárník říká, že tady sedí pan vrah, pan zloděj a paní falšovatelka peněz.²⁶

Ze všech částí *Dopisů* je právě partie o Anglii motivicky nejbohatší a pro Karamzina a jeho další tvůrčí dráhu nejinspirativnější. Jednak nová slova reflektují překotnou industrializaci (Karamzin stále připomíná hustý dým „ze zemního uhlí“) a společenskou etiketu, jednak scény a postavy, které v Anglii viděl: tehdejší flower girls připomínají „ubohou Lízu“ ze stejnojmenné povídky z roku 1792, tedy z doby bezprostředně následující po návratu z evropské cesty. Anglie, její kultura, společenská etiketa, sentimentální literatura, rychle se vyvíjející průmysl, uhelné doly, dlážděné ulice a upravené chodníky, láska k obchodu a penězům způsobily zásadní proměnu románové struktury. Právě Anglie učinila z Karamzinových cestovních zápisků komplikovaný artefakt zaplněný množstvím smyslových detailů. Nebyla to však sentimentalistická Anglie, kterou si tříadvacetiletý mladík vyčetl z knih, ale celková společenská atmosféra této kolébky moderního románu, která vytvořila originální dílo: pluralita života a názorů, dominantní postavení jedince, rychlost, moc peněz, patos užitečnosti a funkčnosti. Ruský intelektuál zde poprvé podniká evropskou cestu jako kulturní misi: chce se setkat se slavnými spisovateli a filozofy, které četl a uvidět místa, kde se odehrává řada uměleckých děl (Švýcarsko jako scénérie Gessnerových idyl a Rousseauovy Nové Heloisy, Německo zalidněné málo srozumitelnými filozofy, Francii hrdých šlechticů apod.). Na konci cesty je konfrontován s reálnými lidmi a jejich životem a jeho ideál se otřásá: ve Francii uviděl destrukci monarchie, v Anglii místo ctnostných Pamel reálné služky znalé skutečného života, utilitarismus a vznikající společnost masové spotřeby, velkopřemyslu a bankovního kapitálu. Srážka knižního ideálu a nelítostné reality nutí autora měnit slovník svého díla, kam v neobvykle vysoké míře vtrhávají slova, pro něž ruština neměla ekvivalenty: tovární výroba, uhelné doly, průmysl, chodníky jsou spjaty s novou realitou, kterou si je nutné osvojit.

Právě zde se odehrává zásadní zlom nejen v Karamzinově díle, ale ve vývoji ruského románu jako počátku nové literatury, která prudce vtrhává na ruskou kulturní scénu: Rusko se začíná odtrhávat od staroslověnštiny (církvní slovanštiny) a stylových vrstev klasicistických poetik, deklaruje svou nezávislost, originalitu a vlastní hodnoty. Končí tu období imitace evropských románových modelů, vzniká umělecký novotvar, v rámci dosavadních poetik neuchopitelný žánr, podivuhodná textová směsice mířící k integraci a splynutí, právě zde se začíná naplno rozvíjet celá moderní ruská literatura.

Karamzin svým cestopisem poskytl vývoji ruského románu nové možnosti – jazykové, žánrové, myšlenkové a morfologické: pouhé srovnání Radiševovy *Cesty z Petrohradu do Moskvy* a Karamzinových *Dopisů ruského cestovatele* plně postačí, abychom si uvědomili propastný rozdíl, který dělí tyto v podstatě časově souběžné texty. Jak bylo na několika místech doloženo, je toto dílo nejen uzlovým bodem vývoje ruského románu a ruské literatury, ale také iniciací ruského velmocenského vědomí, ruské historické sebereflexe, která je z hlubin věků vyvolávána konfrontací s přelomovým vývojem

v Evropě na pokraji Velké francouzské revoluce a napoleonských válek. Karamzin tak předvídavě naznačil možný vývoj, položil vedle sebe v takové intenzitě poprvé problém Ruska a Evropy, nastínil možná řešení, jichž se později chopili západníci a slavjanofilové, ruská filozofie reprezentovaná P. J. Čaadajevem i ruská historická a filologická věda: Rusové začali intenzivně konstruovat své dějiny a svou literaturu od počátku písemnictví a N. M. Karamzin nachází na carském dvoře nové působiště a nové poslání, jímž jeho záměry, tak barvitě formulované v *Dopisech*, vrcholí.

Utvořením původního ruského románu napsaného moderním ruským jazykem vlastně vrcholí vývoj ruské literatury od 11. století po novověk: po Karamzinově románu už začíná ruská literární klasika a celá ruská literatura se zvolna dostává na světový vrchol.

Výběr literatury

- Aronson, M. I., Rejser, S. A.: Literaturnyje kružki i salony. Sankt Peterburg 2001.
- Bachtin, M.: Voprosy literatury i estetiki. Moskva 1975.
- Bachtin, M.: Estetika slovesnogo tvorčestva. Moskva 1979.
- Botura, M. et. al.: Slovník ruských spisovatelů. Praha, Lidové nakladatelství, 1972.
- Brown, W.: A History of Eighteenth-Century Russian Literature. Ann Arbor 1980.
- Brown, W.: A History of Eighteenth-Century Russian Literature. Ann Arbor 1980.
- Čiževskij, D.: History of Russian Literature, from the Eleventh Century to the End of the Baroque. The Hague 1960.
- Čiževskij, D.: History of Russian Literature, from the Eleventh Century to the End of the Baroque. The Hague 1960.
- Ejchenbaum, B. M.: O proze. O poezii. Leningrad, 1986.
- Fennel, J. – Stokes, A.: Early Russian Literature. Berkeley 1974.
- Fojtíková, E.: Russkaja bytovaja povest' nakanune Novogo vremeni. Praha 1977.
- Fortunatov, M. G. – Urminceva, I. S. – Juchnova, I. S.: Istorija rusckoj literatury XIX veka. 2-e izdanije. Moskva, Izdatel'stvo Jurajt, 2012.
- Ginzburg, L. J.: O psihologičeskoj proze. Moskva, 1999.
- Gudzij, N. K. (ed.): Chrestomatija po drevnej rusckoj literature. Moskva 1935.
- Gudzij, N. K.: Istorija drevnej rusckoj literatury. Moskva 1956.
- Gukovskij, G. A.: Russkaja literatura XVIII veka. Moskva 1999.
- Haličsko-volyňský letopis. Přel. Jitka Komendová. Argo, Praha 2010.
- Istorija rusckoj literatury XIX veka. 1800–1830-e gg. Moskva, 2001.
- Istorija rusckoj literatury XI–XVII vekov (red. D. S. Lichačov). Moskva 1980.
- Istrin, V.: Očerki istorii drevnerusckoj literatury domoskovskogo perioda 11–13 vv. Petrograd 1922.
- Jehlička, M. et. al.: Ruská literatura 19. století. Praha, Univerzita Karlova, 1993.
- Jelínková, J., Dostálová, Z.: Čítanka z ruscké literatury 11.–18. století. SPN, Praha 1984.
- Jelínková, J.: Staroruscká literatura. In: Pospíšil, I. (ed.): Panoráma ruscké literatury, Brno 1993, s. 9–20.

- Kéž hoří popel můj: poezie evropského baroka. Uspořádal, doslov a poznámky o autorech napsal Václav Černý. Mladá fronta, Praha 1967.
- Klein, J.: Russische Literatur im 18. Jahrhundert. Böhlau Verlag Köln – Weimar – Wien, 2008.
- Komendová, J.: Středověká Rus a vnější svět: obraz cizích kultur v písemnictví Rusi 11.–14. století. Monse v koedici s Univerzitou Palackého. Olomouc 2005.
- Kopaničák, J.: Istorija drevnej ruskoj literatury. Univerzita Komenského, Bratislava 1993.
- Kovačičová, O. et. al.: Slovník ruskej literatúry 11.–20. storočia. Bratislava, Veda, 2007.
- Kovačičová, O.: Kontexty ruskej literatúry. Aspekty tradície v ruskej literatúre 11.–20. storočia. Bratislava 1999.
- Kovačičová, O.: Kontexty ruskej literatúry. Aspekty tradície v ruskej literatúre 11.–20. storočia. Bratislava 1999.
- Kožinov, V.: K sociologii ruskoj literatury XVIII–XIX vekov (K probleme literaturnych napravlenij). In: Literatura i sociologija. Chudožestvennaja literatura, Moskva 1977, s. 137–177.
- Kulešov, V. I.: Istorija ruskoj literatury XIX veka. 3-e izdanije. Moskva, Akademičeskij Projekt, 2005.
- Lebedeva, O. B.: История русской лезезюэры XVIII века. Учебник. Высшая школа, Изд. Академик, Москва 2000.
- Lichačev, D. S.: Literatura drevnej Rusi v literaturnom processe srednevekov'ja. Moskva 1980.
- Lichačev, D. S.: Poetika drevneruskoj literatury. Leningrad 1967.
- Lichačov, D. S. – Pančenko, A. M.: „Smechovoj mir“ Drevnej Rusi. Leningrad 1976.
- Lichačov, D. S.: *Slovo o polku Igoreve* i kul'tura jeho vremeni. Leningrad 1978.
- Lichačov, D. S.: Kul'turnoje nasledije Drevnej Rusi. Moskva 1976.
- Lichačov, D. S.: Poezija sadov: k semantike sadovo-parkovyh stilej. Moskva 1982.
- Lichačov, D. S.: Razvitije ruskoj literatury X–XVII vekov. Epochi i stili. Leningrad 1973.
- Lichačov, D. S.: Velikoje nasledije. Klassičeskije proizvedenija literatury Drevnej Rusi. Moskva 1975.
- Linkov, V. J.: Istorija ruskoj literatury (vtoraja polovina XIX veka). Moskva, Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 2010.
- Ljackij, E.: Historický přehled ruské literatury. Část I. Staré ruské písemnictví (XI.–XVII. stol.). Nákladem Slovanského ústavu, Praha 1937, přel. Žofie Pohorecká.
- Mathauserová, S.: Ruský zdroj monologické románové formy (M. D. Čulkov). ČSAV, Praha 1961.

- Mathauserová, S.: Cestami staletí. Systémové vztahy v dějinách ruské literatury. Praha 1988.
- Mathauserová, S.: Drevnerusskije teorii iskusstva slova. Praha 1979.
- Mathauserová, S.: Poselství carských a císařských kurýrů : Řezno – Praha – Vídeň – Moskva 15.–17. století – Vyd. 1., Česká koordinační rada Společnosti přátel národů východu, Praha 2000.
- Mineralov, J. I.: Istorija russkoj literatury XIX veka (40–60-e gody). Moskva, Vysšaja škola, 2003.
- O Vasiliji Zlatovlasém, kralevisi České země. Z ruského rukopisu z počátku 18. století přeložila a studii napsala Světa Mathauserová. Vyšehrad, Praha 1982.
- Orlov, A.: Drevnjaja russkaja literatura XI–XVII vekov. Moskva – Leningrad 1937.
- Osemnásťe storočie v ruskej literatúre. Zodpovedný red. Oľga Kovačičová. Bratislava 1996.
- Pereverzev, V.: Literatura Drevnej Rusi. Moskva 1971).
- Picchio, R.: Storia della letteratura russa antica. Milano 1959.
- Písemnictví ruského středověku. Od křtu Vladimíra Velikého po Dmitrije Donského. Výbor textů 11.–14. století (s úvodní studií Zoe Hauptové Počátky literární vzdělanosti na Kyjevské Rusi, s. 11–33). Přel. E. Bláhová, Z. Hauptová, V. Konzal. Praha 1989.
- Pospíšil, I. – Zelenka, M.: Pozapomenutý text: Historický přehled ruské literatury Evžena Ljackého. In: Biele miesta II. Univerzita Konštantína Filozofa, Fakulta humanitných vied (katedra rusistiky), Nitra 1998, s. 93–109.
- Pospíšil, I.: Běloruská literatura jako kulturní a umělecký typ. In: O spoločných hodnotách v slovensko-bieloruských vzťahoch. Združenie slovanskej vzájomnosti, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Filologická fakulta, Katedra slovanských jazykov, Banská Bystrica 2004, s. 21–31.
- Pospíšil, I.: Existence, struktura, rozpětí a transcendence staroruské literatury (poznámky k některým metodologickým problémům). Slavica Litteraria, X 1, 1998, s. 28–37.
- Pospíšil, I.: Mediteránní centrismus a ruská literatura. Universitas 1995, č. 2, s. 14–19.
- Pospíšil, I.: Postava „patriarchy slavistiky“ u Edwarda L. Keenana (*Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale*, 2003) Slavica litteraria 15, 2012, 2. Česká slavistika 2012–2013. Josef Dobrovský a problémy současné slavistiky. Eds. Marie Sobotková, Jiří Fiala, Ivo Pospíšil a Giuseppe Maiello, s. 13–24.
- Pospíšil, I.: Povaha a vývoj ruského románu (Nástin problematiky). Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, XLV, D 43, 1996, s. 53–66.

- Pospíšil, I.: Ruský román znovu navštívený. Historie, uzlové body vývoje, teorie a mezinárodní souvislosti: Od počátků k výhledu do současnosti. Ed.: Jaroslav Malina, obálka, grafická a typografická úprava Josef Zeman – Tomáš Mořkovský, Martin Čuta, ilustrace Boris Jirků. Nadace Universitas, Edice Scientia, Akademické nakladatelství CERM v Brně, Nakladatelství a vydavatelství NAUMA v Brně, Brno 2005.
- Pospíšil, I.: Ruský román. Nástin utváření žánru do konce 19. století. Masarykova univerzita, Brno 1998.
- Pospíšil, I.: Slovo o pluku Igorově v kontextu současných významů: Keenanova hypotéza a její souvislosti (K pokusu o „nové řešení“ dávného problému původu *Slova o pluku Igorově*). Památce prof. Romana Mrázka. Slavica Slovaca, roč. 42, 2007, č. 1, s. 37–48.
- Pospíšil, I.: Teorie jako pokus o ukotvení a uchopení (Hryhorij Skovoroda v hledáčku ukrajinské, německé a ruské literární vědy). Teória umeleckého diela 3. Ed.: Viera Žemberová. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis, Prešov 2008, s. 71–78.
- Pospíšil, I.: Život protopopa Avvakuma a Karamzinovy Dopisy ruského cestovatele jako uzlové body ve vývoji ruského románu. In: Litteraria Humanitas V – Západ a Východ II, Tradice a současnost (Literární směry a žánry ve slovanských a západních literaturách jako reflexe stavu světa). Masarykova univerzita, Brno 1998, s. 85–109.
- Ram, H.: The Imperial Sublime: A Russian Poetics of Empire. The University of Wisconsin Press, 2003.
- Russkaja basnja XVIII – XIX vekov. Leningrad, 1977.
- Russkaja elegija XVIII – načala XX vekov. Leningrad, 1991.
- Russkaja klassičeskaja komedija. Moskva, 1989.
- Slovar russkich pisatelej XVIII veka. Vyp. 1. Leningrad, 1988, A–I, Vyp. 2. Sankt Peterburg, 1999, K–P, Vyp. 3. Sankt Peterburg, 2010, P–Ja.
- Slovník ruských, ukrajinských a běloruských spisovatelů. Ed. Ivo Pospíšil, LIBRI, Praha 2001.
- Smích a běs. Praha 1988.
- Svodnyj katalog russkoj knigi graždanskoj pečati XVIII veka, t. 1–5. Moskva, 1962–1967.
- Vacuro, V. E.: Lirika puškinskoj pory. Elegičeskaja škola. Sankt Peterburg, 1994.
- Moisejeva, G. N.: И Древнерусская литература в художественном собрании и исторической мысли России XVIII века. Наука, Москва 1980.
- Древнерусская духовная литература. Сказания православные. Под ред. О. Славина. Изд. Дом Фавор XXI, Москва 2004.
- Древнерусская литература: восприятие Запада в XI–XIV вв. Отв. ред. А. А. Косоруков. Наследие, Москва 1996.

Древнерусская литература: изображение природы и человека. Отв. Ред. А. С. Демин. Наследие, Москва 1995.

Древнерусская литература: изображение общества. Отв. ред. А. С. Демин. Наука, Москва 1991.

Древнерусская литература: тема Запада в XIII–XV веках и повествовательное творчество. Отв., Ред. О. В. Гладкова. Азбуковник, Москва 2002.

Kulešov, V. I.: Literaturnyje svjazi Rossii i Zapadnoj Jevropy v XIX veke (pervaja polovina). Moskva, 1977.

Стенник, Ю. В.: Пушкин и русская литература XVIII века. Наука, Санкт-Петербург 1995.

Antologie staroruských textů 11.–17. století

Pramen (pokud neuvedeno jinak):

БИБЛИОТЕКА ЛИТЕРАТУРЫ ДРЕВНЕЙ РУСИ

<http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=2070>

(bez poznámek)

Повесть временных лет

Полянѡмъ же живуциимъ о собѣ и владѣющимъ роды своими, яже и до сея братья бяху поляне, и живяху кождо съ родомъ своимъ на своихъ мѣstechъ, володѣюще кождо родомъ своимъ. И быша 3 брата: а единому имя Кий, а другому Щекъ, а третьему Хоривъ, и сестра ихъ Лыбѣдь. И сѣдьяше Кий на горѣ, кдѣ нынѣ увозъ Боричевъ, а Щекъ сѣдьяше на горѣ, кдѣ нынѣ зовется Шековица, а Хоривъ на третьей горѣ, отнюду же прозвася Хоривица. Створиша городокъ во имя брата ихъ старѣйшаго и наркоша ѿ Киевъ. И бяхе около города лѣсъ и боръ великъ, и бяху ловяще звѣрь, бяхуть бо мудрѣ и смыслени, и нарицахуся поляне, от нихъ же суть поляне — кияне и до сего дни.

Инии же, не вѣдуще, ркоша, яко Кий есть перевозникъ бысть, у Киева бо перевозъ бяхе тогда съ оной страны Днепра, тѣмъ глаголаху: «На перевозъ на Киевъ». Аще бо былъ перевозникъ Кый, то не бы ходилъ къ Цесарюграду. Но сий Кий княжаше в роду своем, и приходившю ему къ цесарю — не свѣмы, но токмо о сѣмъ вѣмы, якоже сказуютъ: яко велику честь приялъ есть от цесаря, которого не вѣмъ и при которомъ приходи цесари. Идушю же ему опять, приде къ Дунаеви, и възлюби мѣсто, и сруби городокъ малъ, и хотяше сѣсти с родомъ своимъ, и не даша ему близъ живуции; еже и донынѣ нарѣчютъ дунайци городище Киевѣць. Киеви же пришедшю въ свой городъ Киевъ, ту и сконча животъ свой, и брата его — Щекъ и Хоривъ, и сестра ихъ Лыбѣдь ту скончашася.

И по сей братья почаша дѣржати родъ ихъ княжение в поляхъ, а въ деревляхъ свое, а дръговичи свое, а словѣне свое въ Новѣгородѣ, а другое на Полотѣ, иже и полочанѣ. От сихъ же и кривичи, иже сѣдятъ на верхъ Волгы, и на вѣрхъ Двины

и на вѣрхъ Днѣпра, ихъже и городъ есть Смолѣнскъ; туда бо сѣдятъ кривичи. Таже сѣверо от них. На Бѣлѣ озерѣ сѣдятъ вѣсь, а на Ростовѣ озерѣ меря, а на Клевшинѣ озерѣ сѣдятъ мѣря же. А по Оцѣ рѣцѣ, кде втечетъ въ Волгу, языкъ свой — мурома, и черемиси свой языкъ, и мордва свой языкъ. Се бо токмо словѣнскъ языкъ в Руси: поляне, деревляне, новгородьци, полочане, дърьговичи, сѣверо, бужане, зане сѣдятъ по Бугу, послѣже же воляняне.

И се суть инии языцѣ, иже дань даютъ Руси: чудь, весь, меря, мурома, черемись, мордва, пѣрмь, печера, ямь, литва, зимѣгола, корсь, нерома, либь: си суть свой языкъ имуще, от колѣна Афетова, иже живутъ на странахъ полунощныхъ.

Словенську же языку, якоже ркохом, живуцю на Дунаи, придоша от скуфѣ, рекше от козарѣ, рекомии болгаре, и сѣдоша по Дунаеви, насѣлницѣ словеномъ бѣша. А посемъ придоша угре бѣлии и насѣдиша землю словѣнскую, прогнавше *волохы*, иже бѣша приялѣ землю словенскую. Си бо угри почаша быти пр-Ираклии цесари, иже ходиша на Хоздроя, цесаря пѣрського. В си же времена быша и обре, иже воеваша на цесаря Ираклия и мало его не яша. Си же обри воеваша на словѣны и примучиша дулѣбы, сущая словѣны, и насилье творяху женамъ дулѣбьскимъ: аще поѣхати бѣше обрину, не дадѣше въпрячи коня, ни волу, но веляше въпрячи 3, или 4, ли 5 женѣ в телѣгу и повести обрина, и тако мучаху дулѣбы. Бяху бо обри тѣломъ велицѣ, а умомъ горди, и потреби я Богъ, и помроша вси, и не оста ни единъ обринъ. И есть притча в Руси и до сего дни: погибоша аки обри, ихъ же нѣсть ни племени, ни насѣдка. По сихъ бо придоша печенизѣ, и паки идоша угри чернии мимо Киевъ послѣже при Ользѣ.

Поляномъ живущимъ о себѣ, якоже ркохомъ, сущии от рода словѣнска и наркошася поляне, а деревляне от словенѣ же и нарекошася древляне; радимичи бо и вятичи от ляховѣ. Бѣста бо два брата в лясѣхъ: Радимъ, а другый Вятко, и, пришедша, сѣдоста: Радимъ на *Сѣжю*, и прозвашася радимичи, а Вятко сѣде своимъ родомъ по Оцѣ, от него прозвашася вятичи. И живяху в мирѣ поляне, и древляне, и северо, и радимичи, и вятичи и хорвати. Дулѣби же живяху по Бугу, кде *нынѣ* воляняне, а уличи, тиверци сѣдаху по Бугу и по Днѣпру, и *присѣдаху* къ Дунаеви. И бѣ множество ихъ, сѣдаху бо по Бугу и по Днепру оли до моря, и суть города ихъ и до сего дне, да то ся зовяху от Грѣкъ Великая скуфѣ.

Имѣяхуть бо обычая своя и законы отецъ своихъ и предания, каждо своя норовѣ. Поляне бо своихъ отецъ обычай имяху тихъ и *кротокъ*, и стыдѣнне къ снохамъ своимъ и къ сестрамъ, и къ матеремъ своим, и снохы къ свекровамъ своимъ

и къ дѣверемъ велико стыдѣнье имуще. И брачный обычай имѣаху: не хожаше женихъ по невѣсту, но привожаху вечеръ, а заутра приношаху что на ней владуче. А деревляни живяху звѣрьскимъ образомъ, живуще скотьскы: и убиваху другъ друга, ядуще все нечисто, и браченья в нихъ не быша, но умыкаху у воды дѣвица. А радимичи, и вятичи и северо одинъ обычай имяху: живяху в лѣсѣ, якоже всякій звѣр, ядуще все нечисто, и срамословье в нихъ предъ отьци и предъ снохами, и бѣраци не бываху в нихъ, но игрища межю селы, и схожахуся на игрища, на плясанья и на вся бѣсовьскыя пѣсни, и ту умыкаху жены собѣ, с неюже кто свѣщевашеся. Имяхут же по двѣ и по три жены. И аще кто умряше, творяху трызну надъ нимъ, и посемъ творяху кладу велику, и възложить на кладу мертвѣца и съжигаху, и посемъ, събравше кости, вложаху въ <...> ссудъ малъ и поставляху на столпѣ на путехъ, иже творять вятичи и нынѣ. Си же обычаи творяху и кривичи и прочии погании, не вѣдуще закона Божия, но творяху сами себѣ законъ.

Сказание о Борисе и Глебе

СЪКАЗАНИЕ И СТРАСТЬ И ПОХВАЛА СВЯТЮЮ МУЧЕНИКУ БОРИСА И ГЛѢБА

Господи, благослови, отъче!

«Родъ правыхъ благословиться, — рече пророкъ, — и сѣмя ихъ въ благословении будетъ».

Сице убо бысть малъмъ преже сихъ. Сущю самодръжъцю въсей Русьскей земли Володимиру, сыну Святославлю, вѣнуку же Игореву, иже и святымъ крещениемъ въсю просвѣти сию землю Русьску. Прочая же его добродѣтели инде съкажемъ, нынѣ же нѣсть время. А о сихъ по ряду сице есть: съ убо Володимиръ имѣяше сыновъ 12 не отъ единой жены, нѣ отъ раснѣ матеръ ихъ. Въ нихъ же бяше старѣй Вышеславъ, а по немъ Изяславъ, 3 — Святоплѣкъ, иже и убийство се злое изобрѣтъ. Сего мати преже бѣ чърницею, грѣкыни сущи, и поялъ `ю бѣ Яроплѣкъ, братъ Володимиръ, и ростригъ `ю красоты дѣля лица ея. И зача отъ нея сего Святоплѣка оканънааго, Володимиръ же поганѣй еще, убивъ Яроплѣка и поятъ жену его непраздну сущю. Отъ нея же родися сий оканный Святоплѣкъ, и бысть отъ двюю *отъцю* и брату сущю. Тѣмъже и не любляше его Володимиръ, акы не отъ себе ему сущю. А отъ Рогнѣди 4 сыны имѣяше: Изяслава, и Мъстислава, и Ярослава, и Всеволода, а отъ иноя Святослава и Мъстислава, а отъ българынѣ Бориса и Глѣба. И посажа вся по роснамъ землямъ въ княжении, иже инѣде съкажемъ, сихъ же съповѣмы убо, о нихъже и повѣсть си есть.

Посади убо сего оканънааго Святоплѣка въ княжении Пиньскѣ, а Ярослава — Новѣгородѣ, а Бориса — Ростовѣ, а Глѣба — Муромѣ. Нѣ се остаану много глаголати, да не многописании въ забыть вѣлѣземъ, нѣ о немъже начахъ, си съкажемъ убо сице. Многомъ же уже дньмъ минувъшемъ, и яко съконъчашася дъние Володимиру, уже минувъшемъ лѣтомъ 28 по святѣмъ крещении, въпаде въ недугъ крѣпкъ. Въ то же время бяше пришелъ Борисъ изд-Ростова, печенегомъ же о онуду паки идущемъ ратию на Русь, въ велицѣ печали бяше Володимиръ, зане не можааше изити противу имъ, и много печалаяшася. И призывавъ Бориса, емуже бѣ имя наречено въ святѣмъ крещении Романъ, блаженааго и скоропослушливааго, предавъ воѣ многы въ руцѣ его, посла и противу безбожьнымъ печенѣгомъ. Онъ же съ радостию вѣставъ иде рекъ: «Се готовъ есмь предъ очима твоима сътворити, елико велитъ воля сръдца твоего».

О таковыхъ бо рече Притѣчникъ: «Сынъ быхъ отьцю послушьливъ и любимъ предъ лицемъ матере своя».

Ошедъшу же ему и не обрѣтъшу супостатъ своихъ, възвративъшюся въспять ему. И се приде вѣстникъ къ нему, повѣдая ему отьцю смръть, како преставися отьць его Василий, въ се бо имя бяше нареченъ въ святѣмъ крещении, и како Святопѣлкъ потаи смръть отьца своего, и ночь проймавъ помостъ на Берестовѣмъ и въ ковѣръ обрѣвъше, свѣсивъше ужи на землю, везъше на саньхъ, поставиша ѿ въ църкви святыя Богородица. И яко услыша святой Борисъ, начатъ тѣлѣмъ утѣрпывати и лице его все слъзъ испълнися, и слъзами разливаясь и не могый глаголати. Въ сѣрдьци си начатъ сицевая вѣщати: «Увы мнѣ, свѣте очию моею, сияние и заре лица моего, бѣздо уности моеѣ, наказание недоразумѣния моего! Увы мнѣ, отьче и господине мой! Къ кому прибѣгну, къ кому възърю? Къде ли насыщюся таковааго благааго учения и казанія разума твоего? Увы мнѣ, увy мнѣ! Како зайде свѣте мой, не сущу ми ту! Да быхъ понѣ самъ чѣстное твое тѣло своима рукама съпряталъ и гробу предалъ. Нъ то ни понесохъ красоты мужьства тѣла твоего, ни съподобленъ быхъ цѣловати добролѣпныхъ твоихъ сѣдинъ. Нъ, о блажениче, помяни мя въ покои твоемъ! Сѣрдьце ми горить, душа ми сѣмыслъ сѣмущаеть и не вѣмъ къ кому обратитися и къ кому сию горькую печаль простерети? Къ брату ли, егоже быхъ имѣлъ въ отьца мѣсто? Нъ тѣ, мню, о суетии мирьскихъ поучаеться и о биении моемъ *помышляеть*. Да аще крѣвь мою пролѣтеъ и на убийство мое потѣщитъся, мученикъ буду Господу моему. Азъ бо не противлюся, зане пишеться: «Господь гърдымъ противитъся, сѣмѣреннымъ же даеть благодать». Апостоль же: «Иже рече — “Бога люблю”, а брата своего ненавидитъ — лъжь естъ». И пакы: «Боязни въ любѣви нѣсть, свѣршеная любы вѣнъ измещеть страхъ». Тѣмъже что реку или чѣто сътворю? Се да иду къ брату моему и реку: «Ты ми буди отьць — ты ми братъ и старѣи. Чѣто ми велиши, господи мой?»

Хождение игумена Даниила в Святую землю

Се азъ недостойный игумень Данил Руския земля, хужши во всѣх мнѣсѣх, съмѣренный грѣхи многими, недоволенъ сый во всяком дѣлѣ блазѣ, понужен мыслию своею и нетрѣпѣнием моимъ, похотѣхъ видѣти святыи градъ Иерусалимъ и Землю обѣтованную. И благодатию Божиею доходихъ святаго града Иерусалима и видѣхъ святаа мѣста, обиходихъ всю землю Галилѣйскую и около святаго града Иерусалима по святымъ мѣстомъ, куда же Христосъ Богъ нашъ походи своима ногама и велика чюдеса показа по мѣстомъ тѣмъ святымъ. И то все видѣхъ очима своима грѣшныма. Безлюбивый показа ми Богъ видѣти, его же жадахъ много дний мыслию моею.

Братиа и отци, господие мои, простите мя грѣшнаго и не зазрите худоумью моему и грубости, еже писахъ о святымъ градѣ Иерусалимѣ, и о земли той блазѣй, и о пути еже к святымъ мѣстомъ. Иже бо кто путемъ симъ ходилъ съ страхомъ Божиимъ и смѣренъемъ, не погрѣшитъ милости Божия николи же. Азъ же неподобно ходихъ путемъ симъ святымъ, во всякой лѣности и слабости и во пьянствѣ и вся неподобная дѣла творя. Но обаче надѣяся на милость Божию и на вашу молитву, да ми проститъ Христосъ Богъ моихъ грѣховъъ бесчисленныхъ, да си исписахъ путь си и мѣста сии святаа, не возносяся ни величаяся путемъ симъ, яко что добро створивъ на пути семъ, не буди то: ничтоже бо добра створихъ на пути семъ; но любве ради святыхъ мѣсть сихъ исписахъ все, еже видѣхъ очима своима, дабы не в забыть было то, еже ми показа Богъ видѣти недостойному. Убояхся оного раба лѣниваго, скрывшаго талантъ господина своего и не створившаго прикупа имъ, да сие написахъ вѣрныхъ ради чловѣкъ. Да кто убо, слышавъ о мѣстѣхъ сихъ святыхъ, поскорблѣ бы ся душею и мыслию къ святымъ симъ мѣстомъ, и равну мзду примутъ отъ Бога съ тѣми, иже будутъ доходили святыхъ сихъ мѣсть. Мнози бо, дома суще в мѣстѣхъ своихъ, добрии чловѣци мыслию своею и милостынею убогихъ, добрыми своими дѣлы, достигаютъ мѣсть сихъ святыхъ, иже болшую мзду примутъ отъ Бога Спаса нашего Исуса Христа. Мнози бо, доходивше святыхъ сихъ мѣсть и святыи градъ Иерусалимъ и възнесеша умомъ своимъ, яко нѣчто добро створивше, и погубляютъ мзду труда своего, отъ нихъ же пръвый есмь азъ. Мнози бо, ходивше святаго града Иерусалима, поидуть опять, многа добра не видѣвши, тщаще опять вскорѣ. А сего пути нелзѣ въскорѣ створити ни истокомъ тог... щ... и вся святаа та мѣста и въ градѣ и внѣ града.

О ЕРУСАЛИМѢ, О ЛАВРѢ

Азь недостоин игумень Данил, пришедъ въ Иерусалимъ, пребыхъ мѣсяць 16 в мѣстѣ в лаврѣ святого Савы, и тако могохъ походити и испытати вся святая си мѣста. Невозможно бо безъ вожа добра и безъ языка испытати и видѣти всѣхъ святыхъ мѣстъ, и что имѣя в руку мою худаго мего добыточка, то от того все подавахъ вѣдущимъ добрѣ вся святая мѣста в градѣ и внѣ града, да быша ми указали все добрѣ; яко же и бысть. И пригоди ми Богъ налѣсти в лаврѣ мужа свята и стара деньми, и книжна вельми; тому святому мужеву вложи Богъ въ сердце любити мя худаго, и тѣи указа ми добрѣ вся святая та мѣста: и въ Иерусалимѣ и по всей земли той поводи мя, и до Тивириадскаго моря поводи мя, и до Фаворы, и до Назарефа, и до Хеврона, и до Иордана, и по всѣмъ тѣмъ мѣстамъ поводи мя, и потрудися со мною любве ради. И ина святая мѣста видѣхъ многа, яже послѣди скажу.

О ПУТИ В ИЕРУСАЛИМ

А се есть путь къ Иерусалиму. От Царяграда по лукоморию ити 300 верстъ до Великаго моря. До Петалы острова 100 верстъ; то есть 1 островъ на узыцѣмъ мори, и ту есть лименъ добрѣ, и ту есть градъ Ираклия Великаа. И противу тому граду святое миро выходитъ изъ глубины морьскыя: ту святии мученици погружены суть мнози от мучителейъ. От Петалы острова до Калиполя 100 верстъ, а от Калиполя до Авида града 80 верстъ. Противу тому граду лежитъ святой Еуфимие Новый. А отгудѣ до Крита 20 верстъ, и ту есть на Великое море внити: на шюе въ Иерусалимъ, а на десно къ Святѣй Горѣ, и къ Селуню, и къ Риму. А от Крита до Тенеда острова верстъ 30. То есть 1 островъ на Велицѣмъ мори, и ту лежитъ святой Навгудимос мученикъ. И противу тому острову на брезѣ градъ великъ былъ именемъ Троада, и ту есть Павелъ апостоль приходить и научилъ ту страну всю и крестилъ. А от Тенеда острова до Метании острова верстъ 100; и ту лежитъ святой митрополитъ Мелетинскы. А от Мелетинии до Ахия острова верстъ 100; и ту лежитъ святой мученикъ Исидоръ. И в томъ островѣ ражається мастика, и вино доброе, и оwoць всякий.

Слово о законе и благодати митрополита Илариона

О ЗАКОНѢ, МОИСѢОМЪ ДАНѢМЪ, И О БЛАГОДѢТИ И ИСТИНѢ, ИСУСОМЪ ХРИСТОМЪ БЫВШИИ И КАКО ЗАКОНЪ ОТИДЕ, БЛАГОДѢТЬ ЖЕ И ИСТИНА ВСЮ ЗЕМЛЮ ИСПОЛНИ, И ВѢРА ВЪ ВСЯ ЯЗЫКЫ ПРОСТРЕСЯ И ДО НАШЕГО ЯЗЫКА РУСКАГО, И ПОХВАЛА КАГАНУ НАШЕМУ ВЛОДИМЕРУ, ОТ НЕГОЖЕ КРЕЩЕНИ БЫХОМЪ, И МОЛИТВА КЪ БОГУ ОТ ВСЕА ЗЕМЛЯ НАШЕА

Господи, благослови, отче.

«Благословенъ Господь Богъ Израилевъ», Богъ христианскъ, «яко посѣти и сътвори избавление людемъ своимъ», яко не презрѣ до конца твари своа идольскимъ мракомъ одержимѣ быти и бѣсовьскимъ служеваниемъ гибнути. Нѣ оправдѣ прежде племя Авраамле скрижальми и закономъ, послѣжде же сыномъ своимъ вся языки спасе Евангелиемъ и крещениемъ, въводя á въ обновление пакыбытия, въ жизнь вѣчную.

Да хвалимъ его убо и прославляемъ хвалимааго от ангель беспрѣстани, и поклонимся ему, емуже поклоняются херувими и серафими, яко, призря, *призрѣ* на люди своа и не соль, ни вѣстникъ, нѣ Самъ спасе ны, не привидѣниемъ пришедъ на землю, но истинно, *пострадавъ* за ны плотию и до гроба и съ собою въскрѣсив ны.

Къ живущимъ бо на земли чловѣкомъ въ плоть одѣвсья приде, къ сущимъ же въ адѣ распятиемъ и въ гробѣ полежаниемъ съниде, да обои, и живии и мертвии познають посѣщение свое и Божие прихождение и рзумѣють, яко тѣ есть живымъ и мертвымъ крѣпокъ и силенъ Богъ.

Кто бо великъ, яко Богъ нашъ. Тѣ единъ творяи чюдеса, положи законъ на проуготование истинѣ и благодѣти, да въ немъ обыкнетъ чловѣчьско естество, от многобожества идольскааго укланяся, въ единого Бога вѣровати, да яко съсудъ скверненъ чловѣчьство, помовенъ водою, закономъ и обрѣзаниемъ, приметъ млѣко *благодѣти* и крещения.

Законъ бо прѣдѣтечя бѣ и слуга благодѣти и истинѣ, истина же и благодѣть слуга будущему вѣку, жизни нетлѣннѣи. Яко законъ привождаше възаконенъа къ благодѣтному крещению, крещение же сыны своа прѣпускаетъ на вѣчную жизнь. Моисѣ бо и пророци о Христовѣ пришествии повѣдааху, Христос же и апостоли его о въскресении и о будущимъ вѣцѣ.

Еже поминати въ писании семь и пророчьскаа проповѣданиа о Христѣ, и апостольскаа учениа о будущиимъ вѣцѣ, то излиха есть и на тѣщеславие съкланяся. Еже бо въ инѣх книгах писано и вами вѣдомо ти сде положити, то дръзости образъ есть и славохотию. Ни къ невѣдущиимъ бо пишемъ, нѣ прѣизлиха насыштѣшемся сладости книжныа, не къ врагомъ Божиимъ иновѣрнымъ, нѣ самѣмъ сыномъ его, не къ странныимъ, нѣ къ наслѣдникомъ небеснаго царства. Но о законѣ, Моисѣемъ данѣмъ и о благодѣти и истинѣ, Христосомъ бывшии, повѣсть си есть, и что успѣ законъ, что ли благодѣть.

Прѣжде законъ, ти по томъ благодѣть, прѣжде стѣнь, ти по томъ истина. Образъ же закону и благодѣти Агаръ и Сарра, работнаа Агаръ и свободнаа Сарра, работнаа прѣжде, ти потомъ свободнаа, да разумѣть, иже чтеть!

**СЛОВО О ПЛЪКУ ИГОРЕВЕ,
ИГОРЯ СЫНА СВЯТЬСЛАВЛЯ, ВНУКА ОЛЬГОВА**

Древнерусский текст

Не лепо ли ны бяшетъ, братие,
 начяти старыми словесы
 трудныхъ повестий о пълку Игореве,
 Игоря Святъславлича?
 Начати же ся тѣй песни
 по былинамъ сего времени,
 а не по замышлению Бояню!
 Боянъ бо вещей,
 аще кому хотяше песнь творити,
 то растекашется мыслию по древу,
 серымъ вълкомъ по земли,
 шизымъ орломъ подъ облакы.
 Помняшетъ бо рече,
 първыхъ временъ усобице.
 Тогда пуцашетъ 10 соколовъ на стадо лебедей;
 который дотечаше,
 та преди песнь пояше -
 старому Ярославу,
 храброму Мстиславу,
 иже зареза Редедю предъ пълкы касожьскими,
 красному Романови Святъславличю.
 Боянъ же, братие, не 10 соколовъ
 на стадо лебедей пуцаше,
 нъ своя вещиа пръсты
 на живая струны въскладаше;
 они же сами княземъ славу рокотаху.

Почнемъ же, братие, повесть сию
 отъ стараго Владимира до ныняшнего Игоря,
 иже истягну умъ крепостию своею
 и поостри сердца своего мужествомъ,
 напольнився ратнаго духа,

наведе своя храбрѣя плъкы
на землю Половецкую
за землю Рускую.

Тогда Игорь възре
на светлое солнце
и виде отъ него тьмою
вся своя воя прикрыты.
И рече Игорь
къ дружине своей:
„Братие и дружино!
Луце жъ бы потяту быти,
неже полонену быти;
а всядемъ, братие,
на свои бръзѣя комони,
да позримъ
синего Дону!“
Спаль князю умъ
похоти,
и жалость ему знамение заступи
искусити Дону великаго.
„Хощу бо, - рече, - копие приломити
конецъ поля Половецкаго,
съ вами, русици, хощу главу свою приложити,
а любо испити шеломомъ Дону“.

О Бояне, соловию стараго времени!
Абы ты сѣя плъкы ущекоталъ,
скача, славию, по мыслену древу,
летая умомъ подъ облакы,
свивая славы оба полы сего времени,
рища въ тропу Трояню
чресъ поля на горы.
Пети было песнь Игоревѣ,
того внуку:
„Не буря соколы занесе
чрезъ поля широкая -

галици стады бежать
къ Дону великому“.
Чи ли въспети было,
вещей Бояне,
Велесовь внуче:
„Комони ржуть за Сулою -
звенить слава въ Кыеве;
трубы трубять въ Новеграде -
стоять стязи въ Путивле!“

Игорь ждетъ мила брата Всеволода.
И рече ему буй туръ Всеволодъ:
„Одинъ братъ,
одинъ светъ светлый -
ты, Игорю!
оба есве Святъславличя!
Седлай, брате,
свои бръзьи комони,
а мои ти готови,
оседлани у Курьска напереди.
А мои ти куряни - сведоми къмети:
подъ трубами повити,
подъ шеломы възлеяны,
конецъ копия въскрѣмлени;
пути имь ведоми,
яругы имь знаеми,
луци у нихъ напряжени,
тули отворени,
сабли изъстрени;
сами скачють, акы серьи влъци въ поле,
ищучи себе чти, а князю славе“.

Тогда въступи Игорь князь въ златъ стремянь
и поеха по чистому полю.
Солнце ему тьмою путь заступаше;
нощь, стонущи ему грозою, птичь убуди;
свистъ зверинъ въста,
збися див,

кличеть врѣху древа,
велить послушати - земли незнаеме,
Волзе,
и Поморию,
и Посулию,
и Сурожу,
и Корсуню,
и тебе, Тьмутораканьскый блѣванъ!
А половци неготовами дорогами
побегоша къ Дону великому:
крычатъ телегы полунощы,
рци лебеди розпущени.

Игорь къ Дону вои ведетъ!

Уже бо беды его пасетъ птиць
по дубию;
вльци грозу въсрожать
по яругамъ;
орли клетомъ на кости звери зовуть;
лисици брешуть на чръленья щиты.
О Руская земле! уже за шеломянемъ еси!

Длѣго ночь меркнетъ.
Заря свет запала,
мѣгла поля покрыла.
Щекотъ славий успе,
говоръ галичь убуди.
Русичи великая поля чръленьми щиты прегородиша,
ищучи себе чти, а князю - славы.

С зарания въ пятокъ
потопташа поганья плѣкы половецкыя,
и рассушясь стрелами по полю,
помчаша красныя девкы половецкыя,
а съ ними злато,
и паволокы,
и драгыя оксамиты.

Орьтъмами,
и япончицами,
и кожухы
начаша мосты мостити по болотомъ
и грязивымъ местомъ,
и всякими узорочьи половецкыми.
Чърленъ стягъ,
бела хирюговъ,
чрьлена чолка,
сребрено стружие -
храброму Святъславличю!

Дремлетъ въ поле Ольгово хороброе гнездо.
Далече залетело!
Не было оно обиде порождено
ни соколу,
ни кречету,
ни тебе, чръный воронъ,
поганый половчине!
Гзакъ бежит серымъ влъкомъ,
Кончакъ ему следъ править къ Дону великому.

Другаго дни велми рано
крававья зори светъ поведаяють;
чръныя тучя с моря идуть,
хотять прикрыти 4 солнца,
а въ нихъ трепещуть синии мльнии.
Быти грому великому,
итти дождю стрелами съ Дону великаго!
Ту ся копиемъ приламати,
ту ся саблямъ потручяти
о шеломы половецкыя,
на реце на Каяле,
у Дону великаго!

О Руская земле, уже за шеломянемъ еси!

Се ветри, Стрибожи внуци, веють съ моря стрелами
на храбрыя плъкы Игоревы.
Земля тутнетъ,
реки мутно текутъ;
пороси поля прикрывають;
стязи глаголютъ:
половци идутъ отъ Дона
и отъ моря,
и отъ всехъ странъ рускыя плъкы оступиша.
Дети бесови кликомъ поля прегородиша,
а храбрии русици преградиша чрълеными щиты.

Яр туре Всеволоде!
Стоиши на борони,
прыщеси на вои стрелами,
гремлещи о шеломы мечи харалужными.
Камо, туръ, поскочяше,
своимъ златымъ шеломомъ посвечивая,
тамо лежать поганья головы половецкыя.
Поскепаны саблями калеными шеломы оварьскыя,
отъ тебе, яръ туре Всеволоде!
Кая раны дорога, братие, забывъ чти, и живота,
и града Чрънигова, отня злата стола,
и своя милыя хоти красныя Глебовны
свычая и обычая?

Были вечи Трояни,
минула льта Ярославля;
были плъци Олговы,
Ольга Святъславличя.
Тъй бо Олегъ мечемъ крамолу коваше
и стрелы по земли сеяше.
Ступаетъ въ златъ стремянъ въ граде Тьмуторокане,
той же звонъ слыша давный великый Ярославль,
а сынъ Всеволожь, Владимиръ,
по вся утра уши закладаше въ Чернигове.
Бориса же Вячеславличя слава на судъ приведе
и на Канину зелену паполому постла

за обиду Олгову
храбра и млада князя.
Съ тоя же Каялы Святоплъкъ полеле яти отца своего
между угорскими иноходьцы
ко святей Софии къ Киеву.
Тогда, при Олзе Гориславличи,
сеяшется и растяшетъ усобицами,
погибашеть жизнь Даждьбожа внука,
въ княжихъ крамолахъ вещи человекомъ скратишась.
Тогда по Руской земли ретко ратаеве кикахуть,
нъ часто врани гряхуть,
трупиа себе деляче,
а галици свою речь говоряхуть,
хотять полетети на уедие.

То было въ ты рати и въ ты плъкы,
а сицей рати не слышано!
Съ зараниа до вечера,
съ вечера до света
летять стрелы каленя,
grimлють сабли о шеломы,
трещать копиа харалужныя
въ поле незнаеме,
среди земли Половецкыи.
Чръна земля подь копыты костьюми была посеяна,
а кровию поляна:
тугою взыдоша по Руской земли.

Что ми шумить,
что ми звенить -
далече рано предъ зорями?
Игорь плъкы заворочаетъ:
жаль бо ему мила брата Всеволода.
Бишася день,
бишася другый;
третьяго дни къ полуднию падоша стязи Игоревы.
Ту ся брата разлучиста на брезе быстрой Каялы;
ту кроваваго вина не доста;

ту пирь докончаша храбрии русичи:
 сваты попоиша, а сами полегоша
 за землю Рускую.
 Ничить трава жалощами,
 а древо с тугою къ земли преклонилось.

Уже бо, братие, не веселая година вѣстала,
 уже пустыни силу прикрыла.
 Вѣстала обида въ силахъ Дажьбожа внука,
 вступила девою на землю Трояню,
 всплескала лебедиными крылы
 на синемъ море у Дону;
 плещучи, упуди жирня времена.
 Усобица княземъ на поганья погыбе,
 рекоста бо братъ брату:
 „Се мое, а то мое же“.
 И начяша князи про малое
 „се великое“ мльвити,
 а сами на себе крамолу ковати.
 А погании съ всехъ странъ прихождаху съ побѣдами
 на землю Рускую.

О, далече зайде соколъ, птиць бя, - къ морю!
 А Игорева храбраго плѣку не кресити!
 За нимъ кликну Карна, и Жля
 поскочи по Руской земли,
 смагу людемъ мычючи въ пламяне розе.
 Жены руския въсплакашась, аркучи:
 „Уже намъ своихъ милыхъ ладъ
 ни мыслию смыслити,
 ни думою сдумати,
 ни очима съглядати,
 а злата и сребра ни мало того потрепати“.

А вѣстона бо, братие, Киевъ тугою,
 а Черниговъ напастьми.
 Тоска разлися по Руской земли;
 печаль жирна тече средь земли Рускыи.

А князи сами на себе крамолу коваху,
а погании сами,
победами нарищуще на Рускую землю,
емляху дань по беле отъ двора.

Тии бо два храбрая Святъславлича, -
Игорь и Всеволодъ -
уже лжу убудиста которую,
то бяше успилъ отецъ ихъ -
Святъславъ грозный великый Киевский -
грозою:
бьшеть притрепеталъ своими сильными плъкы
и харалужными мечи,
наступи на землю Половецкую,
притопта хлъми и яругы;
взмути ръки и озеры,
иссуши потоки и болота.
А поганого Кобяка изъ луку моря,
отъ железныхъ великихъ плъковъ половецкыхъ,
яко вихрѣ, выторже:
и падеся Кобяка въ граде Киеве,
въ гриднице Святъславли.
Ту немци и венецици,
ту греци и морава
поють славу Святъславлю,
кають князя Игоря,
иже погрузи жиръ во дне Каялы - реки половецкыя, -
рускаго злата насыпаша.
Ту Игорь князь выседе изъ седла злата,
а въ седло кощиево.
Уныша об градомъ забралы,
а веселие пониче.

А Святъславъ мутенъ сонъ виде
въ Киеве на горахъ.
„Си ночь, съ вечера, одевахуть мя - рече -
чръною паполомою
на кровати тисове;

чръпахуть ми синее вино,
 с трудомъ смешено;
 сыпахуть ми тѣщими тулы поганыхъ тльковинъ
 великий женчюгъ на лоно
 и негують мя.
 Уже дьскы безъ кнеса
 в моемъ теремъ златовръсемъ.
 Всю ночь съ вечера
 босуви врани възграяху у Плеснеска,
 на болони беша дебрь Кияня
 и несошася къ синему морю“.
 И ркоша бояре князю:
 „Уже, княже, тута умь полонила;
 се бо два сокола слетеста
 съ отня стола злата
 поискати града Тьмутороканя,
 а любо испити шеломомъ Дону.
 Уже соколома крильца припешали
 поганыхъ саблями,
 а самую опуташа
 въ путины железны“.

Темно бо бе въ 3 день:
 два солнца померкоста,
 оба багряная стлѣпа погасоста
 и съ ними молодая месяца,
 Олегъ и Святъславъ,
 тьмою ся поволокоста
 и въ море погрузиста,
 и великое буйство подаста хинови.
 На реце на Каяле тьма светъ покрыла -
 по Руской земли прострошася половци,
 аки пардуже гнездо.
 Уже снесеса хула на хвалу;
 уже тресну нужда на волю;
 уже врѣжеса дивь на землю.
 Се бо готьскыя красныя девы
 въспеша на брезе синему морю:

звоня рускыме златомъ;
поють время Бусово,
лелеють мечь Шароканю.
А мы уже, дружина, жадни веселия!
Тогда великий Святъславъ
изрони злато слово
с слезами смешено
и рече:
„О моя сыновчя, Игорю и Всеволоде!
Рано еста начала Половецкую землю
мечи цвелити,
а себе славы искати.
Нъ нечестно одолесте,
не честно бо кровь поганую пролиясте.
Ваю храбрая сердца
въ жестоцемъ харалузе скована
а въ буести закалена.
Се ли створисте моей сребреней седине?
А уже не вижду власти
сильнаго,
и богатаго,
и многовая
брата моего Ярослава
съ черниговьскими былями,
съ могуты,
и съ татраны,
и съ шельбиры,
и съ топчакы,
и съ ревуты,
и съ ольберы.
Тии бо бес щитовъ съ засапожники
кликомъ плъкы побеждаютъ,
звонячи въ прадедную славу.
Нъ рекосте: „Мужаимея сами:
преднюю славу сами похитимъ,
а заднюю си сами поделимъ!“
А чи диво ся, братие, стару помолодити!
Коли соколь в мытехъ бываетъ,

высоко птицъ възбиваетъ;
 не дасть гнезда своего въ обиду.
 Нъ се зло - княже ми непособие:
 наниче ся години обратиша.
 Се у Римъ кричатъ подъ саблями половецкыми,
 а Володимиръ подъ ранами.
 Туга и тоска сыну Глебову!“

Великий княже Всеволоде!
 Не мыслию ти прелетети издалеча,
 отня злата стола поблюсти?
 Ты бо можеша Волгу веслы раскропити,
 а Донъ шеломы выльяти!
 Аже бы ты былъ,
 то была бы чага по ногате,
 а кощей по резане.
 Ты бо можеша посуху
 живыми шерещиры стреляти -
 удалыми сыны Глебовы.

Ты, буй Рюриче, и Давыде!
 Не ваю ли вои
 злаченными шеломы по крови плаваша?
 Не ваю ли храбрая дружина
 рыкають, акы тури,
 ранены саблями калеными
 на поле незнаеме?
 Вступита, господина, въ злат стремень
 за обиду сего времени,
 за землю Рускую,
 за раны Игоревы,
 буюго Святъславлича!

Галичкы Осмомысле Ярославе!
 Высоко седиши
 на своемъ златокованнемъ столе,
 подперъ горы Угорскыи
 своими железными плъки,

заступивъ королеви путь,
затворивъ Дунаю ворота,
меча бремени чрезъ облакы,
суды ряда до Дуная.
Грозы твоя по землямъ текутъ,
отворяеши Киеву врата,
стреляеши съ отня злата стола
салтъани за землями.
Стреляй, господине, Кончака,
поганого кощея,
за землю Рускую,
за раны Игоревы,
буего Святъславлича!

А ты, буй Романе, и Мстиславе!
Храбрая мысль носитъ вашъ умъ на дело.
Высоко плаваеши на дело въ буести,
яко соколъ, на ветрехъ ширяся,
хотя птицю въ буйстве одолети.
Суть бо у ваю железныи папорбци
подъ шеломы латиньскими.
Теми тресну земля,
и многы страны -
Хинова,
Литва,
Ятвязи,
Деремела,
и половци сулици своя повръгоша,
а главы своя подклониша
подъ тыи мечи харалужныи.

Нъ уже, княже Игорю,
утръпе солнцю светъ,
а древо не бологомъ листвие срони:
по Роси и по Сули гради поделиша.
А Игорева храбраго плъку не кресити!

Донъ ти, княже, кличетъ
и зоветь князи на победу.
Олговичи, храбрыи князи, доспели на брань...

Инъгварь и Всеволодъ,
и вси три Мстиславичи,
не худа гнезда шестокрилци!
Не победными жребии
собе власти расхытисте!
Кое ваши златыи шеломы
и сулицы ляцкыи
и щиты?
Загородите полю ворота
своими острыми стрелами
за землю Рускую,
за раны Игоревы,
буге Святъславлича!

Уже бо Сула не течеть сребреными струями
къ граду Переяславию,
и Двина болотомъ течеть
онымъ грознымъ полочаномъ
подъ кликомъ поганыхъ.
Единъ же Изяславъ, сынъ Васильковъ,
позвони своими острыми мечи
о шеломы литовьскыя,
притрепа славу деду своему Всеславу,
а самъ подъ чрълеными щиты
на кроваве траве
притрепанъ литовскыми мечи
и с хотию на кров,
а тѣи рекъ:
„Дружину твою, княже,
птиць крилы приоде,
а звери кровь полизаша“.
Не бысть ту брата Брячяслава,

ни другаго - Всеволода.
 Единъ же изрони жемчюжну душу
 изъ храбра тела
 чресь злато ожерелие.
 Уныли голоса,
 пониче веселие,
 трубы трубятъ городеньскийи.

Ярослави вси внуце и Всеслави!
 Уже понизите стязи свои,
 вонзите свои мечи вережени.
 Уже бо выскочисте изъ дедней славе.
 Вы бо своими крамолами
 начясте наводити поганья
 на землю Рускую,
 на жизнь Всеславию.
 Которою бо беша насилие
 отъ земли Половецкыи!

На седьмомъ вѣце Трояни
 врѣже Всеславъ жребий
 о девицю себе любу.
 Тѣй клюками подпрѣ ся о кони
 и скочи къ граду Киеву
 и дотчеса стружиемъ
 злата стола киевскаго.
 Скочи отъ нихъ лютымъ зверемъ
 въ плъночи изъ Белаграда,
 обесися сине мъгле; утрѣже вазни,
 с три кусы отвори врата Новуграду,
 разшибе славу Ярославу,
 скочи влъком
 до Немиги съ Дудутокъ.

На Немизе снопы стелють головами,
 молотять чепа харалужными,
 на тоце животь кладуть,
 веють душу отъ тела.

Немизе кровави брезе
не бологомъ бяхуть посеяни -
посеяни костьми рускихъ сыновъ.

Всеславъ князь людемъ судяше,
княземъ грады рядяше,
а самъ въ ночь влъкомъ рыскаше:
изъ Кыева дорискаше до куръ Тмутороканя,
великому Хрѣсови влъкомъ путь прерыскаше.
Тому въ Полотьске позвониша заутренюю рано
у святыя Софеи въ колоколы,
а онъ въ Кыеве звон слыша.
Аще и вещь душа въ дерзе теле,
нѣ часто беды страдаше.
Тому вещей Боянъ
и прѣвое припевку, смысленый, рече:
„Ни хытру,
ни горазду,
ни пытьцю горазду
суда бо жиа не минути“.

О, стонати Руской земли,
помянувше прѣвую годину
и прѣвыхъ князей!
Того старого Владимира
нельзе бе пригвоздити къ горамъ киевѣскимъ:
сего бо ныне сташа стязи Рюриковы,
а друзии Давидовы,
нѣ розно ся имъ хоботы пашуть,
копиа поють!

На Дунаи Ярославнынъ гласъ ся слышитъ,
зегзицею незнаема рано кычетъ:
„Полечю - рече - зегзицею по Дунаеви,
омочю бибрянъ рукавъ въ Каяле реце,
утру князю кровавыя его раны
на жестоцемъ его теле“.

Ярославна рано плачетъ
въ Путивле на забрале, аркучи:
„О ветре, ветрило!
Чему, господине, насильно вееши?
Чему мычеши хиновьскыя стрелкы
на своєю нетрудною крилцю
на моя лады вои?
Мало ли ти бѣшетъ горе подъ облакы веяти,
лелеючи корабли на сине море?
Чему, господине, мое веселие
по ковылию развѣя?“

Ярославна рано плачетъ
Путивлю городу на забороле, аркучи:
„О Днепре Словетицю!
Ты пробиль еси каменныя горы
сквозе землю Половецкую.
Ты лелеял еси на себе Святослави носады
до плѣку Кобякова.
Възлелей, господине, мою ладу къ мне,
а быхъ не слала къ нему слезъ
на море рано“.

Ярославна рано плачетъ
въ Путивле на забрале, аркучи:
„Светлое и тресветлое сълнце!
Всеми тепло и красно еси:
чему, господине, простре горячую свою лучю
на ладе вои?
Въ поле безводне жажду имъ лучи съпряже,
тугою имъ тули затче?“

Прысну море полунощи,
идуть сморци мъллами.
Игореву князю богъ путь кажетъ
изъ земли Половецкой
на землю Рускую,
къ отню злату столу.

Погасоша вечеру зари.
Игорь спить,
Игорь бдитъ,
Игорь мыслию поля мерить
отъ великаго Дону до малаго Донца.
Комонь въ полуночи Овлуръ свисну за рекою:
велить князю разумети:
князю Игорю не быть!
Кликну,
стукну земля,
въшуме трава,
вежи ся половецкии подвизашася.
А Игорь князь поскочи
горнастаемъ къ тростию
и белымъ гоголемъ на воду.
Въврѣжеса на брѣзь комонь
и скочи съ него бусымъ влъкомъ.
И потече къ лугу Донца,
и полете соколомъ подъ мъглами,
избивая гуси и лебеди
завтроку,
и обеду,
и ужине.
Коли Игорь соколомъ полете,
тогда Влуръ влъкомъ потече,
труся собою студеную росу:
претръгоста бо своя брѣзая комоня.

Донецъ рече:
„Княже Игорю!
Не мало ти величия,
а Кончаку нелюбия,
а Руской земли веселиа“.
Игорь рече: „О Донче!
не мало ти величия,
лелеявшу князя на влънахъ,
стлавшу ему зелену траву
на своихъ сребреныхъ брезехъ,

одевавшу его теплыми мъглами
 подъ сению зелену древу;
 стрежаше его гоголемъ на воде,
 чайцами на струяхъ,
 чрънядьми на ветрехъ“.
 Не тако ти, рече, река Стugna:
 худу струю имея,
 пожръши чужи ручьи и стругы,
 роstrена к устью,
 уношу князю Ростиславу затвори.
 Днепръ темне березе
 плачется мати Ростиславля
 по уноши князи Ростиславе.
 Уныша цветы жалобою,
 и древо с тугою къ земли преклонилося.

А не сорокы втроскоташа -
 на следу Игореве ездить Гзакъ съ Кончакомъ.
 Тогда врани не граахуть,
 галици помолькоша,
 сорокы не троскоташа,
 полозие ползоша только.
 Дятлове тектомъ путь къ реце кажуть,
 соловии веселыми песньми
 светъ поведають.

Молвить Гзакъ Кончакови:
 „Аже соколь къ гнезду летить,
 соколича ростреляеве
 своими злаченными стрелами“.
 Рече Кончакъ ко Гзе:
 „Аже соколь къ гнезду летить,
 а ве соколца опутаеве
 красною девицею“.

И рече Гзакъ къ Кончакови:
 „Аще его опутаеве красною девицею,
 ни нама будетъ сокольца,

ни нама красны девице,
то почнуть наю птици бити
в поле Половецкомъ“.

Рекъ Боянъ и Ходына,
Святъславля песнотворца
стараго времени Ярославля,
Ольгова коганя хоти:
„Тяжко ти головы кроме плечю,
зло ти телу кроме головы“ -
Руской земли безъ Игоря.

Солнце светится на небесе, -
Игорь князь въ Руской земли;
девици поють на Дунаи, -
вьются голоси чрезъ море до Киева.
Игорь едет по Боричеву
къ святей богородици Пирогощей.
Страны ради, гради весели.

Певше песнь старымъ княземъ,
а потомъ молодымъ пети:

„Слава Игорю Святъславличю,
буй туру Всеволоду,
Владимиру Игоревичу!“

Здрави князи и дружина,
побарая за христьяны
на поганья плъки!

Княземъ слава а дружине!
Аминь.

Поучение Владимира Мономаха

Азь худый дѣдомъ своимъ Ярославомъ, благословленнымъ, славнымъ, *нареченый* въ крещении Василий, русьскимъ именемъ Володимиръ, отцемъ възлюбленнымъ и матерью своею Мьномахы... и хрестьяныхъ людей дѣля, колико бо сблюдъ по милости своей и по отни молитвѣ отъ всѣхъ бѣдъ! Сѣдя на санехъ, помыслихъ въ души своей и похвалихъ Бога, иже мя сихъ дней грѣшнаго допровади. Да дѣти мои, или инъ кто, слышавъ сию грамотицю, не посмѣйтеся, но *емуже любя* дѣтий моихъ, а приметь е в сердце свое, и не лѣнитися начнеть, такоже и тружатися.

Первое, Бога дѣля и душа своя, страхъ имѣйте Божий в сердце своемъ и милостыню творя неоскудну, то бо есть начатокъ всякому добру. Аще ли кому не любя грамотиця си, а не поохрихтаются, но тако се рекуть: на далечи пути, да на санехъ сѣдя, безлѣпицю си молвиль.

Усрѣтоша бо мя слы отъ брата моего на Волзѣ, рѣша: «Потѣснися к намъ, да выженемъ Ростиславича и волость ихъ отъимемъ; оже ли не поидеши с нами, то мы собѣ будемъ, а ты собѣ». И рѣхъ: «Аще вы ся и *гнѣваете*, не могу вы я ити, ни креста переступити».

И отрядивъ `я, возьмъ Псалтырю, в печали разгнухъ я, и то ми ся выня: «Вскую печалуеши, душе? Вскую смущаеши мя?» и прочая. И потомъ собрахъ словца си любая, и складохъ по ряду, и написахъ. Аще вы послѣдняя не любя, а передняя принимайте.

«Вскую печална еси, душе моя? Вскую смущаеши мя? *Уповай* на Бога, яко исповѣмся ему». «Не ревнуй лукавнующимъ, ни завиди творящимъ безаконье, зане лукавнующии потребятся, терпящии же Господа, — ти обладаютъ землею». И еще мало: «И не будетъ грѣшника; зришь мѣста своего, и не обрящеть. Кротции же наслѣдятъ землю, наслаждаться на множествомъ мира. Назираеть грѣшный праведнаго, и поскрегчетъ на нь зубы своими; Господь же посмѣется ему и прозритъ, яко придетъ день его.

Оружья извлекоша грѣшници, напряже лукъ свой истрѣляти нища и убога, заклати правыя сердцемъ. Оружье ихъ видеть в сердца ихъ, и лица ихъ скрушатся. Луче есть праведнику малое, паче богатства грѣшныхъ многа. Яко мышца грѣшныхъ скрушится, утверждаетъ же праведныя Господь. Яко се грѣшници погыбнутъ; праведныя же милуя и даетъ. Яко благословящии его наслѣдятъ землю, кленущии

же его потребятся. От Господа стопы челоуѣку исправятся. Егда ся падеть, и не разбѣтѣся, яко Господь подѣмлеть руку его. Унѣ бѣх, и сстарѣхся, и не видѣхъ праведника оставлена, ни сѣмени его просяща хлѣба. Весь день милует и в заимъ даетъ праведный, и племя его благословлено будет. Уклонися от зла, створи добро, взищи мира и пожени, и живи в вѣкы вѣка».

«Помилуй мя, Боже, яко попра мя челоуѣкъ, весь день боряся, стужи ми. Попраша мя врази мои, яко мнози *борющиися* со мною свыше». «Возвеселится праведник, и егда видить мечь; руцѣ свои умыеть в крови грѣшника. И рече убо челоуѣкъ: аще есть плодъ праведника, и есть убо Богъ судья земли». «Изми мя от врагъ моихъ, Боже, и от встающих на мя отъими мя. Избави мя от творящих безаконье, и от мужа крови спаси мя; яко се уловиша душу мою». «И яко гнѣвъ въ ярости его, и животь в воли его; вечеръ водворится плачь, а заутра радость». «Яко лучши милость твоя, паче живота моего, и устнѣ мои похвалита тя. *Тако* благословю тя в животѣ моемъ, и о имени твоємъ въздѣю руцѣ мои». «Покры мя от сонѣма лукаваго и от множества дѣлающих неправду». «Възвеселитесь вси праведнии сердцемъ. Благословлю Господа на всяко время, воину хвала его», и прочая.

Якоже бо Василий учаше, собрав ту уноша: душа чисты, нескверньни, телеси худу, кротку бесѣду и в мѣру слово Господне: «Яди и питью бесъ плища велика быти, при старых молчати, премудрыхъ слушати, старѣйшимъ покарятися, с точными и меншими любовь имѣти; без луки бесѣдующе, а много разумѣти; не сверѣповати словомъ, ни хулити бесѣдою, не обило смѣяться, срамлятися старѣйших, к женам нелѣпымъ не бесѣдовати, долу очи имѣти, а душу горѣ, пребѣгати; не стрѣкати учить легких власти, ни в кую же имѣти, еже от всѣхъ честь. Аще ли кто васъ можетъ инѣмъ услѣти, от Бога мзды да чаеть и вѣчныхъ благъ насладитися». «О Владычице Богородице! Отъими от убогаго сердца моего гордость и буеть, да не възношюся суетою мира сего» в пустошнѣмъ семь жити.

Научися, вѣрный челоуѣче, быти *благочестию* дѣлатель, научися, по евангельскому словеси, «очима управленье, языку удержанье, уму смѣренье, тѣлу порабощенье, гнѣву погубленье, помысль чистъ имѣти, понужаяся на добрая дѣла, Господа ради; лишаемъ — не мсти, ненавидимъ — *люби*, гонимъ — терпи, хулимъ — моли, умертви грѣхъ». «Избавите обидима, судите сиротѣ, оправдайте вдовицю. Придѣте, да сождемъся, глаголетъ Господь. Аще будут грѣси ваши яко оброщени, яко снѣгъ обѣлю я», и прочее. «Восияеть весна постная и цвѣтъ покаянья, очистимъ собе, братья, от всякоя крови плотьскыя и душевныя. Свѣтодавцю вопыюще рцѣмъ: “Слава тобѣ, Челоуѣколюбче!”»

Поистинѣ, дѣти моя, разумѣйте, како ти есть челоуѣколюбець Богъ милостивъ и премилостивъ. Мы челоуѣци, грѣшни суще и смертни, то оже ны зло створить, то хоцемъ и пожрети и кровь его прольяти вскорѣ; а Господь нашъ, владѣя и животомъ и смертью, согрѣшенья наша выше главы нашея терпять, и паки и до живота нашего. Яко отецъ, чадо свое любя, бѣя, и паки привлечь е к собѣ, тако же и Господь нашъ показал ны есть на врагы побѣду, 3-ми дѣлы добрыми избыти его и побѣдiti его: покаяньемъ, слезами и милостынею. Да то вы, дѣти мои, не тяжька заповѣдь Божья, оже тѣми дѣлы 3-ми избыти грѣховъ своихъ и царствія не лишитися.

А Бога дѣля не лѣнитесь, молю вы ся, не забываете 3-х дѣлъ тѣхъ: не бо суть тяжка; ни одиночество, ни чернечество, ни голодъ, яко инии добрии терпятъ, но малым дѣломъ уллучити милость Божью.

«Что есть челоуѣкъ, яко помниши и?» «Велий еси, Господи, и чюдна дѣла твоя, никак же разумъ челоуѣческъ не можетъ исповѣдати чюдес твоихъ», и паки речемъ: «Велий еси, Господи, и чюдна дѣла твоя, и благословено и хвално имя твое в вѣкы по всей земли». Иже кто не похвалить, ни прославляетъ силы твоя и твоих великих чюдес и доброт, устроены на семь свѣтѣ: како небо устроено, како ли солнце, како ли луна, како ли звѣзды, и тма и свѣт, и земля на водах положена, Господи, твоимъ промыслом! Звѣрье разноличнии, и птица и рыбы украшено твоимъ помыслом, Господи! И сему чюду дивуемъся, како от персти создавъ челоуѣка, како образи розноличнии въ челоуѣчьскихъ лицах, — аще и весь миръ совокупить, не вси въ одинъ образ, но кый же своимъ лицъ образом, по Божии мудрости. И сему ся подивуемы, како птица небесныя изъ ирья идут, и первѣе въ наши руцѣ, и не ставятся на одной земли, но и силныя и худыя идут по всѣмъ землямъ Божиимъ повелѣньемъ, да наполнятся лѣси и поля. Все же то далъ Богъ на угоды челоуѣкомъ, на снѣдъ, на веселье. Велика, Господи, милость твоя на нас, *иже* та угоды створилъ еси челоуѣка дѣля грѣшна. И ты же птицѣ небесныя умудрены тобою, Господи; егда повелиши, то вспоють и челоуѣкы веселять тебе; и егда же не повелиши имъ, языкъ же имѣюще онемѣють. «А благословенъ еси, Господи, и хваленъ зѣло!», всяка чюдеса и ты доброты створивъ и здѣлавъ. «Да иже не хвалить тебе, Господи, и не вѣруеть всѣмъ сердцемъ и всею душею во имя Отца и Сына и Святаго Духа, да будетъ проклять».

Си словца прочитаюче, дѣти моя, божественая, похвалите Бога, давшаго нам милость свою: *а* се от худаго моего безумья наказанье. Послушайте мене: аще не всего примете, то половину.

Аще вы Богъ умякчить сердце, и слезы своя испустите о грѣсѣх своих, рекуще: «Якоже блудницу и разбойника и мытаря помиловаль еси, тако и нас, грѣшных, помилуй!» И в церкви то дѣйте и ложася. Не грѣшите ни одну же ночь, аще можете, поклонитися до земли; а ли вы ся начнетъ не мочи, а трижды. А того не забываете, не лѣнитесь, тѣмъ бо ночным поклоном и пѣньем чловѣкъ побѣждает дьявола, и что въ день согрѣшитъ, а тѣмъ чловеѣкъ избываетъ. Аще и на кони ѣздяче не будетъ ни с кым орудья, аще инѣх молитвъ не умѣете молвити, а «Господи помилуй» зовѣте беспрестани, втайнѣ: та бо есть молитва всѣх лѣпши, нежели мыслити безлѣпицю ѣздя.

Всего же паче убогих не забываете, но елико могуще по силѣ кормите, и *придайте* сиротѣ, и вдовицю оправдате сами, а не вдавайте сильным погубити чловеѣка. Ни права, ни крива не убивайте, ни повелѣвайте убити его; аще будетъ повиненъ смерти, а душа не *погубляйте* никакаяже хрестьяны. Рѣчь молвяче, и лихо и добро, не кленитесь Богомъ, ни хреститесь, нѣту бо ти нужда никоеяже. Аще ли вы будете крестъ цѣловати к братъи или г кому, а ли управивѣше сердце свое, на немже можете устояти, то же цѣлуйте, и цѣловавше блюдѣте, да не, приступни, погубите душѣ своеѣ. Епископы, и попы, и игумены... с любовью взимайте от них благословенье, и не устраняйтесь от них, и по силѣ любите и набдите, да примете от них молитву... от Бога. Паче всего гордости не имѣйте в сердци и въ умѣ, но рцѣмъ: смертни есмы, днесъ живи, а завтра в гробъ; се все, *что ны* еси вдаль, не наше, то твое, поручил ны еси на мало дней. И в земли не хороните, то ны есть великъ грѣхъ. Старыя чти яко отца, а молодыя яко братью. В дому своемъ не лѣнитесь, но все видите; не зрите на тивуна, ни на отрока, да не посмѣются приходящии к вам *ни* дому вашему, ни обѣду вашему. На войну вышедъ, не лѣнитесь, не зрите на воеводы; ни питью, ни ѣденью не лагодите, ни спанью; и сторожѣ сами наряживайте, и ночь, отвсюду нарядивше около вои, тоже лязите, а рано встанѣте; а оружья не снимайте с себе вборзѣ, не разглядавше лѣнощами, внезапно бо чловеѣкъ погыбаеть. Лжѣ блюдися и пьянства и блуда, в томъ бо душа погыбаеть и тѣло. Куда же ходяще путемъ по своимъ землямъ, не дайте пакости дѣяти отрокомъ, ни своимъ, ни чюжимъ, ни в селѣх, ни в житѣх, да не кляти вас начнутъ. Куда же поидете, идеже станете, напойте, накормите унеина; и боле же чтите гость, откуда же к вам придетъ, или простъ, или добръ, или солъ; аще не можете даромъ — брашном и питьемъ: ти бо мимоходячи прославятъ чловеѣка по всѣм землямъ любо добрымъ, любо злымъ. Болнаго присѣтите; надъ мертвеця идѣте, яко вси мертвени есмы. И чловеѣка не минѣте, не привѣчавше, добро слово ему дадите. Жену свою любите, но не дайте имъ надъ собою власти. Се же вы конецъ всему: страхъ Божий имѣйте выше всего.

Сказание, како сотворил Бог Адама

(...) Создати въ земли Маддамстей челоуѣка, вземъ земли горсть ото осьми частей: 1) отъ земли — тѣло, 2) отъ камени — кости, 3) отъ моря — кровь, 4) отъ солнца — очи, 5) отъ облака — мысли, 6) отъ свѣта — свѣтъ, 7) отъ вѣтра — дыхание, 8) отъ огня — оттепла. И поиде Господь Богъ очи имати отъ солнца, и остави Адама единого лежаща на земли; прииде же окаянный Сотона ко Адаму и измаза его каломъ и тиною и възгрями. И прииде Господь ко Адаму и восхотѣ очи вложити во Адама, и видѣ его мужа измазанна; и разгнѣвася Господь на диявола и нача глаголати: «Окаянне дияволе, проклятый, не достоить ли твоя погибель? Что ради челоуѣку сему сотворилъ еси пакость, измаза его? и проклять ты буди», — и дияволь исчезе, аки молния, сквозь землю отъ лица Господня. Господь же, снемъ съ него пакости сотонины, и въ томъ сотвори Господь собаку, и смѣсивъ со Адамовыми слезами, и теслою очисти его аки зеркало отъ всѣхъ сквернъ, и постави собаку и повелѣ стрещи Адама, а самъ Господь отъиде въ горний Иерусалимъ по дыхание Адамлево. И прииде вторые Сотона и восхотѣ на Адама напустити злую скверну, и видѣ собаку при ногахъ Адамлевыхъ лежаща, и убоя си вельми Сотона. Собака начала зло лаяти на диявола, окаянный же Сотона, вземъ древо, и истыка всего челоуѣка Адама, и сотвори ему въ немъ 70 недугов. И прииде Исусъ изъ горнево Иерусалима, и видѣ Адама дровомъ исколота, и милосердова о немъ и рече Сотонѣ: «Проклятый дияволе, что сотворилъ челоуѣку сему, почто вложилъ недуги сия?» Тогда отвѣща дияволь, окаянный Сотона, Господу, глаголя: «Аще приидеть кая болѣзнь челоуѣку сему, да не постигнетъ, до скончания всего тебя не помянетъ; аще ль поболить, кой недугъ въ немъ постраждетъ, тогда всегда тебя имать на помощь призывати въ недузехъ сихъ». И отгна Господь диявола и исчезе дияволь, прогнанъ аки тма свѣтомъ, и обороти вся недуги въ него.

Моление Даниила Заточника

Въструбимъ, яко во златокованья трубы, в разумъ ума своего
 И начнемъ бити в сребренья органы *возвития* мудрости своеа.
 Въстани, слава моя, въстани въ псалтыри и в гуслех!
 Востану рано, исповѣмъ ти ся;
 Да разверзу въ притчах гадания моя
 И провѣщаю въ языцѣх славу мою.
 Сердце бо смысленаго укрѣпляется въ телеси его красотою и мудростию.

Бысть языкъ мой — трость книжника-скорописца,
 И увѣтлива уста, аки рѣчная быстрость.
 Сего ради покушахся написати всякъ съузъ сердца моего
 И разбих злѣ, аки *древняя* — младенца о камень.
 Но боюся, господине, похулениа твоего на мя.
 Азь бо есмь аки она смоковница проклятая:
 Не имѣю плода покаянию.

Имѣю бо сердце — аки лице безъ очию,
 И бысть умъ мой — аки ночный вранъ на нырищи.
 Забдѣх — и расыпаса животъ мой, аки ханаонский царь, буюстию;
 И *покры* мя нищета, аки Чермное море фараона.
 Се же бѣ написах, бѣжа от лица художества моего,
 Аки Агарь рабыни от Сарры, госпожа своя.

Но видих, господине, твое добросердие к собѣ
 И притекох къ обычной твоей любви.
 Глаголетъ бо въ Писании:
 Просящему у тебе дай, толкущему отверзи,
 Да не лишень будеши царствия небеснаго.
 Писано бо есть:
 Возверзи на Господа печаль свою,
 И той тя препитаеть въ вѣки.

Азь бо есмь, княже господине,
Аки трава блещена, растяще на застѣнии,
На нюже ни солнце сияеть, ни дождь идет;
Тако и азъ всѣмъ обидимъ есмь,
Зане ограженъ есмь страхом грозы твоеа,
Яко *плотомъ* твердым.

Но не възри на мя, господине, аки волкъ на ягня,
Но зри на мя, аки мати на младенецъ.
Возри на птица небесныа,
Яко тии не орють, ни сѣють, но уповають на милость Божию;
Тако и мы, господине, *желаем* милости твоеа.

Зане, господине, кому Боголюбиво, а мнѣ горе лютое;
Кому Бѣло озеро, а мнѣ чернѣй смолы;
Кому Лаче озеро, а мнѣ, на нем сѣдя, плачь горкий;
И кому ти есть Новѣгород, а мнѣ и углы опадали,
Зане не процвите часть моя.

Друзи же мои и ближнии мои и тии отврѣгошася мене,
Зане не поставих пред ними трепезы многообразныхъ брашенъ.
Мнози бо дружатся со мною, погнѣтающе руку со мною в солило,
А при напасти аки врази обрѣтаются
И паки помагающе подразити нози мои;
Очима бо плачются со мною, а сердцемъ смѣють ми ся.
Тѣмъже не ими другу вѣры, ни надѣйся на брата.

Слово о погибели Рускыя земли

О, свѣтло свѣтлая и украсно украшена, земля Руськая! И многыми красотами удивлена еси: озера многыми удивлена еси, рѣками и кладязьми мѣсточестьными, горами, крутыми холми, высокими дубравами, чистыми польми, дивными звѣрьми, *различными* птицами, бе-щислеными города великими, селы дивными, винограды обителными, дома церковьными и князьми грозными, бояры честными, вельможами многими. Всего еси исполнена земля Руская, о прававѣрная вѣра хрестиянская!

Отсель до угоръ и до ляховъ, до чаховъ, от чахов до ятвязи и от ятвязи до литвы, до немецъ, от нѣмецъ до корѣлы, от корѣлы до Устьяга, гдѣ тамо бяху тоймици погании, и за Дышючимъ моремъ; от моря до болгаръ, от болгаръ до буртасъ, от буртасъ до чермисъ, от чермисъ до моръдвѣ,— то все покороно было Богомъ крестиянскому языку, поганьскыя страны, великому князю Всеволоду, отцю его Юрю, князю кыевскому, дѣду его Володимеру и *Манамаху*, которымъ то половоци дѣти своя *полошаху* в колыбѣли. А литва из болота на свѣтъ не выникываху, а угры твердяху каменеыя города желѣзными вороты, абы на них великый Володимеръ тамо не вѣхалъ, а нѣмци радовахуся, далече будуче за Синимъ моремъ. Буртаси, черемиси, вяда и моръдва бортьничаху на князя великого Володимера. И жюръ Мануиль цесарегородскый опасъ имѣя, поне и великыя дары посылаша к нему, абы под нимъ великый князь Володимеръ Цесарягорода не взял.

А в ты дни болѣзнь крестияном от великаго Ярослава и до Володимера, и до ныняшняго Ярослава, и до брата его Юрья, князя володимерьскаго...

Житие Александра Невского

О Господѣ нашемъ Исусе Христѣ, Сыне Божии.

Азъ худый и многогрѣшный, малосъмысля, покушаюся писати житие святаго князя Александра, сына Ярославля, а внука Всеволожа. Понеже слышах от отецъ своихъ и самовидецъ есмь възраста его, радъ бых исповѣдалъ святое и честное и славное житие его. Но яко же Приточникъ рече: «Въ злехътру душу не внидеть прѣмудрость: на вышнихъ бо краихъ есть, посреди стезь стояше, при вратѣхъ же сильныхъ присѣдитъ». Аще и грубъ есмь умомъ, но молитвою святаго Богородица и поспѣшениемъ святаго князя Александра начатокъ положю.

Сый бѣ князь Александръ родися от отца милостилюбца и мужелюбца, паче же и кротка, князя великаго Ярослава и от матере Феодосии. Яко же рече Исая пророк: «Тако глаголетъ Господь: Князя азъ учиняю, священни бо суть, и азъ воюю я». Воистинну бо без Божия повелѣния не бѣ княжение его.

Но и взоръ его паче инѣхъ человекъ, и глас его — аки труба в народѣ, лице же его — аки лице Иосифа, иже бѣ поставилъ его египетскый царь втораго царя въ Египтѣ, сила же бѣ его — часть от силы Самсона, и далъ бѣ ему Богъ премудрость Соломону, храборѣство же его — аки царя римскаго Еуспесиана, иже бѣ плѣнилъ всю землю Иудейскую. Инѣгдѣ исполчися къ граду Асафату приступити, и ишедше гражане, побѣдиша плѣкъ его. И остана единъ, и възврати к граду силу ихъ, къ вратомъ граднымъ, и посмѣяся дружинѣ своей, и укори я, рекъ: «Остависте мя единого». Тако же и князь Александръ — побѣжая, а не побѣдимъ.

И сего ради нѣкто силенъ от Западныхъ страны, иже нарицаются слугы Божия, от тѣхъ прииде, хотя видѣти дивный възрастъ его, яко же древле царица Южичьская приходи к Соломону, хотящи слышати премудрости его. Тако и сей, именемъ Андрѣяшъ, видѣвъ князя Александра и, възвратився къ своимъ, рече: «Прошед страны, языкъ, не видѣхъ таковаго ни въ царехъ царя, ни въ князехъ князя».

Се же слышавъ король части Римьскыя от Полунощныя страны таковое мужество князя Александра и помысли в собѣ: «Поиду и плѣню землю Александрову». И събра силу велику, и наполни корабля многы полковъ своихъ, подвижеса в силѣ тяжцѣ, пыхая духомъ ратнымъ. И прииде в Неву, шатаяся безумиемъ, и посла слы своя, загордѣвся, в Новѣгородъ къ князю Александру, глаголя: «Аще можеша противитися мнѣ, то се есмь уже зде, плѣняя землю твою».

Александръ же, слышав словеса сии, разгорѣся сердцемъ, и вниде в церковь святыя Софиа, и, пад на колѣну пред олтаремъ, нача молитися съ слезами: «Боже хвалный, праведный, Боже великый, крѣпкый, Боже превѣчный, основавый *небо* и землю и положивы предѣлы языком, повелѣ жити не прѣступающе в чюжую часть». Въсприимъ же пророческую пѣснь, рече: «Суди, Господи, обидящим мя и возбрани борющимся со мною, приими оружие и щитъ, стани в помощь мнѣ».

И, скончавъ молитву, вѣставъ, поклонися архиепископу. Епископъ же бѣ тогда Спиридонъ, благослови его и отпусти. Он же, изшед ис церкви, утеръ слезы, нача крѣпити дружину свою, глаголя: «Не в силах Богъ, но въ правдѣ. Помянемъ Пѣснотворца, иже рече: “Сии въ оружии, а си на конѣх, мы же во имя Господа Бога нашего призовемъ, тии спяти быша и падоша, мы же стахом и прости быхом”». Сии рѣк, поиде на нихъ в малѣ дружинѣ, не съждався съ многою силою своею, но уповая на Святую Троицу.

Жалостно же бѣ слышати, яко отецъ его, князь великый Ярославъ, не бѣ вѣдал таковаго вѣстанія на сына своего, милаго Александра, ни оному бысть когда послати вѣсть къ отцю своему, уже бо ратнии приближишася. Тѣм же и мнози новгородци не совокупилися бѣшя, понеже ускори князь поити. И поиде на ня въ день вѣскресения, иуля въ 15, имѣяше же вѣру велику къ святыма мученикома Борису к Глѣбу.

Задонщина

В 1380 г. ордынский правитель Мамай предпринял большой поход на Московское княжество. Дмитрий Донской, как и в 1378 г., решает выйти навстречу врагу. В союзе с Москвой выступили многие русские княжества. Сражение произошло 8 сентября 1380 г. в пределах Рязанской земли, на Куликовом поле, в месте впадения в Дон реки Непрядвы. Понесся огромные потери, русские одержали победу. Это была первая большая победа над монголо-татарами, явившаяся переломным моментом во взаимоотношениях Руси с Ордой. Куликовская битва нашла отражение в нескольких произведениях: «Задонщине», краткой и пространной летописных повестях о Куликовской битве и в «Сказании о Мзмаевом побоище». Есть все основания полагать, что «Задонщина» была написана в 80-е гг. XIV в., вскоре после Куликовской битвы и, во всяком случае, еще при жизни Дмитрия Донского (т. е. до 1389 г.), которому, как говорит сам автор памятника, он воздает похвалу своим произведением. «Задонщина» — это лирико-эпическое описание сражения на Дону. Автор ведет не последовательный сюжетный рассказ, а выражает свои чувства и эмоции, связанные с событиями Куликовской битвы. За основу своего произведения автор «Задонщины» взял «Слово о полку Игореве» — рассказывая о победе над Мамаем, он пользуется и образами, и отдельными фразами, и целыми отрывками «Слова».

«Задонщина» дошла до нас в шести списках: Ундольского (список XVII в., — РГБ, собр. Ундольского, № 632); Ждановском (список XVII в., отрывок — БАН, № 1. 4. 1); Историческом первом (список конца XVI в., без начала — ГИМ, собрание Музейское, № 2060); Историческом втором (список начала XVI в., отрывок — ГИМ, собрание Музейское, № 3045); Кирилло-Белозерском (список 1470-х гг. — РНБ, собрание Кирилло-Белозерского монастыря, № 9/1086); Синодальном (список XVII в. — ГИМ, Синодальное собрание, № 790). Самый ранний, Кирилло-Белозерский, список представляет собой сокращенную переработку только первой половины произведения, сделанную известным книгописцем XV в., монахом Кирилло-Белозерского монастыря Ефросином. Остальные списки «Задонщины» дают сильно искаженный переписчиками текст произведения. Тексты отдельных списков «Задонщины» издавались неоднократно, научное издание их см.: «Слово о полку Игореве» и памятники Куликовского цикла. М.—Л., 1966, с. 535—556. Однако каждый в отдельности список «Задонщины» имеет такое количество искажений и дефектов, что издание произведения по какому-либо одному из списков не даст достаточно полного и ясного представления о тексте произведения. Поэтому уже с давних времен принято давать реконструкцию текста «Задонщины» на основе сравнительного анализа всех списков памятника. В этой книге также публикуется реконструкция, в основу которой положен

список Ундольского. Изменения, исправления и добавления в этот текст вносились только на основании чтений других списков по таким принципам: 1) по другим спискам восстанавливаются и изменяются все чтения, которые ближе «Слову о полку Игореве», как более близкие к оригиналу; 2) меняются поздние чтения списка Ундольского на основании сличений их с другими списками в том случае, если более ранние чтения в других списках совпадают по разным изводам (все списки делятся на два извода); 3) восстанавливаются некоторые чтения, сохранившиеся в одном из списков, которые могли быть опущены или изменены в остальных списках независимо друг от друга. Критерием в данном случае служили общие тенденции «Задоницы» и литературные особенности этого произведения. Из «Задоницы» делались вставки в «Сказание о Мамаевом побоище» — как в первоначальный текст этого произведения, так и в последующие его редакции. Вставки эти делались из списков «Задоницы», более близких к оригиналу, чем дошедшие до нас. При внесении изменений в текст, взятый за основной, учитываются, когда для этого имеется материал, чтения вставок из «Задоницы» в текстах «Сказания о Мамаевом побоище». Все изменения, исправления, добавления, сделанные в списке Ундольского, набраны курсивом. Настоящая реконструкция, за единичными исключениями (восстановлены отдельные чтения списка Ундольского), повторяет реконструкцию «Задоницы», опубликованную в книге: «Слово о полку Игореве». Библиотека поэта. Большая серия. Второе издание. Л., 1967, с. 363—378. В названном издании в подстрочном аппарате к тексту приводятся обоснования изменений, внесенных в список Ундольского по данным всех остальных списков «Задоницы», где имеется соответствующее место.

Снидемся, братия и друзи и сынове рускии, составим слово к слову, возвѣсем Рускую землю и возвѣрзем печаль на Восточную страну — в Симов жребий и воздадим поганому Момаю побѣду, а великому князю Дмитрею Ивановичю похвалу и брату его, князю Владимиру Андрѣевичю. И рцем таково слово: лудчи бо нам, брате, начати повѣдати иными словесы о похвальных сихъ о нынешных повѣстех о полку великого князя Дмитрея Ивановича и брата его князя Владимира Андрѣевича, а внуки святаго великаго князя Владимира Киевскаго. Начаша ти повѣдати по дѣлом и по былинам. Не проразимся мыслию но землями, помянем первых лѣт времена, похвалим *вѣщаго Бояна* горазна гудца в Киеве. Тот бо *вѣщий Боянъ*, воскладоша горазная своя персты на живыя струны, *пояше* руским князем славы: *первую славу великому князю киевскому Игорю Рюриковичю*, 2 — великому князю Владимиру *Святославичю Киевскому*, *третью* — великому князю Ярославу Володимировичю.

Аз же помяну резанца Софония, и восхваляю пѣснями и гусленными буйными словесы сего великаго князя Дмитрея Ивановича и брата его, князя Владимира Андреевича, а внуки святаго великаго князя Владимира Киевскаго. И пѣние князем руским за вѣру христьянскую!

А от Калатьские рати до Момаева побоища 160 лѣт.

Се бо князь великий Дмитрей Ивановичь и братъ его, князь Владимиръ Андрѣевичь, помолися Богу и пречистой его Матери, истезавше ум свой *крѣпостию*, и поостриша сердца свои мужеством, и *наполнишася* ратного духа, уставиша собѣ храбрѣя *полѣкы* в Руской землѣ и помянуша прадѣда своего, великаго князя Владимира Киевскаго.

Оле жаворонок, лѣтняя птица, красных дней утѣха, возлѣти под синие облакы, посмотри к сильному граду Москвѣ, воспой славу великому князю Дмитрею Ивановичю и брату его, князю Владимиру Андрѣевичю! Ци буря соколи *зонесет* из земля Залѣския в полѣ *Половецкое*! На Москвѣ кони ржут, звѣнит слава по всей земли Руской, *трубы* трубят на Коломнѣ, *бубны* бьют в Серпугове, стоят стязи у Дону Великаго на брезѣ.

Звонять колоколы вѣчныя в Вѣликом Новегородѣ, стоят мужи навгородцкие у святѣя Софии, а *ркучи* тако: «Уже нам, брате, не поспѣтъ на *пособѣ* к великому князю Дмитрею Ивановичю?» И как слово изговаривают, уже аки орли слѣтѣшася. То ти были не орли слѣтѣшася — выехали посадники из Великаго Новагорода, а с ними 7000 войска к великому князю Дмитрею Ивановичю и к брату его, князю Владимиру Андрѣевичю, на *пособе*.

К славному граду Москвѣ съехалися вси князи руские, а *ркучи* таково слово: «У Дону стоят татаровя поганые, и Момай царь на реки на Мечи, между Чюровым и Михайловым, брѣсти хотят, а предати живот свой нашей славѣ».

И рече князь великий Дмитрей Ивановичь: «Брате, князь Владимиръ Андреевичь, поидем тамо, укупим животу своему славы, учиним землям диво, а старым повесть, а молодым *память*! А храбрых своих испытаем, а реку Дон кровью прольем за землю за Рускую и за вѣру крестьянскую!»

И рече им князь великий Дмитрий Иванович: «Братия и князи руские, гнѣздо есмя были великого князя Владимера Киевскаго! Не в обиде есми были по рождению *ни соколу, ни ястребу, ни крѣчату, ни черному ворону, ни поганому сему Момаю!*»

О соловей, лѣтняя птица, что бы ты, соловей, *выщекотал* славу великому князю Дмитрею Ивановичю и брату его князю Владимиру Андрѣевичю, и земли Литовской дву братом Олгордовичем, Андрѣю и брату его Дмитрею, да Дмитрею Вольньскому! Тѣ бо суть сынове храбры, кречаты в ратном времени и вѣдомы *полководцы*, под трубами *повити*, под шеломы *възлелѣваны*, *конецъ копия вскормлены, с востраго меча поены* в Литовской земли.

Молвяше Андрѣй Олгордович своему брату: «Брате Дмитрий, сами есмя собѣ два браты, сынове Олгордовы, а внуки *есмя Едимантовы*, а правнуки есми Сколомендовы. Збѣрем, брате, милые пановя удалые Литвы, храбрых удальцов, а сами сядем на *свои борзи комони* и посмотрим быстрого Дону, *испиемъ шеломом воды*, испытаем мечев своих литовских о шеломы татарские, а сулицъ немецких о боеданы бусорманские!»

И рече ему Дмитрий: «Брате Андрѣй, не пощадим живота своего за землю за Рускую и за вѣру крестьянскую и за обиду великаго князя Дмитрея Ивановича! Уже бо, брате, стук стучит *и* гром грѣмит в каменом граде Москвѣ. *То ти*, брате, не *стукъ стучить, ни гром гремят*, — стучит *силная* рать великаго князя Дмитрея *Ивановича*, *гремят* удальцы руские злачеными доспѣхи и черлеными *щиты*. Сѣдлай, брате Андрѣй, *свои борзи комони, а мои готови — напреди твоих осѣдлани*. Выедем, брате, в чистое полѣ и посмотрим своих полковъ, колько, брате, с нами храбрые литвы. А храбрые литвы с нами *70 000* окованные рати».

Уже бо, брате, *возвеша сильнии вѣтри с моря* на усть Дону и Непра, *прилелѣяша великиа* тучи на Рускую землю, из *них выступают* кровавые зори, а в них *трепещут синие молнии*. Быти стуку *и* грому великому на речке *Непрядвѣ*, между Доном и Непром, пасти трупы человеческому на поле Куликовѣ, пролитися крови на речкѣ *Непрядвѣ*!

Уже бо *въскрипѣли телегы* между Доном и Непром, *идут хинове на Русскую землю!* И притѣкоша сѣрые волцы от усть Дону и Непра и ставши воют на рекѣ, на Мечи, хотят *наступати* на Рускую землю. *То ти* были не сѣрые волцы, — приидоша поганые татаровя, хотят пройти воюючи всю Рускую землю.

Тогда гуси возгоготаша и лѣбѣди крилы въсплескаша. То ти не гуси возгоготаша, ни лѣбѣди крилы въсплескаша, но поганый Момай пришел на Рускую землю и вои своя привел. А уже бѣды их пасоша птицы крылати, под облакы летают, вороны часто грают, а галицы своею рѣчью говорят, орли хлѣкчют, а волцы грозно воют, а лисицы на кости брешут.

Руская земля, то первое еси как за царем за Соломоном побывала.

А уже соколи и кречати, белозерские ястреби рвахуся от золотых колодиць ис камена града Москвы, обриваху шевковыя опутины, возвиваючися под синия небеса, звонечи злачеными колоколы на быстром Дону, хотят ударити на многие стады гусинья и на лебединыя, а богатыри руския удальцы хотят ударити на великия силы поганого царя Мамаю.

Тогда князь великий Дмитрей Ивановичь воступив во золотое свое стрѣмя, всѣдъ на свой борзый конь и взял свой мечь в правую руку, и помолися Богу и пречистой его Матери. Солнце ему ясно на вѣстоцы сияет и путь повѣдает, а Борисъ и Глѣбъ молитву воздают за сродники своя.

Что шумит и что грѣмит рано пред зорями? Князь Владимиръ Андрѣевичь полки пребирает и ведет к Великому Дону. И молвяше брату своему, великому князю Дмитрею Ивановичю: «Не ослабляй, брате, поганым татаровям — уже бо поганые поля руския наступают и вотчину нашу отнимают!»

Повесть о нашествии Тохтамыша

В 1382 г. хан Тохтамыш, воцарившийся в 1380 г. в Золотой Орде после победы над темником Мамаем, пошел на Москву. Ему удалось захватить город и подвергнуть его страшному разгрому; опустошены были и другие города Русской земли. Эти события и легли в основу летописной повести «О плѣнени и о прихождении Тахтамыша царя и о Московскомъ взятии», именуемой в научной литературе «Повестью о нашествии Тохтамыша».

Как показало текстологическое изучение «Повести...», в основе ее лежит краткий рассказ 1382 г., читавшийся в летописном своде 1408 г. Старшие списки «Повести...» содержатся в Софийской первой, Новгородской четвертой, Новгородской пятой, Новгородской Карамзинской летописях.

«Повесть о нашествии Тохтамыша», как можно полагать, была создана одновременно с Летописной повестью о Куликовской битве и в одном кругу книжников: на это, в частности, указывает тот факт, что «Повесть...» использовала тот же самый летописный свод и тот же источник — «Слово на Рождество Христово о пришествии волхвов».

Текст повести публикуется по Новгородской Карамзинской летописи XVI в. (РНБ, F. IV, 603). Исправления вносятся по Голицынскому списку первой редакции Новгородской четвертой летописи (РНБ, Q. XVII, 62).

Бысть нѣкое проявление по многы нощи: являшеся таково знамение на небеси на вѣстоцѣ пред раннею зарею — звѣзда нѣкаа, аки хвостата и аки копейнымъ образомъ, овогда в вечерней зари, овогда же въ утреней; то же многожды бываше. Се же знамение проявляше злое пришествие Тахтамышево на Рускую землю и горкое поганых татаръ нахождение на христианы, яко же и бысть гнѣвомъ божиимъ за умножение грѣхов наших. Бысть въ третие лѣто царства Тахтамышева, царствующу ему въ Ордѣ и в Сарай. И того лѣта царь Тахтамыш посла слуги своя в град, нарицаемый Българы, еже есть на Волзѣ, и повелѣ торговци руския и гости христианскыя грабити, а суды их и с товаромъ отимати и провадити к собѣ на перевоз. А самъ потщася съ яростию, събрав воя многы, и подвижеся к Волзѣ, съ всею силою своею перевезеся на сию страну Волги, съ всѣми своими князьми, з безбожными вои, с татарскими плѣки, и поиде изгономъ на великого князя Дмитрия Ивановича и на всю Русь. Ведяше же рать внезапу из невѣсти умѣниемъ тацѣмъ злохитриемъ — не даючи вѣсти преди себе, да не услышано будет на Руси устремление его.

И то слышав, князь Дмитрий Костянтинович Суждалский посла к царю Тахтамышу два сына своя, Василья да Семена. Они же, пришедше, не обрѣтоша его, бѣаше бо грядя борзо на христианъ, и гнаша вслѣд его нѣколико днии, и переяша дорогу его на мѣстѣ, нарицаемѣмъ Сернацѣ, и поидоша по дорозѣ его съ тщаниемъ, и постигоша его близ предѣль Рязанскыа земля. А князь Олегъ Рязанский срѣте царя Тахтамыша прежде даже не вниде в землю Рязанскую, и бивъ ему челомъ, и бысть ему помощникъ на побѣду Руси, но и споспѣшник на пакость христианом. И ина нѣкаа словеса изнесе о томъ, како плѣнити землю Рускую, како бес труда взяти камень град Москву, како побѣдiti и издобыти князя Дмитриа. Еще же к тому обведе царя около всей своей отчинѣ, Рязанские земли, хотяше бо добра не нам, но своему княжению помагаше.

А в то время поздѣ нѣкако си, едва прииде вѣсть князю великому, възвѣщающу татарскую рать, аще бо и не хотяше Тахтамышь, дабы кто принеслъ вѣсть на Русь о его приходѣ, того бо ради вси гости руские поимани быша и пограблени, и удержани, дабы не было вѣсти Руси. Но обаче суть нѣции доброхоты на предѣлех ордынских на то устроени, поборници суще земли Русѣи.

Слышав же князь великій такую вѣсть, оже идеть на него самъ царь въ множествѣ силы своя, нача сбирати воя и съвокупляти плѣки своя, и выеха из града Москвы, хотя ити противу татаръ. И ту начаша думу думати князь же Дмитрий с прочими князьми рускими, и с воеводами, и с думци, и с велможи, с бояры старѣйшими, и всячьскы гадавше. И обрѣтеша въ князех розность, и не хотѣху пособляти друг другу, и не изволиша помагати брат брату, не помянуша Давидова пророка, глаголюща: «Се коль добро и коль красно, еже жити братии вкупѣ», и другому присно помнимому, рекшу: «Друг другу посабля и брат брату помагаа, яко град твердъ», бывшу же промежи ими не единачеству, но неимовѣрству. И то познав, и разумѣвъ, и *разсмотрѣвъ*, благовѣрный бысть в недоумѣнии и в размышлении велицѣ, и убоися стати в лице противу самого царя. И не ста на бой противу его, и не подъя руки на царя, но поеха в град свой в Переяславль, и оттуду — мимо Ростова, и, паки реку, вборзѣ на Кострому. А Киприанъ митрополит приеха на Москву.

А на Москвѣ бысть замятня велика и мятеж великъ зѣло. Бяху людие смущени, яко овца, не имуще пастуха, гражданстии народи възмятошася и въсколибашася якои пьани. Овии сѣдѣти хотяху, затворившеся въ градѣ, а друзии бѣжати помышляше. И бывши промежи ими распри велицѣ: овии с рухлядью въ град вмѣщася, а друзии из града бѣжаху, ограблени суще. И створиша вѣче, позвониша въ вся колоколы.

И всташа вѣчемъ народи мятежници, недобрии челоуѣцы, людие крамолници: хотящих изити из града не токмо не пушаху вонъ из града, но и грабяху, ни самого митрополита не постыдѣшася, ни бояръ лучших не усрамишася, ни усрамишася сѣдинъ старецъ многолѣтных. Но на вся огрозишася, ставше на всѣх вратех градскихъ, сверху каменiemъ шибяху, а долѣ на земли с рогатинами, и с сулицами, и съ обнаженнымъ оружиemъ стояху, и не дадуще вылѣсти из града, и едва умолени быша поздѣ нѣкогда выпустиша их из града, и то ограбивше.

Граду же единаче в мятежи смущающуся, аки морю мутящуся в бури велицѣ, и ниоткуда же утѣшениа обрѣтающе, но паче болших и пуших золь ожидаху. Сим же тако бывающимъ, и потом приеха к нимъ въ град нѣкоторый князь литовскый, именовъ Остѣй, внукъ Олгердов. И тѣмъ окрѣпивъ народы, и мятеж градный укротивъ, и затворися с ними в градѣ въ осадѣ съ множествомъ народа, с тѣми, елико осталось граждан, и елико бѣжанъ збѣжалося с волостей, и елико от инѣх градов и от странъ. Приключишася в то время бояре, сурожане, суконники и прочии купци, архимандрити и игумени, протопопы, прозвитеры, дьяконы, черньци, и всякъ възрасть — мужескъ пол и женескъ, и съ младенци.

Князь же Олегъ обведъ царя около своей земли и указа ему вся броды, суцаа на рѣцѣ на Оцѣ. Царь же перешед рѣку Оку и преже всѣх взя град Серпохов и огнемъ пожже. И оттуду поиде к Москвѣ, напрасно устремився, духа ратнаго наполнися, волости и села жгуще и воюще, а народ христианский сѣкуще и всячески убивающе, а инии люди в полон емлюще. И прииде ратью к граду Москвѣ. А сила татарскаа прииде мѣсяца августа 23 в понедельник. И приехавши не вси плѣци к граду, начаша *кличюще* въпрашивати, въпиюще и глаголюще: «Есть ли зде князь Дмитрий?» Они же из града с заборолъ отвѣщавше, рекоша: «Нѣтъ». Татарове же, отступивше недалече, и поехаша около града, обзирающе и разсматривающе приступы и рвы, и врата, и забрали, и стрѣлници. И паки стояху, зряще на град.

А тогда в градѣ внутрѣду добрии людие моляхуся Богу день и ночь, предстояще посту и молитвѣ, ожидающе смерти, готовляхуся с покааниемъ, и с причастиемъ, и слезами. Нѣции же недобрии челоуѣци начаша обходити по дворомъ, износяще ис погребов меды господьския и съсуды сребренныа, и стѣкляници драгыа, и упивахуся даже и до пиана, и к шатанию дерзость прилагаху, глаголюще: «Не устрашаемся нахожения поганых татаръ, селикъ твердѣ град имущи, еже суть стѣны камены и врата желѣзна. Не терпят бо ти долго стояти под градом нашимъ, сугубъ страх имуще, изнутрѣ града — бойци, а извнѣ — князей наших съвокупаемых устремления бояться». И паки възлазяще на град, пиани суще

шатахуся, ругающеся татаромъ, образомъ бестуднымъ досажаяще, и нѣкаа словеса износяще, испльнь укоризны, и хулы, и кидаху на ня, мняху бо толико то и есть силы татарские. Татарове же прямо к нимъ на градъ голыма сабли машуще, образомъ аки тинаху, наживающе издалече.

И в той день к вечеру ти полци от града отступиша, и на утриа самъ царь приступи съ всею силою и съ всѣми полки своими под град. Граждане же з града узрѣвше силу велику и убояшася зѣло. Татарове же такъ и поидоша к граду. Граждане же пустиша на ня по стрѣль, и они паче стрѣляше, и идяху стрѣлы их на град аки дождева туча умножена зѣло, не дадуще ни прозрѣти. И мнози на градъ стояще и на забралех от стрѣль падаху, одоляху бо татарскыа стрѣлы паче, нежели гражданскыа, бяху бо у них стрѣлци горазди вельми. Ови от них стояще стрѣляху, а друзии скоро рищуще изучени суще, инии на конѣ борзо гоняще на обѣ руцѣ, и паки и напред и назадъ скорополучно без прогрѣхы стрѣляху. А друзии от них, створше лѣствици и присланяюще я, лязяху на стѣны. Граждане же воду в котлех варяще кипятню и ляху на ня, и тако възбраняхуть им. Отшедшим же симъ, и паки приступльшимъ. И тако по три дня бяхуся промеж собою пренемагающеся. Егда бо татарове приступаху к граду, близ приступающе к стѣнамъ градскимъ, тогда граждане, стрегущи града, супротивишася имъ възбраняюще: ови стрѣлами стрѣляху съ заборол, овии же камениемъ шибаху на ня, друзии же тюфяки пущаху н них, а инии самострѣлы, напрязающе, пругаху и пороки. Есть же нѣции, егда и самыа ты пушки пущаху. В них же бѣ единъ нѣкто гражданинъ москвитин, суконникъ, именемъ Адамъ, иже бѣ над враты Фроловскими примѣтив и назнаменав единого татарина нарочита и славна, иже бѣ сынъ нѣкоего князя ордынского, напрягъ стрѣлу самострѣльную, юже испусти напрасно, еюже и унзе и в сердце гнѣвливое, въскорѣ и смерть ему нанесе. Се же бысть велика язва всѣмъ татаромъ, яко и самому царю стужити о семь. Сим же тако бывающим, царь стояв у града 3 дни, а на 4 день оболга князя Остѣя лживыми рѣчми и лживымъ миромъ, и вызва его вонъ из града, и уби его пред враты града, а ратемъ своимъ всѣмъ повелѣ оступити град съ вси стороны.

Какова же бысть облесть Остѣю и всѣмъ гражданамъ, сущимъ въ осадѣ? И понеже царю стоявшу 3 дня, а на 4 и наутриа, в полобѣда, по повелѣнню цареву приехаша татарове нарочити, болшии князи ордынские и рядци его, с ними же два князя суждалскыа, Василей да Семень, сынове князя Дмитриа Суждальского. И пришедше под град, приближившеся близ стѣнъ градских по опасу, и начаша глаголати к народу, сущему в градѣ: «Царь вас, своих люди, хоцет жаловати, понеже неповинни есте, и нѣсте достойни смерти, не на вас бо воюя прииде, но на Дмитриа, ратуя, опльчися. Вы же достойни бысте милованиа. Иного же ничто же

не требует от вас, разве токмо *изыдете* противу его въ стрѣтение ему с честию и з дары, купно и с своимъ княземъ, хошет бо видѣти градъ сѣй и в онъ внити, и в немъ побывать, а вамъ дарует миръ и любовь свою, а вы ему врата градные отворите». Также и князи Нижняго Новаграда глаголаху: «Имѣте вѣры намъ, мы есмы ваши князи христианские, вамъ на томъ правду даемъ». Народи же гражанстии вѣрующа словесемъ их, си помыслиша и прелстишася, ослѣпи бо их злоба татарская и омрачи я прелестъ бесерменская; ни познаша, ни помянуша глаголющаго: «Не всякому духу вѣру имѣте». И отвориша врата градная, и выйдоша съ своимъ княземъ и с дары многими к царю, также и архимандритове, игумени и попове съ кресты, и по них бояре и лучшии мужи, и потом народъ и черные люди.

И в томъ часѣ начаша татарове сѣчи их по ряду напрасно. Преже всѣх их убиенъ бысть князь Остѣй пред градом, и потом начаша сѣчи попов и игуменов, аще и в ризахъ съ кресты, и черных люди. И ту бяше видѣти святыя иконы повержены и на земли лежаща, и кресты честныя без чести небрегомы, ногами топчемы, обоиманы же и одраны. Татарове же поидоша паку в град сѣкуще, а иные по лѣствицамъ на град взидоша, никому же възбраняюще съ забрал, не сущу забралнику на стѣнах, и не сущу избавляюще, ниже спасающе. И бысть внутрь града сѣча велика, а внѣду также. Толико же сѣчаху, дондеже руцѣ их и плеча их измолкоша, и сила их изнеможе, сабли их не имут — острия их притупишася. Людие *крстьяньстии*, сущии тогда в градѣ, бѣгающе по улицамъ сѣмо и овамо, скоро рищуце толпами, въпиюще и глаголюще, и в перси своя бьюще. Нѣгде избавления обрѣсти, и нѣгде смерти избыти, и нѣсть где острия меча укрытися! Оскудѣ князь и воевода, и все воинство их потребися, и оружиа их до конца исчезоша! Ови в церквахъ съборныхъ каменных затворишася, но и тамо не избыша, безбожнии бо силою разбиша двери церковныя и сих мечи изсѣкоша. Вездѣ же крикъ и вопль великъ страшенъ бываше, яко не слышати друг друга въпиюща, множеством народа кричаща. Они же, христиан изводяще изъ церкви, лупяще и обнажающе, сѣчаху, и церкви съборныя разграбиша, и олтаря святыя мѣста попраша, и кресты честныя и иконы чюдныя одраша, украшенныя златомъ и серебромъ и женчюгом и бисеромъ, и камениемъ драгымъ; и пелены, златомъ шитыя и женчюгомъ саженыя, оборваша, и съ святыхъ икон кузнь съдравше, а святыя иконы попраша, и съсуды церковныя служебныя священныя, златоконныя и серебряныя, многоцѣнныя, поимаша, и ризы поповскыя многоцѣнныя расхитиша. Книг же много множество снесено съ всего града и из сель в соборныхъ церквахъ до стропа наметано, спроважено съхранения ради — то все без вѣсти сътвориша. Что же изърцѣмъ о казнѣ великаго князя, яко и тоя многоскровенное скровище скоро истошися, и велехранное богатство и богатотворное имѣние быстрообразно разнесено бысть.

Приидемъ в сказание и прочих и многихъ бояръ старѣйшихъ: их же казны долговременствомъ собираемы и благоденьствомъ наплѣняемы, и хранилища их исплѣнь богатства и имѣнія многоцѣннаго и неизчетнаго — то все взяша и понесоша. И паки другыя сущи в градѣ купци, яже суть богатии людие, храмины ихъ наполнены всякого добра, и клѣти их нанесены всякого товара разноличнаго — то все взяша и расхитиша. Многы монастыри и многы церкви разрушиша, въ святыхъ церквахъ убийство сдѣяша, и въ священныхъ олтарехъ кровопролитие створиша окаянии, и святаа мѣста погании оскверниша. Якоже пророкъ глаголаше: «Боже, приидоша языци в достоинство твое и оскверниша церковь святую твою, положиша Иерусалима яко овощное хранилище, положиша трупиа рабъ твоихъ — брашно птицамъ небеснымъ, плоти преподобныхъ твоихъ — звѣремъ земнымъ, пролиаша кровь ихъ, яко воду, окрестъ Москвы, не бѣ погрѣбаяи», и девиця их не осѣтованы быша, и вдовица их не *оплакани* быша, и священницы их оружиемъ падоша. Была бо тогда сѣчя зла зѣло, и мното безчисленное множество ту паде трупиа руси, от татаръ избиеныхъ, многихъ мертвыхъ лежаху телеса, мужи и жены не покровены. И ту убиен бысть Семень, архимандритъ спасьскый, и другый архимандритъ Иаков, и инии мнози игумени, попове, дьякони, крилошане, четци, пѣвци, черньци и простци, от юнаго и до старца, мужска полу и женска, — ти вси посѣчени быша, а друзии огнемъ изгорѣша, а инии в водѣ истопоша, а инии множайшии от них в полон поведени быша и в работу поганскую, и въ страну татарскую пленени быша.

И бѣше видѣти тогда в градѣ плач и рыдание, и вопль много, слезы неисчетенныя, крикъ неутолимый, стонание многое, оханье *сѣтованное*, печаль горкаа, скорбь неутешимая, бѣда нестерпимаа, нужда ужаснаа, горестъ смертнаа, страх, трепет, ужась, дряхлование, исчезновение, поправление, безчестие, поругание, посмѣвание врагов, укоръ, студ, срамота, поношение, уничижение.

Си вся приключишася на христианскомъ родѣ от поганыхъ за грѣхы наша. И тако вскорѣ злии взяша градъ Москву месяца августа въ 26 на память святого мученика Андреана и Натальи въ 7 час дни в четверг по обѣдѣ. Товаръ же и всяческаа имѣнія пограбишя, и град огнемъ зажгоша — град убо огню предашя, а людии — мечю. И бысть оттолѣ огонь, а отселѣ мечь: овии, огня бѣжаща, мечем умроша, а друзии — меча бѣжаще, въ огни сторѣша. И бысть имъ четверообразнаа пагуба: пръвое — от меча, второе — от огня, третье — в водѣ потопоша, четвертое — въ пленение поведени быша.

И бяше дотолѣ, преже видѣти, была Москва град великъ, град чюдень, градъ многочеловѣчень, в нем же множество людей, в нем же множество господства, в нем же множество всякого узорочья. И паки въ единомъ часѣ измѣнися видѣние его, егда взят бысть, и посѣчень, и пожжень. И видѣти его нѣчего, развѣ токмо земля, и персть, и прах, и пепел, и трупия мертвых многа лежаща, и святыя церкви стояще аки разорены, аки осиротѣвши, аки овдовѣвши.

Плачется церкви о чядех церковных, паче же о избъеных, яко матере о чадѣх плачущися. О, чада церковнаа, о, страсотерпци избъении, иже нужную кончину подъясте, иже сугубую смерть претръпѣсте — от огня и меча, от поганных насилства! Церкви стоаше не имуци лѣпоты, ни красоты! Где тогда красота церковнаа, понеже престала служба, еуже многа блага у Господа просимъ, престала святаа литургия, престала святаа просфира приношение, еже на святомъ жрътвницѣ, престала молитва заутреня и вечерняя, преста гласъ псалму, по всему граду умлѣкоша пѣсни! Увы мнѣ! Страшно се слышати, страшнѣе же тогда было видѣти! Грѣси наши то намъ створиша! Где благочиние и благостоание церковное? Где четци и пѣвци? Где клиросници церковнии? Где суть священници, служащии Богу день и ноць? Все лежать и почиша, все уснуша, все посѣчени быша и избъени быша, усѣчениемъ меча умроша. Нѣсть позвонения в колоколы, и в било нѣсть зовущаго, ни текущаго; не слышати в церкви гласа поюща, нѣсть слышати славослова, ни хвалослова, не бысть по церквамъ стихослова, и благодарения. Въ истину суета челоуѣчьскаа, и бысть все мятеж челоуѣчьскый. Сице же бысть конецъ московскому плѣнению.

Не токмо же едина Москва взята бысть, но и прочии гради и страны плѣнени быша. Князь же великый съ княгинею и съ дѣтми пребысть на Костромѣ, а брат его Володимеръ на Волоцѣ, а мати Володимерова и княгини в Торжъку, а Герасимъ владыка коломенскый в Новѣградѣ. И кто нас, братие, о семь не устрашится, видя таковое смущение Руской земли! Якоже Господь глагола пророкомъ: «Аще хочете послушаете мене — благаа земнаа снѣсте, и положю страх ваш на вразех ваших. Аще ли не послушаете мене, то побѣгнете никимже гоними, пошлю на вы страх и ужась, побѣгнет васъ от пяти сто, а от ста — тма».

Хож(д)ение за три моря тверского купца Афанасия Никитина

«Хождение за три моря» тверского купца XV в. Афанасия Никитина — бесспорно, один из наиболее замечательных памятников древнерусской литературы. Важнейшей особенностью этого памятника следует считать его совершенно неофициальный характер — это записки русского человека, попавшего на чужбину, не имевшие определенного адресата. Мы ничего не знаем об Афанасии Никитине, кроме сведений, содержащихся в «Хождении», и заметки, предшествующей ему в летописной редакции. Как может быть установлено по этим источникам, путешествие Никитина происходило в 1468—1475 гг., незадолго до присоединения Твери к Московскому государству; умер он около 1475 г., не дойдя до Смоленска. Нет оснований считать Афанасия Никитина особенно предприимчивым купцом, сознательно стремившимся в Индию; не был он и дипломатом. Товары, с которыми он отправился в путь, предназначались, очевидно, для продажи на Кавказе. В Индию он пошел «от многия беды», после того как был ограблен в низовьях Волги. Единственным товаром, который он доставил в Индию, был купленный по дороге и проданный с большим трудом конь. Путевые записки Никитина были, в сущности, дневником, только без разбивки на даты. Он предполагал, конечно, что его дневник прочтут на родине (именно поэтому он записывал наиболее сомнительные с официальной точки зрения разделы по-тюркски и персидски), но не приспособлял его к этикетным нормам, характерным для церковной и официальной светской литературы того времени. Своей непосредственностью и конкретностью «Хождение» напоминало рассказ Иннокентия о последних днях жизни Пафнутия Боровского. Личностный характер рассказа Никитина, способность его автора раскрыть читателю свой внутренний мир — этими чертами «Хождение» перекликается с величайшим памятником древнерусской литературы, созданным два века спустя, — «Житием» протопopa Аввакума.

«Хождение за три моря» дошло до нас в трех изводах, или редакциях. Один из них содержится в составе Софийской второй и Львовской летописей, восходящих к своду 1518 г., отражавшему, в свою очередь, более ранний летописный свод 80-х г. XV в.; второй входит в сборник конца XV—начала XVI в. из Музейного собрания РГБ (принадлежавший ранее Троицкому монастырю и именуемый поэтому обычно Троицким); третья редакция, входящая в состав поздней летописно-хронографической компиляции, относится уже к XVII в. Отрывки из «Хождения» читаются также в сборнике конца XV в. — РГБ, ф. 178. № 3271 (л. 35 об.). Нет оснований видеть в этих изводах различные авторские редакции — вероятнее предположить, что они возникли при переписке памятника.

В настоящем издании мы публикуем текст «Хождения за три моря» по Эттерову списку Львовской летописи (РНБ, Р.IV. 144, лл. 442 об.—458 об.) с исправлением по Архивскому списку Софийской второй летописи (РГАДА, ф. 181, № 371/821, лл. 193—220 об.) и Троицкому списку (РГБ, ф. 178, № 8665, лл. 369—392 об.).

Два больших пропуска в летописном изводе («...всѣх в Дербентѣ доброволно... Гурмызѣ есть на островѣ, а ежедень...», «Приидох же в Бедерь... а виденье обезьянино») восполнены по Троицкому списку (вставки эти, в отличие от более мелких, не отмечены в тексте курсивом).

В лѣто 6983 <...>. Того же году обретох написание Офонаса тверитина купца, что былѣ в Ындѣе 4 годы, а ходил, сказывает, с Васильемъ Папиным. Азѣ же опытах, коли Василей ходил с кречаты послом от великого князя, и сказаша ми — за год до казанского похода пришел из Орды, коли князь Юрьи под Казанию был, тогда его под Казанью застрелили. Се же написано не обретох, в кое лѣто пошел или в кое лѣто пришел из Ындѣя, умер, а сказывают что, деи, Смоленьска не дошед, умерѣ. А писание то своею рукою написал, иже его руки тѣ тетради привезли гости к Мамыреву Василью, к дияку к великого князя на Москву.

За молитву святыхъ отецъ нашихъ, Господи Исусе Христе, Сыне Божий, помилуй мя, раба своего грѣшнаго Афонася Микитина сына.

Се написах свое грѣшное хождение за три моря: 1-е море Дербеньское, дориа Хвалитьскаа, 2-е море Индѣйское, дорѣя Гундустанскаа, 3-е море Черное, дориа Стебольшкая.

Поидох от Спаса святаго златоверхаго и съ его милостию, от государя своего от великаго князя Михаила Борисовича Тверскаго, и от владыкы Генадия Тверскаго, и Бориса Захарьича.

И поидох вниз Волгою. И приидох в монастырь Колязин ко святѣй Троицы живоначалной и къ святым мучеником Борису и Глѣбу. И у игумена ся благословив у Макария и у святыхъ братии. И ис Колязина поидох на Углич, и с Углича отпустили мя доброволно. И оттуду поидох, с Углича, и приѣхалѣ есми на Кострому ко князю Александру с ыною грамотою великого князя. И отпустил мя доброволно. И на Плесо приѣхая есми доброволно.

И приѣхал есми в Новгород в Нижней к Михайло х Киселеву, к *намѣстнику*, и к пошлиннику к Ывану к Сараеву, и они мя отпустили доброволно. А Василей Папин проѣхал мимо город двѣ недѣли, и яз ждал в Новѣгороде в Нижнем две недѣли посла татарскаго ширваншина Асанбега а ѣхал с кречаты от великого князя Ивана, а кречатов у него девяносто.

И приѣхал есми с ними на низ Волгою. И Казань есмя проѣхали доброволно, не видали никого, и Орду есмя проѣхали, и *Услань*, и Сарай, и *Берекезаны* есмя проѣхали. И вѣхали есмя в Бузань. Ту наѣхали на нас три татарины поганые и сказали нам лживые вѣсти: «Кайсым салтан стережет гостей в Бузани, а с ним три тысящи татар». И посол ширваншин Асанбѣгъ дал имъ по однорятке да по полотну, чтобы провели мимо Хазтарахан. А оны, поганые татарове, по однорятке взяли, да вѣсть дали в Хазтараханъ царю. И яз свое судно покинул да полѣз есми на судно на слово и с товарищи своими.

Поѣхали есмя мимо Хазтарахан, а мѣсяць свѣтит, и царь нас видел, и татарове к нам кликали: «Качма, не бѣгайте!» А мы того не слышали ничего, а бежали есмя парусом. По нашим грехом царь послал за нами всю свою орду. Ини нас постигли на Богунѣ и учили нас стреляти. И у нас застрелили челоуѣка, а у них дву татариннов застрѣлили. И судно наше *меньшее* стало на ѣзу, и они нас взяли да того часу разграбили, а моя была мѣлкая рухлядь вся в меншем судне.

А в болшом суднѣ есмя дошли до моря, ино стало на усть Волги на мели, и они нас туто взяли, да судно есмя взад велѣли тянути вверхъ до ѣзу. И тут судно наше *болшее* пограбили и четыре головы взяли рускые, а нас отпустили голыми головами за море, а вверхъ нас не пропустили вѣсти дѣля.

И пошли есмя в Дербентъ, заплакавши, двема суды: в одном судне посол Асанбѣг, да тезикы, да русаков нас десеть головами; а в другом судне 6 москвич, да шесть тверич, да коровы, да кормъ нашъ. А вѣстала фуртовина на море, да судно меньшее разбило о берег. А ту есть городок Тархи, а люди вышли на берегъ, и пришли кайтакты да людей поимали всѣх.

И пришли есмя в Дербентъ, и ту Василей поздорову пришел, а мы пограблени. И *билъ есми* челом Василию Папину да послу ширваншину Асанбѣгу, что есмя с *нимъ* пришли, чтобы ся печаловал о людех, что их поимали под Тархи кайтаки. И Асанбѣг печаловался и ѣздил на гору къ Булатубегу. И Булатбегъ послал

скорохода ко ширваншибегу, что: «господине, судно руское розбило под Тархи, и кайтаки, пришед, люди поимали, а товар их розграбили».

И ширваншабегъ того же часа послал посла к шурина своему Алиль-бегу, кайтачевскому князю, что: «судно ся мое разбило под Тархи, и твои люди, пришед, людей поимали, а товаръ их пограбили; и ты чтобы, меня дѣля, люди ко мнѣ прислал и товар их собрал, занже тѣ люди посланы на мое имя. А что будет тебѣ надобе у меня, и ты ко мнѣ пришли, и яз тебѣ, своему брату, не бороню. А тѣ люди пошли на мое имя, и ты бы их отпустил ко мнѣ доброволно, меня дѣля». И Алильбегъ того часа люди отслал всѣх в Дербентъ доброволно, а из Дербенту послали их к ширванши в ърду его, коитуль.

А мы поехали к ширѡванше во и коитуль и били есмя ему челом, чтобы нас пожаловаль, чѣм дойти до Руси. И он намъ не дал ничего, ано нас много. И мы, заплакавъ, да розошлись кои куды: у кого что есть на Руси, и тот пошелъ на Русь; а кой должен, а тот пошел куды его очи понесли. А иные остались в Шамахѣе, а иные пошли роботать к Бакѣ.

А яз пошелъ к Дербенти, а из Дербенти к Бакѣ, гдѣ огонь горить неугасимы, а изъ Баки пошелъ есми за море к Чебокару.

Да тутъ есми жил в Чебокарѣ 6 мѣсяць, да в Сарѣ жил мѣсяць, в Маздраньской земли. А оттуды ко Амили, и тутъ жилъ есми мѣсяць. А оттуды к Димованту, а из Димованту ко Рею. А ту убили Шаусеня, Алеевых детей и внучать Махметевых, и онъ их прокляль, ино 70 городовъ ся розвалило.

А из Дрѣя к Кашени, и тутъ есми был мѣсяць, а из Кашени к Наину, а из Наина ко Ездѣи, и тутъ жилъ есми мѣсяць. А из Диесь къ Сырчану, а изъ Сырчана къ Тарому, а фуники кормять животину, батманъ по 4 алтыны. А изъ Торума к Лару, а изъ Лара к Бендерю, и тутъ есть пристанище Гурмызское. И тутъ есть море Индѣйское, а парьсѣйским языкомъ и Гондустаньскаа дория; и оттуды ити моремъ до Гурмыза 4 мили.

А Гурмызъ есть на островѣ, а ежедень поимаетъ его море по двожды на день. И тутъ есми взял первый Великъ день, а пришел есми в Гурмыз за четыре недѣли до Велика дни. А то есми города не всѣ писал, много городов великих. А в Гурмызе есть солнце варно, человекъ сожжет. А в Гурмызе был есми мѣсяць, а из Гурмыза пошел есми за море Индѣйское по Велице дни в Радунуцу, в таву с конми.

И шли есмя морем до Мошката 10 дни; а от Мошката до Дѣгу 4 дни; а от Дѣга Кузряту; а от Кузрята Конбаату. А тут ся родит краска да лекъ. А от Конбата к Чювилю, а от Чювиля есмя *пошли* въ 7-ую недѣлю по Велице дни, а шли в тавѣ есмя 6 недѣль морем до Чивилия.

И тут есть Индийская страна, и люди ходят всѣ наги, а голова не покрыта, а груди голы, а власы в одну косу заплетены, а всѣ ходят брюхаты, а дѣти родятся на всякый год, а детей у них много. А мужики и жонкы всѣ наги, а всѣ черны. Яз куды хожу, ино за мною людей много, да дивуются бѣлому челоуѣку. А князь ихъ — фота на головѣ, а другая на гузнѣ; а бояре у них — фота на плещѣ, а другаа на гузне, княини ходят фота на плещѣ обогнута, а другаа на гузне. А слуги княжие и боярские — фота на гузне обогнута, да щит, да меч в руках, а иные с сулицами, а иные с ножи, а иные с саблями, а иные с луки и стрелами; а всѣ наги, да босы, да болкаты, а волосовъ не бреют. А жонки ходят голова не покрыта, а сосцы голы; а паропки да девочки ходят наги до семи лѣт, сором не покрыт.

Домострой

Один из важнейших памятников древнерусской светской литературы «Домострой» был создан как синтез нескольких жанров в эпоху становления русской государственности в первой половине царствования Ивана IV Грозного. По-видимому, этому предшествовал длительный период складывания текста на основе самых разных источников, в том числе и связанных с византийской традицией; сказались в нем и влияния деловых и хозяйственных сочинений конца XV в., в том числе и переводных (напр., польской книги М. Рея «*Żywot człowieka rozczciwego*» — «Жизнь добропорядочного человека»). Таким образом, в широком смысле «Домострой» впитал в себя общие идеи средневековья, не всегда имеющие строго национальную основу. Однако окончательный результат в подборе источников и в характере самого текста, в интонации повествования и в идеологических акцентах является чисто русским, несет на себе следы русской жизни в начале XVI в. Образная русская речь, множество ставших теперь диалектными слов, богатство традиционных художественно-образных формул, языковая близость к фольклорным текстам, но также и к текстам деловым — несомненны и доказывают участие многих лиц в создании этого памятника. Сборность его подтверждается также неоднократными повторениями, иногда даже в пределах одной и той же главы; одни и те же вещи именуются разными словами, относившимися к различным русским говорам. Но в том и состоит основная ценность «Домостроя» сегодня: с его помощью мы можем заглянуть в быт наших предков XV—XVI вв. и как бы присутствовать при их «разговорах».

Авторство одного лица в составлении окончательного текста памятника можно предполагать только в общем плане книги, в композиции ее частей, в выборе объектов описания, в логической структуре повествования, в языковой обработке старых текстов. В целом же совершенно ясно, что «Домострой» — не механическая компиляция, а полемически заостренное произведение, это «не описание практических устоев жизни, а дидактическое изложение ее теории» (А. Н. Пыпин). Дидактичность «Домостроя» четко задана указанием в самом тексте: жить следует так, «как в сѣи памяти писано». В соответствии со значением в древнерусском языке слова *память*, это одновременно и «воспоминание об отческих традициях», и «понимание» современной автору ситуации, и «напоминание-наставление» для будущих поколений.

Авторство окончательного текста «Домостроя» связывается с именем вполне определенного человека, известного сподвижника Ивана IV, его духовного наставника, — Сильвестра.

Сильвестр (начало XVI в.—до 1568 г.), выходец из новгородской зажиточной торгово-промышленной среды, был близок к новгородскому архиепископу Макарию, после избрания которого митрополитом переехал в Москву и с 1545 г. стал протопопом придворного Благовещенского собора в Кремле. Он участвовал в подготовке и проведении государственных и культурных реформ того времени, в том числе в составлении и редактировании таких важных памятников, как Судебник 1550 г. и Четьи-Минеи. По своим политическим взглядам Сильвестр близок к нестяжателям, он выступал против обогащения церкви, отстаивал сильную государственную власть — единодержавие; это стало политической платформой для сближения с представителями возвышавшегося дворянства (в лице других приверженцев нового курса, таких как Алексей Адашев). «Остуда» Ивана IV к Сильвестру началась после боярского «мятежа» 1553 г., в котором Сильвестр занял уклончивую позицию; поскольку же он был связан с Владимиром Старицким, основным антагонистом Ивана IV, ему пришлось «добровольно» постричься в Кирилло-Белозерский монастырь (под именем Спиридона). Окончательная опала постигла Сильвестра весной 1560 г., после смерти царицы Анастасии, которая благоволила ему. Дальнейшие обстоятельства личной жизни Сильвестра мало известны и являются спорными, неизвестно даже время и место его смерти. Крупный политический деятель и писатель, в последние годы жизни он занимался только перепиской книг, некоторые из них сохранились.

«Домострой» «сильвестровской редакции» — основное произведение писателя; он отредактировал и отчасти дополнил ходивший в списках новгородский сборник аналогичного содержания (А. С. Орлов).

До наших дней сохранилось около сорока списков «Домостроя» в трех редакциях: 1) краткая по содержанию, близкая к предполагаемому новгородскому сборнику; она дополнена некоторыми частями, не использованными Сильвестром, — с перечнем яств по праздникам, с описанием свадебного чина и др.; 2) «Сильвестровская», которая, собственно, и называется «Домостроем», дополненная составленной лично Сильвестром 64-й главой («Послание и наказание к сыну Анфиму», так называемый «малый Домострой»); здесь устранены композиционно лишние статьи о праздниках и произведена правка основного текста; 3) смешанная, представленная всего тремя списками, она возникла позже в результате неумелого механического переписывания с текстов основных редакций.

Три основные части «Домостроя» излагают правила общежития в отношении «духовного строения» (религиозные наставления, главы 1—15), «мирского строения» (о семейных отношениях, главы 16—29) и «домовного строения» (хозяйственные рекомендации, главы 30—63); 64-я глава отчасти повторяет основные мысли предыдущих частей, одновременно это как бы житейское, основанное на личном опыте автора обоснование «Домостроя»: Сильвестр на примерах показывает сыну, насколько эффективны и справедливы рекомендации «Домостроя», следуя которым можно добиться успеха в современном им обществе. Последняя глава описывает конечный результат тех действий, которые рекомендованы в «Домострое» и являются традиционными. Эту же главу можно воспринимать и как самостоятельное произведение: оно относится к древнерусскому жанру поучений отца сыну, распространенному уже с XII в. Большинство подробностей частной жизни Сильвестра нам известно как раз из текста этого послания.

Все части «Домостроя» отражают опыт семейной и хозяйственной жизни крупного домашнего хозяйства XV—XVI вв. Однако за этим стоит многовековой опыт частной жизни русских людей, оттесненных набегамы язычников на крайний север славянского мира.

В «Сильвестровской» редакции на примере семейных отношений и описывается подобная модель государственного организма, увенчанного самодержавной властью «государя» (характерно и употребление слова государь одновременно в отношении и к государственному и к семейному владыке без различения их функций) и сложными отношениями к нему со стороны других членов «дома», основанными не только на силе, но еще и на законе и на чувстве долга. Идеологически такая модель была более характерной для московского, а не новгородского быта. Вообще нужно сказать, что, хотя «Домострой» и рисует «образцовый дом», этот «дом» не является хозяйством безликим и в понятии «усредненным»; его нельзя связать с любым хозяином Московской Руси, он был таким не для всякого мужика. Социальное расслоение в русском обществе достигло уже той степени, когда только действительный «государь» и мог стать «владыкой дому». Но тем и интересен «Домострой», который тщательно выписывает для нас средневековый быт в конкретно-историческом его проявлении: уже не в условиях общинного равенства или жизни в городской коммуне, но еще и — не гнет крепостничества. В яркой художественной форме «Домострой» рисует общественно-нравственный идеал в момент, когда «старина поисшталась» (А. Н. Пытин). Особый упор делая на чувстве долга и выделяя нравственные основы жизни, главным образом в отношении женщин, детей и слуг, «Домострой» ничего не говорит о культурной

и интеллектуальной жизни общества и семьи, что естественно для церковного писателя того времени. Однако это обстоятельство и стало причиной осуждения «Домостроя» в XIX в. — в связи с изменением общего отношения к нормам не только семейной, но и общественной жизни. Славянофилы не находили положения и рекомендации «Домостроя» идеальными, западники ссылались на него как на образец крепостной зависимости; в XX в. «Домострой» определенно воспринимается как «теория семейного рабства и скопидомство» (А. С. Орлов).

Для своего же времени «Домострой» был авторитетным руководством и важным, регламентирующим жизнь текстом. В полном соответствии со средневековыми представлениями «Домострой» в законченном виде выстраивал иерархию основных организующих форм: государство — церковь — семья, с ведущим для такой иерархии принципом единения на основе воли, понимаемой как общественная польза. Таковы были требования истории, и в полном соблюдении принципа власти на всех социальных уровнях реформаторы XVI в. видели смысл своих государственных реформ и прочность государственной жизни. В этой жесткой иерархии и сам владыка оказывается не вполне свободным, он и сам просто обязан учить и наставлять всех окрест себя. Если же он не исполняет такой своей функции, его самого накажут — Бог, государь, «суседи» — насмешкой, судом, штрафом. Смысл жизни государя, таким образом, и заключается в «руководстве домом». Семья как школа подготовки к жизни в обществе при отсутствии еще организованного государственного образования; не индивидуальные склонности и способности человека, а общегражданские, прагматически сконцентрированные добродетели; не развитие моральных установлений, а утверждение традиции как всеобщей нормы для всех, — все это характерно для общественной атмосферы, породившей «Домострой».

Одновременно «Домострой» отражает и коренные взгляды русского народа, сохраненные в продолжение веков несмотря на чуждые влияния. Например, антиженский элемент церковных проповедей и мусульманских представлений эпохи «татарского ига», как можно судить по этому памятнику, привился не вполне: женщина — хозяйка дома в иерархии семейных отношений занимает свое особое место, права и обязанности хозяина и хозяйки находятся как бы в дополняющем друг друга распределении, почти не пересекаясь, а это и определяет высокий социальный ранг хозяйки в частной жизни каждого дома. В большинстве глав «Домостроя» христианство вообще понимается не в каноническом смысле как «царство духа», а вполне практически, как всякая другая хозяйственная надобность — это чистый обряд, практическое суеверие, которое активно сопровождало все сферы русской

жизни с языческих времен. Сокращенный пересказ текстов Писания, примененный в «Домострое», показывает границы той вольности, какую позволял себе автор. Сопоставление церковных учений средневековья с духовным регламентом «Домостроя» дает своеобразный масштаб для суждений о смысле самого «Домостроя» — это не вероучение, а практический минимум нравственной жизни, который не связан с богословской стороной религии. Важна идея живого примера, наглядного образца как формы воспитания в семье молодых ее членов и слуг. Таким способом в XVI в. создавалась искомая целостность всего воспитательного комплекса наставлений, призванная «выбивать автоматическую совесть» из воспитуемого (как выразился исследователь «Домостроя» в прошлом веке — П. Бракенгеймер). Характерно, например, четкое противопоставление прав и обязанностей каждого члена дома (а в сущности, и любой другой социальной иерархии) с непременным указанием форм и степеней не только наказания за многие вины, но и поощрения за честную и усердную работу. Кроме всего прочего, «Домострой» не просто рисует идеальный тип хозяина-государя, он указывает и на отрицательные стороны бытия и быта (глава «О неправедном житии» и др.), то есть предостерегает от возможных ошибок и заблуждений.

Текст «Домостроя» публикуется по древнейшей (XVI в.) рукописи полной («ильвестровской») редакции: РНБ, Q. XVII. 149 (так называемый «Коншинский список Домостроя»), л. 1—124; опущено только оглавление, идущее сразу же вслед за заглавием, в нем перечисляются названия глав, повторенные впоследствии в самом тексте. Сверка с другими списками этой редакции произведена по изданию: Орлов А. С. Домострой по Коншинскому списку и подобным. М., 1908, с. 4—142 (Чт. ОИДР, 1908, кн. II, с поправками в Чт. ОИДР, 1911, кн. I).

8. КАКО ДОМЪ СВОЙ УКРАСИТИ СВЯТЫМИ ОБРАЗЫ, ДОМЪ ЧИСТЪ ИМѢТИ

В дому своемъ всякому християнину во всякой храмине святыя и честныя образы, написаны на иконахъ, по существу ставити на стенах, устроив благолѣпно со всякимъ украшениемъ, и со свѣтилники, въ них же свѣщи предъ святыми образы возжигаются на всякомъ славословии божи, и по пѣнии погашаютъ, завѣсою закрываются всякия ради чистоты и от пыли, благочиния ради и бжежения; а всегда чистымъ крылышкомъ омѣтати, и мяхкою губою вытирати их, и храмъ тотъ чистъ держати всѣгда. А к святымъ образомъ касатися достойнымъ в чистой совести и на словословии божи, и на святомъ пѣнии, и молитвѣ свѣчи вжигати, и кадити благовоннымъ ладономъ и фимияномъ, а образы святыя поставляются,

иже в начале по чину, свято почитаеми суть имяны прежереченными, в молитвах и во бдениих, и в поклонех, и во всякомъ славословии Божии всегда почитати их со слезами и съ рыданиемъ, и сокрушенымъ сердцемъ исповѣдаяся, просяще отпущения грѣхомъ.

9. КАКО К ЦЕРКВАМЪ БОЖИИМ И В МОНАСТЫРИ С ПРИНОШЕНИЕМЪ ПРИХОДИТИ

А к церквамъ Божиимъ всегда с вѣрою приходити, с приношениемъ: с свечею и с просфирою, с фимияномъ и с ладономъ, с канономъ и с кутьею, и с милостынею, и за здравие, и за упокой, и к празникомъ; и по монастыремъ тако с милостынею и с приношениемъ приходити, егда принесеши даръ свой ко олтарю, воспоминай еуаггельское слово: «Егда нѣчто имать братъ твой на тя, остави ту даръ свой пред олтаремъ, и шедъ смирися з братомъ своим прежде», тогда принеси даръ свой к Богу от праведнаго своего имѣния: от неправды неприятна милостыня к сильнымъ. Речено бысть: «Лучше не грабити, неже милостыня даяти». От неправды отдай обидимому — приятнее милостыни, а к Богу приятна милостыня от праведнаго стяжания и от добрых дѣлъ.

10. КАКО СВЯЩЕННИКОВЪ И ИНОКОВ В ДОМЪ СВОЙ ПРИЗЫВАТИ МОЛИТИСЯ

А в которые любо празники по обещанию *своему* да призываютъ священнический чин в домъ свой, елико по силе, и молебная совершают о всякомъ прошении и молят за царя и великаго князя имярек, всея Руси самодержца, и за его царицу и великую княгиню имярек и за их благородныя чада, и за братью его и за боляре, и за все христолюбиво воиньство, иже побѣду на враги и о плененых свободѣ, и о всемъ священническомъ и иноческом ящаго... А от стола или от трапезы ества и питие тайно износити или высылати не по повелению настоящаго и без благословения святотаство суть и самочиние, таковых всячески бесчествуютъ. Егда званъ будеши кимъ на бракъ, не сѣди на преднемъ мѣсте, егда кто честнѣе тебѣ будетъ, званныхъ имъ; и пришедъ, иже тебѣ звавый, *иного* речеть, ты даждь сему мѣсто, и тогда начнеши со студомъ послѣднее мѣсто держати; но егда званъ будеши, шедъ сяди на послѣднемъ мѣсте, да егда приидеть звавый тя и речеть ти: «Друже, посяди выше!» — тогда будет ти слава превозлежащими с тобою, яко всякъ возносяся смирится, а смирайся вознесѣтся. Егда на трапѣзе предпоставят ти многоразличныя яди и пития, егда кто честнѣе тебѣ будетъ званныхъ, не начни вкушати преже ничто же; аще ты начальственъ будеши, предпоставленую ядь

разсужая начинай. У некихъ боголюбцевъ изобилно бываетъ вкушение и питие и излишнее цѣло снимают, и вперед инымъ на потребу пригожается. И аще кто нечювьственъ и не искусенъ, и не ученъ, и невѣжда не рассуждая всякаго брашна в пресыщения начинаетъ и небрегомо творить, будет и самъ поруганъ и посмѣян, и обещстенъ от Бога и от человекъ.

11. КАКО КОРМИТИ ПРИХОДЯЩИХ В ДОМУ З БЛАГОДАРЕНИЕМЪ

Егда трапѣзу предпоставляеши, вначале священници Отца и Сына и Святаго Духа прославляют, потомъ Девицу Богородицу; и егда ядяху з благодарениемъ и с молчаниемъ или з духовною бесѣдою, тогда аггели невидимо предстоятъ и написуютъ дѣла добрая, и ества и питие в сладость бывает; аще начнетъ предпоставленую еству и питие похулят, тогда мотыло обращается сии вкушаюгъ; и аще скаредныя речи и блудные срамословие, и смѣхотворение, и всякое глумление или гусли и плесание и плескание, и скокание, и всякие игры и пѣсни бѣсовские, — тогда якоже дымъ отгонить пчелы, такоже и отыдутъ аггелы Божии от тоя трапѣзы и смрадныя бесѣды, и возрадуются бѣси и приидут, волю свою улучивъ, и вся угодная творится имъ: да такоже бесчинствуютъ и зерню, и шахматы, и всякими играми бѣсовскими тѣшатся, даръ Божий еству и питие, и всякие овощи в поругание помѣшут, и проливают, другъ друга шибают и обливаютъ, всячески поругаются дару Божию, а дияволи записуютъ дѣла их, приносятъ къ сотанѣ и вкупѣ радуются погибели християньския. И та вся дѣла предстанут в день Страшнаго суда. О горе *дѣющим* таковая! Егда жидове сѣдоша ясти в пустыни и пити и, объядшася и опившеся, и восташа играти и блуд творити, и тогда пожре земля их двадесят тысящъ и три тысящи. О устрашитесь, людие, творите волю Божию, якоже есть в Законе писано, а от сего злаго бесчиния соблюди, Господи, всякаго християнина. Ести бы и пити в славу Божию, а не объядатися, ни упиватися, ни пустошных творити и, аще пред кого поставляеши еству или питие и всякое брашно или пред тебя поставятъ всякаго брашна, не подобает похулити, глаголати: «гнило» или «кисло», или «прѣсно», или «солону», или «горко», или «затхлося», или «сыро», или «переварено», или какую ни буди хулу возлогати, но подобаетъ даръ Божий всякое брашно похваляти и со благодарениемъ вкушати, ино Богъ обоняет вонею благоухания, и в сладость претворити. И аще которая ества или питие непотребно, ино о томъ наказывати домочадцовъ, кто то дѣлалъ, штобы впередъ таково не было.

12. КАКО МУЖУ З ЖЕНОЮ И З ДОМОЧАТЦЫ В ДОМУ СВОЕМЪ МОЛИТИСЬ

По вся дни в вечере мужъ ж женою и з дѣтьми, и з домочадцы, кто умѣть грамоте — отпѣти вечерня, павечерница, полунощница с молчаниемъ и со вниманиемъ, и с кротъкостояниемъ, и с молитвою, и с поклоны, пѣти внятно и единогласно, после правила отнюдь ни пити ни ести. Всегда всяму тому наукъ. А ложася спати, всякому християнину по три поклона въ землю положить, а в полунощи всегда тайно вставъ, со слезами прилежно к Богу молитися, елико вмѣстимо, о своемъ согрѣшении, а *утре* воставая также, и комуждо по силе и по желанию, а непразнымъ женамъ кланятися до пояса, всякому християнину молитися о своемъ согрѣшении и пущения грѣхомъ, и о царскомъ, и о царицине, и о чадах ихъ здравии, и о братии его, и о боярехъ его, и о христолюбивом воинствѣ о помощи на враги, и о плѣненных свободѣ, и о святительскомъ и священническом чину, и о болящихъ, и в темницахъ заключенныхъ, и за вся християне; женѣ молитися о своемъ согрѣшении и о мужи, и о чадахъ, и о домочадцах, и о сродникехъ, и о отцѣхъ духовных, а мужу также. А *утре* вставъ, Богу молитись и отпѣти заутреня и часы, а в неделю и в праздникъ молебн с молитвою и молчаниемъ, и с кротъкостояниемъ и единогласно пѣти и со вниманиемъ слушати и святымъ кажение. А гдѣ некому пѣти, ино молитися доволно вечере и *утре*, а мужемъ отнюд не погрѣшити по вся дни церковнаго пѣния вечерни, заутрени, обѣдни.

13. КАКО В ЦЕРКВИ МУЖУ И ЖЕНЕ МОЛИТИСЯ, ЧИСТОТА ХРАНИТИ И ВСЯКОГО ЗЛА НЕ ТВОРИТИ

А в церкви стояти на всякомъ пѣнии со страхомъ и с молчаниемъ молитися. А дома всегда павечерница и полунощница, и часы пѣти. А кто прибавит правила своего ради спасения, ино то на его воли, ино боле мзда от Бога. А женамъ ходити к церкви Божии какъ вмѣстимо на произволение по совѣту с мужемъ, а в цѣркви ни с кѣмъ не бѣседовати, с молчаниемъ и послуша стояти, никуда не обзираяся, ни на стену не прикланятися, ни к столпу, ни с посохомъ не стояти, ни с ноги на ногу не преступати, руцѣ согбѣни к персемъ крестообразно, твердо и непоколебимо молитися со страхом и трепѣтомъ, и со воздыханиемъ, и со слезами, и до отпѣния из церкви не исходити, а приити к началу. А неделя и празники Господския и среду, и пятокъ, и святой постъ, и Богородичень в чистотѣ пребывати, а от объядения и пьянства, и от пустошныхъ бесѣд и смѣхотворения неподобнаго всѣгда беречися, и от татбы, и от блуда, и лжи, и клеветы, и зависти, и всякаго неправеднаго собрания, и ростовъ, и корчмы, и мыта, и *перевозовъ*, и *мостовщинъ*, и всякаго лукавства не любити и не гнѣватися

ни на кого. Ранного пития и ядения и позного послѣ пѣнїя отнюд не творити, есть бы и пить в славу Божию, и в подобно время; малымъ дѣтемъ и работнымъ по разсужению мужа и жены кормити их. Или не вѣсте, яко неправедницы царствїя Божїя не наслѣдятъ, якоже апостоль Павелъ рече: «Аще некий братъ именуемъ или блудникъ, или лихоимецъ, или идолослужитель, или ругатель, или пьяница, или хищникъ — с таковыми ни ясти, ни пити». И паки рече: «Ни идолослужители, ни прелюбодѣй, ни сквернителя, ни малакия, ни мужеложницы, ни лихоимцы, ни татїе, ни пьяницы, ни досадители, ни хищницы царствїя Божїя не наследятъ», но достоить от всякаго зла блюстися всякому христианину.

14. КАКО ЧТИТИ ДѢТЕМЪ ОТЦОВЪ СВОИХЪ ДУХОВНЫХЪ И ПОВИНОВАТИСЯ ИМЪ:

Подобаеть вѣдати се, како чтити *дѣтемъ* отцевъ своихъ духовныхъ, изыскати отца духовнаго добра, боголюбива и благоразумна, и разсудителна, а не потаковѣника пьяницу, ни сребролюбива, ни гнѣвлива. Такова подобаеть чтити и повиноватися ему во всѣмъ и каятися пред нимъ со слезами, исповѣдати грѣхи своя не стыдно и безсрамно, и заповѣди его хранити. А призывати его к себѣ в домъ часто и извѣщатися всегда во всякой совести, и наказание его с любовью приимати, и послушати его во всѣмъ и чтити его. И беите челомъ пред нимъ ниско: онъ учитель нашъ и наставникъ, и имѣте его со страхомъ и любовью к нему приходити и приношение ему давайте от своихъ трудовъ по силе; и совѣтовати с нимъ часто о житїи полезномъ, и востязатися от грѣховъ своихъ, и како учити и любити мужу жена своя и чада, а жене мужа своего слушати и спрашиватися по вся дни. А извѣщатися о грѣсехъ своихъ всегда пред отцемъ духовнымъ и обнажати грѣхи своя вся, и покарятися пред нимъ во всѣмъ: тїи бо бдятъ о душахъ нашихъ, и отвѣтъ дадутъ о нас в день Страшнаго суда. А не поносити их, ни осужати, ни укоряти, а о комъ учнутъ печаловатися, ино его слушати, и виноватаго пожаловати, по вине смотря, с нимъ же разсудя.

15. КАКО ДѢТЕЙ СВОИХЪ ВОСПИТАТИ, ВО ВСЯКОМЪ НАКАЗАНИИ И СТРАСѢ БОЖИИ

А пошлетъ Богъ у кого дѣти — сынове или дщери, ино имѣти попечение отцу и матери о чадахъ своихъ, снабдити ихъ и воспитати в добре наказаниї, и учити страху Божию и вѣжству, и всякому благочинїю, и, по времѣни и дѣтемъ смотря и по возрасту, учити рукодѣлю матери дщери, а отцу сынове, кто чево достоинъ, каковъ кому просугъ Богъ дастъ; любити ихъ и беречи, и страхомъ спасати, уча

и наказуя и, разсужая, раны возлогати. Наказуй дѣти во юности — покоить ты на старость твою. И хранити и блюсти о чистотѣ телесней и от всякаго грѣха отцемъ чадъ своих, якоже зѣницу ока и яко своя душа. Аще что дѣти согрѣшаютъ отцовымъ и матернимъ небрежениемъ, имъ о тѣхъ грѣсехъ отвѣтъ дати в день Страшнаго суда. А дѣти, аще не брегомы будутъ в ненаказании отцовъ и матерей, аще что согрѣшатъ или что сотворят, и отцемъ и матеремъ з дѣтми от Бога грѣх, и отъ людей укоръ и посмѣхъ, а дому тщета, а себѣ скорбь и убытокъ, а отъ судей продажа и соромота. Аще у богобоязливых родителей и у разумныхъ и благоразсудныхъ чада воспитани в страѣ Божии, и в добре наказании, и в благоразсудномъ учении всякому разуму и вѣштву, и промыслу, и руководѣлию, — и тѣ чада с родители своими бываютъ отъ Бога помиловани, а отъ освященнаго чину благословены, а отъ добрых людей хвалими, а в совершене возрастѣ добрые люди с радостію и зъ благодарениемъ женять сыновъ своихъ по своей вѣрстѣ, по суду Божию, а дщери за ихъ дѣти замужъ выдаютъ. А аще отъ такихъ которое чадо Богъ возметъ в покаянии и съ причастиемъ, то отъ родителю безсквѣрная жертва к Богу приносится, и в вѣчныя кровы вселяются, а имѣють дерзновение у Бога милости просити и оставления грѣховъ и о родителехъ своихъ.

16. КАКО ЧАДЪ ВОСПИТАТИ, С НАДѢЛКОМЪ ЗАМУЖЬ ВЫДАТИ

А у кого дочь родится, ино разсудны люди от всякаго приплода на дочерь откладывают: на ее имя или животинку растятъ с приплодомъ, а у полотень, и у вусчинъ, и у ширинокъ, и у вубрусовъ, и рубашекъ по вся годы ей в пришенной сундукъ кладутъ и платье, и саженье, и монисто, и святость, и суды оловяные и меденые, и деревянные; прибавливати непомношку всегда, а не вдруг, себе не в досаду, и всево будетъ полно. Ино дочери растутъ, а страху Божию и вѣштву учатся, а приданое с ними вдругъ прибывает, и какъ замужъ зговорять — ино всѣ готово. А толко ранее хто о дѣтехъ не смышляетъ, да какъ замужъ давать, и въ ту пору всѣ покупать, ино скорая женитва видомая работа; а по судьбамъ Божиимъ толко та дочь преставится, ино ее надѣлкомъ поминают по еи души сорокоустъ и милостыню ис того дают. А толко иные дочери есть, тако ж о них промышляти.

Переписка Андрея Курбского и Ивана Грозного

Первое послание Андрею Курбскому — самое крупное из публицистических произведений Ивана IV; оно является несомненно и одним из важнейших памятников древнерусской публицистики в целом. Послание, датированное 5 июля 1564 г., написано в ответ на Первое послание Курбского. Быстрота, с которой было написано это обширное послание (пять-шесть недель), делает весьма вероятным предположение о том, что оно составлялось не одним лицом, а дьяками царской канцелярии (как и дипломатические послания). Однако ключевые места послания (воспоминания детства Грозного, полемические выпады против оппонента) несомненно принадлежали самому царю: «грубиянский» стиль послания и даже отдельные его обороты (сравнение противника с собакой) напоминают более поздние сочинения царя — например, послания шведскому королю Юхану III.

Как и Первое послание Курбского, послание царя, очевидно, предназначалось главным образом не его формальному адресату, а более широким кругам читателей. Первое послание Ивана Грозного включает в себе и прямые свидетельства об этом: в его ранних редакциях оно озаглавлено как послание царя «во все его великия Росии государство (в других списках: Российское царство) на крестопреступников его, князя Андрея Михайловича Курбского с товарищи о их измене»; один из наиболее ранних списков послания содержит еще особое указание: «Послание цареву во все города на крестопреступников его...»

Главным предметом полемики между царем и Курбским был вопрос о том, кто из них верен политике начала царствования Ивана Грозного (политике Стоглавого собора 1551 г. и реформ 50-х гг.). Оба они были согласны в том, что Иван IV в начале царствования был «пресветлым в православии», но Курбский утверждал, что, расправившись с прежними советниками («Избранной радой»), царь стал «супротивным» прежней политике. В ответном послании, которое в 20 раз обширнее послания Курбского, царь, обвиняя Курбского в измене, вновь и вновь доказывал свою верность «пресветлому православию» начала своего правления. Главными врагами государства он объявлял «изменных бояр» (ставя при этом в вину Курбскому «боярское правление» в годы своего детства, хотя Курбский был ровесником царя). Это указание на «бояр» как главных противников самодержавия оказало большое влияние на историографию последующего времени. Царь уверял, что главной целью его существования является благо поданных: «...за них желаем противу всех враг их не токмо до крови, но и до смерти пострадати». По его словам, все репрессии против прежних советников уже позади, «ныне же убо все»,

в том числе и единомышленники Курбского, могут наслаждаться «всяким благом и свободой» и не опасаться наказаний за «прежнюю злобу». Все это писалось летом 1564 г. — за полгода до учреждения опричнины.

Первое послание Грозного Курбскому не дошло до нас в списках XVI в.; наиболее ранние его списки относятся к первой трети XVII в. Причиной этого наряду с общей бедностью светской рукописной традиции XVI в. является и то, что послание, в котором объявлялась «свобода» и прекращение «гонений» и с сочувствием упоминались лица, впоследствии погибшие в опричнине, стало неуместным с точки зрения его царственного автора.

Первое послание Курбского дошло до нас в трех редакциях — 1-й Пространной, Краткой и 2-й Пространной. Первоначальной является несомненно 1-я Пространная редакция, и наиболее первичный ее текст читается в списках, где послание царя еще не было, как это случилось впоследствии («Печерские сборники», «Сборники Курбского» конца XVII века), объединено в одних сборниках с посланием Курбского. Текст публикуется по списку РНБ, собр. Погодина, № 1311, использованному в качестве основного списка в издании «Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским». В настоящем издании текст основного списка в ряде случаев заново исправлен по лучшим чтениям рукописей ФИРИ, ф. 11, № 41 и РНБ, собр. Титова, охр. № 1121; новая сверка текста с рукописью проведена Е. И. Ванеевой.

БЛАГОЧЕСТИВАГО ВЕЛИКОГО ГОСУДАРЯ ЦАРЯ И ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ИОАННА ВАСИЛЬЕВИЧА ВСЕА РУСИИ ПОСЛАНИЕ ВО ВСЕ ЕГО ВЕЛИКИЯ РОСИИ ГОСУДАРСТВО НА КРЕСТОПРЕСТУПНИКОВЪ, КНЯЗЯ АНДРЕЯ МИХАЙЛОВИЧА КУРЬСКОГО С ТОВАРЫЩИ, О ИХЪ ИЗМЪНЕ

Богъ нашъ Троица, иже прежде вѣкъ сый и нынѣ есть, Отецъ и Сынъ и Святыи Духъ, ниже начала имѣеть, ниже конца, о немже живемъ и движемся, имже царие величаются и силнии пишут правду, иже дана бысть едиnorodнаго слова Божия Исусъ Христомъ, Богомъ нашимъ, побѣдоносная хоруговь — крестъ честный, и николи же побѣдима есть, первому во благочестии царю Константину и всѣмъ православнымъ царемъ и содержителемъ православия. Понеже смотрения Божия слова всюду исполняшеса, и божественнымъ слугамъ Божия слова всю вселенную, яко же орли летаниемъ, обтекше, даже искра благочестия доиде и до Росийскаго царствия. Сего убо православия истиннаго Росийскаго царствия самодержавство Божиимъ изволениемъ поченъ от великого князя Владимира, просвѣтившаго Рускую землю святымъ крещениемъ, и великого

князя Владимира Мономаха, иже от грекъ высокодостойнѣйшую честь приимшу, и храбраго великого государя Александра Невского, иже над безбожными нѣмцы велию побѣду показавшаго, и хваламъ достойнаго великого государя Димитрия, иже за Дономъ над безбожными агаряны велию победу показавшаго, даже и до мстителя *неправдамъ*, дѣда нашего, великого государя Иоанна, и законѣннымъ прародителства землямъ обрѣтателя, блаженыя памяти отца нашего великого государя Василя, даже доиде и до насъ, смиренныхъ, скипетромдержания Російского царствя. Мы же хвалимъ Бога за премногую его милость, произшедшую на насъ, еже не попусти доселе десницъ нашихъ единоплеменной кровию обагриться, понеже не восхотѣхомъ ни под кимъ же царства, но Божиимъ изволениемъ и прародителей своихъ и родителей благословениемъ, яко же родихомся в царствии, тако и воспитахомся и возрастехомъ и воцарихомся Божиимъ велѣниемъ, и прародителей своихъ и родителей благословениемъ свое взяхомъ, а чюжого не восхотѣхомъ. Сего православнаго истиннаго христианского самодержавства, многими владычествы владѣющаго, повелѣния, нашъ же христианский смиренный отвѣтъ бывшему прежде православнаго истиннаго христианства и нашего самодержавия боярину и совѣтнику и воеводе, нынѣ же крестопреступнику честнаго и животворящаго креста Господня, и губителю христианскому, и ко врагомъ христианскимъ слагателю, отступшему божественнаго *иконнаго* поклонения и поправшему вся священная повелѣния, и святые храмы разорившему, осквернившему и поправшему священныя сосуды *и образы*, яко же Исавръ, Гноетезный, Арменинъ, и симъ всимъ соединителю, — князю Андрею Михайловичю *Курбскому*, восхотѣвшему своимъ измѣннымъ обычаемъ быти ярославскому владыце, вѣдомо да есть.

Почто, о княже, аще *мнишися* благочестие имѣти, единородную свою душу отвергль еси? Что же *даси* на ней измѣну в день Страшнаго суда? Аще и весь миръ приобрящеши, послѣди смерть всяко восхититъ *тя*; чесо ради на тѣле душу предалъ еси, аще убоялся еси смерти, по своихъ бесоизвыкшихъ друзей и назирателей ложному ихъ слову? И всюду, яко же бѣси на весь миръ, тако же и ваши изволившия быти друзи и служебники, насъ же отвергшеса, преступивше крестное целование, бесовъ подражающе, *на насъ многоразличными виды* *всюду сѣти поляцающе* и бѣсовскимъ обычаемъ насъ всячески назирающе, блюдуще глаголаня и хождения, мняще насъ аки безплотныхъ быти, и от сего многая швивающе на насъ поношения и укоризны, и во весь миръ позорующихъ и к вамъ приносяще. Вы же имъ воздарие многое за сие злодѣйство даровали есте нашею же землею и казною, называючи ихъ ложно слугами; и ото *сихъ* бесовскихъ слуховъ наполнилися есте на мя ярости, яко же ехидна смертоносна, възъярився на мя

и душу свою погубивъ, и на церковное разорение стали есте. Не мни праведно быти: възъярився на челоуѣка и Богу приразитися; ино бо челоуѣческо есть, аще перфиру носитъ, ино же Божественно есть. Или мниши, окаянне, како убереchися того? Никако же! Аще ти с ними воеватися, тогда ти и церкви разоряти, и иконы попирати и крестияны погубляти; аще и руками гдѣ не дерзнеши, но мыслию яда своего смертоноснаго много сия злобы сотвориши.

Помысли же, како браннымъ пришествиемъ мяхкая младенческая удеса конскими ногами стираема и разтерзаема! Егда убо зимѣ належащи, сия наипаче злоба совершается. И сие убо твое злобесное измѣнное собацкое умышление како не уподобится Иродовому злomu неистовству, еже во младенцехъ убийство показа? Сие ли убо мниши быти благочестие, еже сицевая творити злая? Аще ли же насъ глаголеши воющихъ на кристьянъ, еже на германы и литаоны — ино нѣсть сие, нѣсть. Аще бы и кристяне были в тѣхъ странахъ, и мы *воюемъ* по прародителей своихъ обычаю, яко же и прежде сего многажды случилось; нынѣ же вѣмы, в тѣхъ странахъ нѣсть христянъ, развѣ малѣйшихъ служителей церковныхъ и сокровенныхъ рабъ Господнихъ. К сему убо и литовская брань учинилася вашею измѣною и недобротствомъ и нерадѣниемъ безсовѣтнымъ.

Ты же тѣла ради душу погубилъ еси, и славы ради мимотекущая нетлѣнную славу презрѣлъ еси, и на челоуѣка възъярився, на Бога возсталъ еси. Разумѣй же, бѣдникъ, от каковыя высоты и в какову пропасть душею и тѣломъ шель еси! Збысться на тебѣ реченное: «Иже имѣя мнится, взято будетъ от него». Се твое благочестие, еже самолюбия ради погубилъ ся еси, а не Бога ради? Могутъ же разумѣти и тамо сущи и разумъ имуще твой злобный ядъ, яко славы ради сея маловременныя жизни скоротекущаго вѣку и богатства ради сие сотворилъ еси, а не от смерти бѣгая. Аще праведенъ и благочестивъ еси, по твоему глаголу, почто убоялся еси неповинныя смерти, еже нѣсть смерть, но приобретение? Последи же всяко умрети же. Аще ли же убоялся еси ложнаго на тя отречения смертнаго, по твоихъ друзѣй, сотонинскихъ слугъ, злодѣйственному солганию, се убо явно есть ваше измѣнное умышление от начала и до нынѣ. Почто же апостола Павла презрѣлъ еси, якоже рече: «Всяка душа владыкамъ превладѣющимъ да повинуется; никоя же бо владычества, яже не от Бога, учиненна суть: тѣмъ же противляяся власти Божию повелѣнию противится». Смотри же сего и разумѣй, яко противляяся власти Богу противится; аще убо кто Богу противится, — сей отступникъ именуется, еже убо горчайшее согрѣшение. Сие же убо реченно бысть овсякой власти, еже убо кровми и бранми приемлюще власти. Разумѣй же реченное, яко не восхищениемъ прияхомъ царство; тѣмъ же наипаче противляяся власти

Богу противится. Тако же и апостоль Павелъ рече, ты же и сия словеса презрѣль еси: «Раби, послушайте господий своихъ, не перед очима точию работающе, яко чловѣкомъ угодницы, но яко Богу, и не токмо благимъ, но и строптивымъ, не токмо за гнѣвъ, но и за совесть». Се бо есть воля Господня, еже благое творяще пострадати. И аще праведенъ еси и благочестивъ, про что не изволилъ еси от мене, строптиваго владыки, страдати и вѣнецъ жизни наслѣдити?

Но ради привременныя славы, и самолюбия, и сладости мира сего все *свое* благочестие душевное со крестиянскою вѣрою и з закономъ попралъ еси, уподобился еси сѣмени, падающему на камени и возрастшему; возсиявшу же солнцу со зноемъ, абие словесе ради ложнаго соблазнилъ еси, и *отпалъ* еси и плода не сотворилъ еси; и по ложныхъ словесѣхъ убо, подобно на пути падающему сѣмени, сотворилъ еси, еже убо всѣявше слово к Богу вѣру истинну и к намъ прямую службу — сие убо врагъ все из сердца твоего изхитилъ есть и сотворилъ в своей воли ходити. Тѣмъ же и вся Божественная Писания исповѣдуютъ, яко не повелѣвають чадомъ отцемъ противитися, а рабомъ господиямъ кромѣ вѣры. Аще убо сие от отца твоего, диявола, *восприимъ*, много ложными словесы своими сплетаеши, яко вѣры ради избѣжалъ еси — и сего ради живъ Господь Богъ мой, и жива душа моя, — яко не токмо *ты*, но и всѣ твои согласники, бѣсовские служители, не могутъ в насъ сего обрести. Паче же уповаемъ, Божия слова воплощениемъ и пречистыя его матери, заступницы христианския милостию и всѣхъ святыхъ молитвами, не токмо тебѣ сему *отвѣтъ* дати, но и противу поправшихъ святыя иконы, и всю христианскую божественную тайну отвергшимъ, и Бога отступльшимъ (к нимъ же ты любителнѣ совокупился еси), словесъ сихъ нечестие *изобличити* и благочестие явити и воспроповѣдати, яко же благодать возсия.

Повесть о Савве Грудцыне

Pramen: <http://www.rulit.net/books/povest-o-savve-gradcyne-read-121584-1.html>
(bez poznámek)

Автор неизвестен

„Повесть о Савве Грудцыне“ написана в 70-х годах XVII в. В произведении отразились исторические события первой половины столетия и многие бытовые черты того времени. Однако это второстепенные, сопутствующие детали повествования. В центре произведения, как и в „Повести о Горе-Злочастии“, - судьба молодого человека. Подобно молодцу из „Горя-Злочастия“, Савва Грудцын, по молодости и неопытности попавший в зависимость от враждебной потусторонней силы, находит спасение в монастыре.

В „Повести“ многие оценки и авторские трактовки различных ситуаций носят традиционный характер, отступления героя от принятых норм поведения, его любовная страсть, его забвение долга перед родителями объясняются дьявольским искушением, но вместе с тем произведение это впервые в древнерусской литературе развивает романическую тему повествования с отражением живых человеческих чувств. Характерно, например, что герой, охваченный любовной тоской, ищет утешение в общении с природой; страсть, охватившая Савву, вызвана „приворотным зельем“, но переживания героя описаны автором сочувственно и жизненно. В „Повести“ своеобразно переплетаются сказочные похождения Саввы с историческими событиями, в которых участвуют реальные исторические лица. Примечательно в этом отношении то, что и сам герой произведения носит имя известного в XVII в. богатого купеческого рода Грудцыных-Усовых. Сочетание в „Повести“ романической темы с подробными описаниями быта и нравов Руси XVII в. дало основание ряду исследователей видеть в этом произведении опыт создания первого русского романа.

Текст печатается по изданию: Изборник. С. 609–625.

ПОВЕСТЬ О САВВЕ ГРУДЦЫНЕ

Повесть зело пречудна и удивлению достойна,
иже содеяшася во граде Казани
некоего купца Фомы Грудцына о сыне его Савве

В лето от сотворения миру 7114 (1606) бысть во граде Велицем Устюзе¹ некто купец, муж славен и богат зело, именем и прослытием Фома Грудцын-Усовых. Видев бо гонение и мятеж велик на христианы в Российском государстве и во многих градах, абие² оставляет великий град Устюг и переселяется в понизовный славный царственный град Казань, зане в понизовых градах не бысть злочастивыя литвы.

И живяше той Фома з женою своею во граде Казани даже до лет благочестиваго великаго государя царя и великаго князя Михаила Феодоровича³ всея России. Имея же у себя той Фома сына единородна, именем Савву, двенадцатолетна возрастом⁴. Обычай же имея той Фома куплю деяти, отъезжая вниз Волгою рекою, овогда⁵ к Соли Камской, овогда в Астрахань, а иногда же за Хвалынское море в Шахову область⁷ отъезжая, куплю творяще. Тому же и сына своего Савву поучяще и неленостно таковому делу прилежати повелеваше, дабы по смерти его наследник был имению его.

По некоем же времени восхоте той Фома отплыти на куплю в Шахову область и обычныя струги с таваром к плаванию устроившу, сыну же своему, устроив суды со обычными тавары, повелевает плыти к Соли Камской и тако купеческому делу со всяким опасением прилежати повелеваше. И абие обычное целование подаде жене и сыну своему, пути касается.

Малы же дни помедлив, и сын его на устроенных 8 судех по повелению отца своего к Соли Камской плавание творити начинает. Достигшу же ему усолскаго града Орла⁹, абие приставет ко берегу и по повелению отца своего у некоего нарочита человека в гостиннице обитати приставет. Гостинник¹⁰ же той и жена его, помня любовь и милость отца его, немало прилежание и всяко благодеяние творяху ему и яко о сыне своем всяко попечение имяху о нем. Он же пребысть в гостиннице оной немало время.

В том же граде Орле бысть некто мещанин града того, именем и прослытием Важен Второй, уже бо престаревся в летех и знаем бяше во многих градах благодравнаго ради жития его, понеже и богат бе зело и попремногу знаем и дружен бе

Саввину отцу Фоме Грудцыну. Уведев¹¹ же Бажен Второй, яко ис Казани Фомы Грудцына сын его во граде их обретается, и помыслив в себе, яко „отец его со мною многу любовь и дружбу имеяше, аз же ныне презрех его, но убо возму его в дом мой, да обитает у мене и питается со мною от трапезы моя“.

И сия помыслив, усмотря некогда того Савву путем грядуща и, призвав его, начят глаголати: „Друже Савво! или не веси¹² яко отец твой со мною многу любовь имат, ты же почто презрел еси мене и не пристал еси в дому моем обитати? Ныне убо не преслушай мене, прииди и обитай в дому моем, да питаемся от общия трапезы моя. Аз убо за любовь отца твоего вселюбезно яко сына приемлю тя“. Савва же, слышав таковыя от мужа глаголы, велми рад бысть, яко от таковаго славна мужа прият хочет быти, и низко поклонение творит пред ним. Немедленно от гостинника онаго отходит в дом мужа того Бажена Второго и живяше во всяком благоденствии, радуясь. Той же Важен Второй стар сый и имея у себе жену, третиим браком новоприведенную, девою пояту сущу. Ненавидяй же добра роду человеку супостат диавол, видя мужа того добродетелное житие и хотя возмутити дом его, абие уязвляет жену его на юношу онаго к скверному смешению блуда и непрестанно уловляше юношу онаго льстивыми словесы к падению блудному: весть бо женское естество уловляти умы младых к любодеянию. И тако той Савва лестию жены тоя, паче же рещи¹³, от зависти диаволи запят¹⁴ бысть, падеся в сеть любодеяния з женою оною ненасытно творяше блуд и безвременно во оном скверном деле пребываше с нею, ниже бо воскресения день, ниже праздники помняще, но забывше страх Божий и чяс смертный, всегда бо в кале блуда яко свиния валяющесе и в таком во ненасытном блужении многое время яко скот пребывая.

Некогда же приспевшу празднику Вознесения Господа нашего Иисуса Христа, в навечерий¹⁵ же праздника Бажен Второй, поим с собою юношу онаго Савву, поидоша до святыя церкви к вечернему пению и по отпущении вечерни паки приидоша в дом свой, и по обычной вечери возлегоша каждой на ложе своем, благодаряще Бога. Внегда же боголюбивый оный муж Бажен Второй заспав крепко, жена же его, диаволом подстрекаема востав тайно с ложа своего и пришед к постели юноши онаго и возбудив его, понуждаше к скверному смешению блудному. Он же, аще и млад сый, но яко некоею стрелою страха Божия уязвлен бысть, убоясь суда Божия, помышляше в себе: „Како в таковый господственный день таковое скаредное дело сотворити имам?“ И сия помысли, начяте клятвою отрицатися от нея, глаголя, яко „не хочу всеконечно погубити душу свою и в таковый превеликий праздник осквернити тело мое“. Она же, ненасытно распалаема похотию блуда, неослабно нудяше его ово ласканием, ово же и прещещением¹⁶ неким угрожая

ему, дабы исполнил желание ея, и много труждшися, увещавая его, но никако же возможе приклонити его к воли своей: божественная бо некая сила помагаше ему. Видев же лукавая та жена, яко не возможе привлеци юношу к воли своей, абие зеленою яростию на юношу распалися яко лютая змия, возстенав, отиде от ложа его, помышляше волшебными зелий опоити его и неотложно злое свое намерение совершити хотя. И елико замыслив, сия и сотвори.

**Житие протопопа Аввакума, им самим написанное
Аввакум Петров (1620–1682)**

Рождение же мое в Нижегородских пределах, за Кудмою-рекою, в селе Григорове. Отец ми бысть священник Петр, мати - Мария, инока Марфа. Отец нее мой прилежаше пития хмельнова; мати же моя постница и молитвеница бысть, всегда учаше мя страху Божию. Аз же некогда видево у соседа скотину умершу, и в нощи, восставше, пред образом плакався довольно о душе своей, поминая смерть, яко и мне умереть; и с тех мест обыкох по вся нощи молиться. Потом мати моя овдовела, а я осиротел молод, и от своих соплеменник во изгнании быхом.

Изволила мати меня женить. Аз же пресвятей Богородице молихся, да даст ми жену помощницу ко спасению. И в том же селе девица, сиротина ж, беспрестанно обыкла ходить во церковь - имя ей Анастасия. Отец ея был кузнец, именем Марко, богат гораздо; а егда умре, после ево вся истощилось. Она же в скудости живяше и моляшеся Богу, да же сочетается за меня совокуплением брачным; и бысть по воли Божий тако. Посем мати моя отъиде к Богу в подвизе велице. Аз же от изгнания переселихся во ино место.

Рукоположен во дьяконы двадесяти лет с годом, и по дву летех в попы поставлен; живый в попех осьмь лет, и потом совершен в протопопы православными епископы, - тому двадесеть лет минуло; и всего тридесят лет, как имею священство.

А егда в попах был, тогда имел у себя детей духовных много, - по се время сот с пять или с шесть будет. Не почивая, аз, грешный, прилежа во церквах, и в домех, и на распутиях, по градом и селам, еще же и в царствующем граде и во стране Сибирской проповедуя и уча слову Божию, - годов будет тому с полтретья-цеть.

Егда еще был в попех, прииде ко мне исповедатиси девица, многими грехми обремененна, блудному делу и малакии всякой повинна; нача мне, плакавшеся, подробну возвещати во церкви, пред Евангелием стоя. Аз же, треокаянный врач, сам разболелся, внутрь жгом огнем блудным, и горько мне бысть в той час: зажег три свечи и прилепил к налою, и возложил руку правую на пламя, и держал, дондеже во мне угасло злое разжежение, и, отпустя девицу, сложа ризы, помоляся,

пошел в дом свой зело скорбен. Время же, яко полнощи, и пришед во свою избу, плакався пред образом Господним, яко и очи опухли, и моляся прилежно, да же отлучит мя Бог от детей духовных, понеже бремя тяшко, неудобь носимо.

И падох на землю на лица своем, рыдаше горце и забыхся, лежа; не вем, как плачю; а очи сердечнии при реке Волге. Вижу: пловут стройно два корабля златы, и весла на них златы, и шесты златы, и все злато; по единому кормщику на них сидельцов. И я спросил: «чье корабли?» И оне отвещали! «Лукин и Лаврентиев». Сии быша ми духовныя дети, меня и дом мой наставили на путь спасения и скончались богоугодне. А се потом вижу третей корабль, не златом украшен, но разными пестротами, - красно, и бело, и сине, и черно и пёпелесо, - его же ум человек не вмести красоты его и доброты; юноша светел на корме сидя, правит; бежит ко мне из-за Волги, яко пожрати мя хочет. И я вскричал: «чей корабль?» И сидяй на нем отвещал: «твой корабль! На, плавай на нем с женою и детьми, коли докучаешь!» И я вострепетах и седше рассуждаю: что се видимое? и что будет плавание?

А се по мале времени, по писанному, «объяша мя болезни смертныя, беды адавы обретоша мя: скорбь и болезнь обретох». У вдовы начальник отнял дочь, и аз молих его, да же сиротину возвратит к матери, и он, презрев моление наше, и воздвиг на мя бурю, и у церкви, пришед сонмом, до смерти меня задавили. И аз лежа мертв полчаса и больши, и паки оживе Божиим мановением. И он, устращая, отступился мне девицы. Потом научил ево дьявол: пришед во церковь, бил и волочил меня за ноги по земле в ризах, а я молитву говорю в то время.

Таже ин начальник, во ино время, на мя расвирепел, - прибежав ко мне в дом, бив меня, и у руки огрыз персты, яко пес, зубами. И егда наполнилась гортань: ево крови, тогда руку мою испустил из зубов своих и, покиня меня, пошел в дом свой. Аз же, поблагодаря Бога, завертев руку платом, пошел к вечерне. И егда шел путем, наскочил на меня он же паки со двема малыми пищальми и, близ меня быв, запалил из пистолы, и Божию волею на полке порох пыхнул, а пищаль не стрелила. Он же бросил ея на землю и из другия паки запалил так же, и Божия воля учинила так же, - и та пищаль не стрелила. Аз же прилежно, идучи, молюсь Богу, единою рукою осенил ево и поклонился ему. Он меня лает, а ему рекл: «благодать во устнех твоих, Иван Родионович, да будет!» Посем двор у меня отнял, а меня выбил, всево ограбя, и на дорогу хлеба не дал.

В то же время родился сын мой Прокопей, которой сидит с матерью в земле закопан. Аз же, взяв ключку, а мати - некрещенова младенца, побрели, амо же Бог наставит, и на пути крестили, яко же Филипп каженика древле. Егда ж аз прибрел к Москве, к духовнику протопопу Стефану и к Неронову протопопу, Иванну, они же обо мне царю известиша, и государь меня почал с тех мест знати. Отцы же с грамотою паки послали меня на старое место, и я притащился - ано и стены разорены моих храмин. И я паки позавелся, а дьявол и паки воздвиг на меня бурю.

Приидоша в село мое плясовые медведи с бубнами и с домрами, и я, грешник, по Христе ревнуя, изгнал их, и хари и бубны изломал на поле един у многих и медведей двух великих отнял, - одново ушиб, и паки ожил, а другого о[т]пустил в поле. И за сие меня Василей Петрович Шереметев, пловучи Волгою в Казань на воеводство, взяв на судно и браня много, велел благословить сына своего Матфея бритобратца. Аз же не благословил, но от писания ево и порицал, видя блудолюбный образ. Боярин же, гораздо осердясь, велел меня бросить в Волгу, и, много томя, протолкали. А опосле учинились добры до меня: у царя на сенях со мною прощались; а брату моему меньшому боярону Васильева и дочь духовная была. Так-то Бог строит своя люди.

На первое возвратимся. Таже ин начальник на мя расswireпел: приехав с людьми ко двору моему, стрелял из луков и из пищалей с приступом. А аз в то время, запершись, молился с воплем ко Владыке: «Господи, укроти ево и примири, ими же веси судьбами!» И побежал от двора, гоним Святым Духом. Таже в ночь ту прибежали от него и зовут меня со многими слезами: «батюшко-государь! Евфимей Стефанович при кончине и кричит неудобно, бьет себя и охает, а сам говорит: «дайте мне батька Аввакума! за него Бог меня наказует!»

[...]

[ССЫЛКА В СИБИРЬ]

Таже послали меня в Сибирь с женою и детьми. И колико дорогою нужды бысть, тово всево много говорить, разве малая часть помянуть. Протопопица младенца родила, - больную в телеге и повезли до Тобольска; три тысящи верст недель с тринадцеть волокли телегами и водою и саньми половину пути.

Архиепископ в Тобольске к месту устроил меня. Тут у церкви великия беды постигоша меня: в полтара годы пять слов государевых сказывали на меня, и един некто, архиепископля двора дьяк Иван Струна, тот и душею моею потряс. Съехал архиепископ к Москве, а он без него, дьявольским научением, напал на меня: церкви моя дьяка Антония мучить напрасно захотел. Он же, Антон, утече у него и прибежал во церковь ко мне. Той же Струна Иван, собрався с людьми, во ин день прииде ко мне в церковь, - а я вечерню пою, - и вскочил в церковь, ухватил Антона на крыло-се за бороду. А я в то время двери церковныя затворил и замкнул и никою не пустил, - один он, Струна, в церкви вертится, что бес. И я, покиня вечерню, с Антоном посадил ево среди церкви на полу и за церковной мятеж постегал ево ремнем нарочито-таки; а прочий, человек с дватцеть, вси побегоша, гоними Духом Святым. И покаяние от Струны прияв, паки отпустил ево к себе. Сродницы же Струнины, попы и чернцы, весь возмутили град, да како меня погубят.

И в полунощи привезли сани ко двору моему, ломилися в ызбу, хотя меня взять и в воду свести. И Божиим страхом отгнанн быша и побегоша вспять. Мучился я с месяц, от них бегаючи втай; иное в церкви начую, иное к воеводе уйду; а иное в тюрьму просился, - ино не пустят. Провожал меня много Матфей Ломков, иже и Митрофан именуем в чернцах, - опосле на Москве у Павла митрополита ризничим был, в соборной церкви с дьяконом Афонасьем меня стриг*. Тогда добр был, а ныне дьявол ево поглотил.

Потом приехал архиепископ с Москвы и правильною виною ево, Струну, на чепь посадил за сие: некий человек с дочерью кровосмешение сотворил, а он, Струна, полтину взяв и не наказав, мужика отпустил. И владыка ево сковать приказал и мое дело тут же помянул. Он же, Струна, ушел к воеводам в приказ и сказал «слово и дело государево» на меня. Воеводы отдали ево сыну боярскому лутчему, Петру Бекетову, за пристав. Увы, погибель на двор Петру пришла. Еще же и душе моей горе тут есть. Подумав архиепископ со мною, по правилам за вину кровосмешения стал Струну проклинать в неделю православия в церкви большой. Той же Бекетов Петр, пришед в церковь, браня архиепископа и меня, и в той час из церкви пошед, взбесился, ко

двору своему идучи, и умре горькою смертию зле. И мы со владыкою приказали тело ево среди улицы собакам бросить, да ж гражданы оплачут согрешение его. А сами три дня прилежне стужали Божеству, да же в день века отпустится ему. Жалея Струны, такову себе пагубу приял. И по трех днех владыко и мы сами честне тело его погребли. Полно тово плачевнова дела говорить.

Посем указ пришел: велено меня из Тобольска на Лену вести за сие, что браню от Писания и укоряю ересь Никонову. В та же времена пришла ко мне с Москвы грамотка. Два брата жили у царицы в Верху, а оба умерли в мор и с женами и с детьми: и многий друзья и сродники померли. Излился Бог на царство фиал гнева своего! Да не узнались горюны однако, - церковью мятут. Говорил тогда и сказывал Неронов царю три пагубы за церковной раскол: мор, меч, разделение; то и сбилось во дни наша ныне. Но милостив Господь: наказав, покаяния ради и помилует нас, прогнав болезни душ наших и телес, и тишину подаст. Уповаю и надеюсь на Христа: ожидаю милосердия Его и чаю воскресения мертвым.

Таже сел опять на корабль свой, еже и показан ми, что выше сего рекох, - поехал на Лену. А как приехал в Енисейской, другой указ пришел: велено в Дауры вести - дватцеть тысяч и больши будет от Москвы. И отдали меня Афонасью Пашкову в полк, - людей с ним было 6 сот человек; и грех ради моих суров человек: беспрестанно людей жжет, и мучит, и бьет. И я ево много уговаривал, да и сам в руки попал. А с Москвы от Никона приказано ему мучить меня.

Егда поехали из Енисейска, как будем в Большой Тунгуске-реке, в воду загрузило бурю дощеник мой совсем: налился среди реки полон воды, и парус изорвало, - одны полубы над водою, а то все в воду ушло. Жена моя на полубы из воды робят кое-как вытаскала, простоволоса ходя. А я, на небо глядя, кричу: «Господи, спаси! Господи, помози!» И Божиею волею прибило к берегу нас. Много о том говорить! На другом дощени-ке двух человек сорвало, и утонули в воде. Посем, оправяся на берегу, и опять поехали впредь.

Егда приехали на Шаманской порог, навстречю приплыли люди иные к нам, а с ними две вдовы - одна лет в 60, а другая и больши, пловут пострищись в монастырь. А он, Пашков, стал их ворочать и хочет замуж о[т]дать. И я ему стал говорить: «по правилам не подобает таковых замуж давать». И чем бы ему, послушав меня, и вдов отпустить, а он вздумал мучить меня, осердясь. На другом, Долгом пороге стал меня из дощеника выбивать: «для-де тебя дощеник худо идет! еретик-де ты! поди-де по горам, а с казаками не ходи!»

О, горе стало! Горы высокия, дебри непроходимый, утес каменной, яко стена стоит, и поглядеть - заломя голову! В горах тех обретаются змеи великие; в них же витают гуси и утицы - перие красное, вороны черные, а галки серые; в тех же горах орлы, и соколы, и кречаты, и курята индейские, и бабы, и лебеди, и иные дикие - многое множество, птицы разные. На тех же горах гуляют звери многие дикие: козы и олени, изубри и лоси, и кабаны, волки, бараны дикие - во очию нашу, а взять нельзя! На те горы выбивал меня Пашков, со зверьми, и со змиями, и со птицами витать.

И аз ему малое писанейце написал, сице начало: «человече! убойся Бога, сидящего на херувимех и призирающего в без[д]ны, его же трепещут небесныя силы и вся тварь со человека, один ты презираешь и неудобство показуешь», - и прочая: там многоночко писано: и послал к нему. А се бегут человек с пятьдесят: взяли мой дощеник и помчали к нему, - версты три от него стоял. Я казакам каши наварил да кормлю их: и оне, бедные, и едят и дрожат, а иные, глядя, плачут на меня, жалеют по мне.

Привели дощеник; взяли меня палачи, привели перед него. Он со шпагою стоит и дрожит: начал мне говорить: «поп ли ты или роспоп?»; и аз отвечал: «аз есмь Аввакум протопоп; говори: что тебе дело до меня?» Он же рыкнул, яко дикий зверь, и ударил меня по щоке, таже по другой, и паки в голову, и сбил меня с ног, и, чекан ухватя, лежачева по спине ударил трижды и, разболочки, по той же спине семьдесят два удара кнутом. А я говорю: «Господи Исусе Христе, Сыне Божий, помогай мне!» Да то ж, да то ж беспрестанно говорю. Так горько ему, что не говорю: «пощади!» Ко всякому удару, молитву говорил, да осреди побои вскричал я к нему: «полно бить тово!» Так он велел перестать. И я промолыл ему: «за что ты меня бьешь? ведаешь ли?» И он паки велел бить по бокам. Опустили. Я задрожал, да и упал. И он велел меня в казенной дощеник оттащить: сковали руки и ноги и на беть кинули. Осень была, дождь на меня шел, всю ночь под капелию лежал.

Как били, так не больно было с молитвою тою; а лежа, на ум взбрело: «за что ты, Сыне Божий, попустил меня ему таково больно убить тому? Я веть за вдовы твои стал! Кто даст судию между мною и тобою? Когда воровал, и ты меня так не оскорблял, а ныне не вем, что согрешил!».

Бытто доброй человек - другой фарисей с говенною рожею, - со Владыкою судитца захотел! Аще Иов и говорил так, да он праведен, непорочен, а се и писания не разумел, вне закона, во стране варварстей, от твари Бога познал. А я первое

- грешен, второе - на законе почиваю и писанием отвсюду подкрепляем, яко многими скорбьми подобает нам внити во царство небесное, а на такое безумие пришел! Увы мне! Как дощеник-от в воду ту не погряз со мною? Стало у меня в те поры кости те щемить и жилы те тянуть, и сердце зашлось, да и умирать стал. Воды мне в рот плеснули, так вздохнул да покаялся пред Владыкою, и Господь-свет милостив: не поминает наших беззаконных первых покаяния ради; и опять не стало ништо болеть.

Наутро кинули меня в лотку и напредь повезли. Егда приехали к порогу, к самому большому, Падуну, - река о том месте шириною с версту, три залавка чрез всю реку зело круты, не воротами што поплывет, ино в щепы изломает, - меня привезли под порог. Сверху дождь и снег, а на мне на плеча накинута кафтанишко просто; льет вода по брюху и по спине, - нужно было гораздо. Из лотки вытаща, по камению скована окол порога тащили. Грустно гораздо, на душе добро, не пеняю уж на Бога вдругорят. На ум пришли речи, пророком и апостолом реченныя: «сыне, не пренегай наказанием Господним, ниже ослабей, от него обличаем. Его же любит Бог, того наказует; биет же всякаго сына, его же приемлет. Аще наказание терпите, тогда яко сыном обретается вам Бог. Аще ли без наказания приобщается ему, то выблядки, а не сынове есте». И сими речьми тешил себя.

Посем привезли в Брацкой острог и в тюрьму кинули, соломки дали. И сидел до Филипова поста в студеной башне; там зима в те поры живет, да Бог грел и без платья. Что собачка, в сололке лежу: коли накормят, коли нет. Мышей много было, я их скуфьею бил, - и батошка не дадут дурачки! Все на брюхе лежал: спина гнила. Блох да вшей было много. Хотел на Пашкова кричать: «прости!» - да сила Божия возбранила, - велено терпеть. Перевел меня в теплую избу, и я тут с аманатами и с собаками жил скован зиму всю. А жена с детьми верст с дватцеть была сослана от меня. Баба ей Ксенья мучила зиму ту всю, - лаяла да укоряла. Сын Иван - невелик был - прибрел ко мне побывать после Христова рождества, и Пашков велел кинуть в студеною тюрьму, где я сидел: начевал милой и замерз было тут. И на утро опять велел к матери протолкать. Я ево и не видал. Приволокся к матери, - руки и ноги ознобил.

На весну паки поехали впредь. Запасу небольшое место осталось, а первой разграблен весь: и книги, я одежда иная отнята была, а иное и осталось. На Байкалове море паки тонул. По Хилке по реке заставил меня лямку тянуть: зело нужен ход ею был, - и поесть было неколи, нежели спать. Лето целое мучилися. От водяные тяготы люди изгибали, и у меня ноги и живот синь был. Два лета в водах бродили, а зимами чрез волоки волочилися. На том же Хилке в третее

тонул. Барку от берегу оторвало водою, - людские стоят, а мою ухватило, да и понесло! Жена и дети остались на берегу, а меня сам-друг с кормщиком помчало. Вода быстрая, переворачивает барку вверх боками и дном; а я на ней ползаю, а сам кричу: «Владычице, помози! упование, не утопи!» Иное ноги в воде, а иное выползу наверх. Несло с версту и больши; да люди переняли. Все розмыло до крохи! Да што веть делать, коли Христос и пречистая Богородица изволили так? Я, вышед из воды, смеюсь; а люди те охают, платье мое по кустам развешивая, шубы отласные и тафтяные, и кое-какие безделицы тое много еще было в чемоданах да в суммах; все с тех мест перегнило - наги стали. А Пашков меня же хочет опять бить: «ты-де над собою делаешь за посмех!» И я паки свету-Богородице докучать: «Владычице, уйми дурака тово!» Так она, надежа, уняла: стал по мне тужить.

Потом доехали до Иргеня-озера; волок тут, - стали зимою волочитца. Моих работников отнял, а иным у меня нанята не велит. А дети маленьки были, едоков много, а работать некому: один бедной горемыка-протопоп нарту сделал и зиму всю волочился за волок.

Весною на плотах по Ингоде-реке поплыли на низ. Четвертое лето от Тобольска плаванию моему. Лес гнали хоромной и городской. Стало нечева есть; люди учили с голоду мереть и от работных водяных бродни. Река мелкая, плоты тяжелые, приставы немилостивые, палки большие, батоги суковатые, кнуты острые, пытки жестокие - огонь да встряска, люди голодные: лишю станут мучить - ано и умрет! Ох, времени тому! Не знаю, как ум у него отступился! У протопопицы моей однарятка московская была, не сгнила, - по-русскому рублев в полтретьяцеть и больши потамошнему. Дал нам четыре мешка ржи за нея, и мы год-другой тянулись, на Нерче-реке живучи, с травою перебиваючися. Все люди с голоду поморил, никуды не отпускал промышлять, - осталось небольшое место; по степям скитающеса и по полям, траву и корение копали, а мы - с ними же; а зимою - сосну; а иное кобылятины Бог даст, и кости находили от волков пораженных зверей, и что волк не доест, мы то доедим. А иные и самых озяблых ели волков, и лисиц, и что получит - всякую скверну.

Кобыла жеребенка родит, а голодные втай и жеребенка и место скверное кобылье съедят. А Пашков, сведав, и кнутом до смерти забьет. И кобыла умерла, - все извод взял, понеже не по чину жеребенка тово вытащили из нея: лишю голову появил, а оне и выдернули, да и почали кровь скверную есть. Ох, времени тому! И у меня два сына маленьких умерли в нуждах тех, а с прочими, скитающеса по горам и по острому камению, наги и боси, травою и корением перебивающеса, кое-как мучилися.

И сам я, грешной, волею и неволею причастен кобыльим и мертвечьим звериным и птичьим мясам. Увы грешной душе! Кто даст главе моей воду и источник слез, да оке оплачу бедную душу свою, юже зле погубих житейскими сладьми?

Но помогала нам по Христе болярня, воеводская сноха, Евдокея Кири-ловна, да жена ево, Афонасьева, Фекла Симеоновна: оне нам от смерти голодной тайно давали отраду, без ведома ево, - иногда пришлют кусок мясца, иногда колобок, иногда мучки и овсеца, колько сойдется, четверть пуда и гривенку-другую, а иногда и полпудика накопит и передаст, а иногда у куров корму из корыта нагребет. Дочь моя, бедная горемыка Огрофена, бродила втай к ней под окно. И горе, и смех!- иногда ребенка погонят от окна без ведома бояронина, а иногда и многонько притащит. Тогда невелика была; а ныне уж ей 27 годов, - девицею, бедная моя, на Мезени, с меньшими сестрами перебиваяся кое-как, плачючи живут. А мать и братья в земле закопаны сидят. Да што же делать? пускай, горькие, мучатся все ради Христа! Быть тому так за Божию помощь. На том положено, ино мучитца веры ради Христовы. Любил, протопоп, со славными знатца, люби же и терпеть, горемыка, до конца. Писано: «не начный блажен, но скончавый». Полно тово; на первое возвратимся.

Было в Даурской земле нужды великие годов с шесть и с семь, а во иные годы отрадило. А он, Афонасей, наветуя мне, беспрестанно смерти мне искал. В той же нужде прислал ко мне от себя две вдовы, - сенные ево любимые были, -Марья да Софья, одержимы духом нечистым. Ворожа и колдуя много над ними, и видит, что ничто же успевае, но паче молва бывае, - зело жестоко их бес мучит, бьются и кричат; призвал меня и поклонился мне, говорит: «пожалуй, возьми их ты и попекися об них, Бога моля; послушае тебя Бог». И я ему отвечал: «Господине! выше меры прошение; но за молитв святых отец наших вся возможна суть Богу». Взял их, бедных. Простите!

Во искусе то на Руси бывало - человека три-четыре бешаных приведших бывало в дому моем, и за молитв святых отец, отхождаху от них беси, действом и повелением Бога живаго и Господа нашего Исуса Христа, Сына Божия-света. Слезами и водою покроплю и маслом помажу, молебная певше во имя Христово, и сила Божия отгоняше от человек бесы, и здрави бываху, не по достоинству моему, - ни никакo же, - но по вере приходящих. Древле благодать действовавшие ослом при Валааме, и при Улияне мученике - рысью, и при Сисинии - оленим: говорили человеческим гласом. Бог идеже хоцет, побеждаеся естества чин. Чти житие Феодора Едесскаго, тамо обрящеши: и блудница мертваго воскресила. В Кормчей писано: не всех Дух Святый рукополагае, но всеми, кроме еретика, действуе.

Таже привели ко мне баб бешаных: я, по обычаю, сам постился и им не давал есть, молебствовал, и маслом мазал, и, как знаю, действовал; и бабы о Христе целоумны и здравы стали. Я их исповедал и причастил. Живут у меня и молятся Богу; любят меня и домой не идут. Сведал он, что мне учинилися дочери духовные, осердился на меня опять пущи старова, - хотел меня в огне жжечь: «ты-де выведываешь мое тайны!» А как петь-су причастить, не исповедав? А не причастив бешанова, ино беса совершенно не отгонишь. Бес-от веть не мужик: батога не боится; боится он креста Христова, да воды святыя, да священнаго масла, а совершенно бежит от тела Христова. Я, кроме сих тайн, врачевать не умею.

В нашей православной вере без исповеди не причащают; в римской вере творят так, - не брегут о исповеди; а нам, православие блюдушим, так не подобает, но на всяко время покаяние искати. Аще священника, нужды ради, не получишь, и ты своему брату искусному возвести согрешение свое, и Бог простит тя, покаяние твое виде, и тогда с правильном причащайся святых тайн. Держи при себе запасный агнец. Аще в пути или на промыслу, или всяко прилучится, кроме церкви, воздохня пред Владыкою и, по вышереченному, ко брату исповедався, с чистою совестью причастися святыни: так хорошо будет! По посте и по правиле пред образом Христовым на коробочку постели платочик и свечку зажги, и и сусудце водицы маленько, да на ложечку почерпни и часть тела Христова с молитвою в воду на лошку положи и кадилом вся покади, поплакав, глаголи: «верую, Господи, и исповедаю, яко ты еси Христос Сын Бога живаго, пришедый в мир грешники спасти, от них же первый есмь аз. Верую, яко воистинну се есть самое пречистое тело твое, и се есть самая честная кровь твоя. Его же ради молю ти ся, помилуй мя и прости ми и ослаби ми согрешения моя, вольная и невольная, яже словом, яже делом, яже ведением и неведением, яже разумом и мыслиго, и сподоби мя неосужденно причаститися пречистых ти таинств во оставление грехов и в жизнь вечную, яко благословен еси во веки. Аминь». Потом, падше на землю пред образом, прощение проговори и, восстав, образы поцелуй и, прекрестясь, с молитвою причастися и водицею запей и паки Богу помолись. Ну, слава Христу! Хотя и умрешь после тово, ино хорош. Полно про то говорить. И сами знаете, что доброе добро. Стану опять про баб говорить.

Взял Пашков бедных вдов от меня; бранит меня вместо благодарения. Он чаял: Христос просто положит; ано пущи и старова стали беситца. Запер их в пустую избу, ино никому приступу нет к ним; призвал к ним Чернова попа, и оне ево дровами бросают, - и поволокся прочь. Я дома плачу, а делать не ведаю что. Приступить ко двору не смею: больно сердит на меня. Тайно послал к ним воды святыя, велел

их умыть и напоить, и им, бедным, легче стало. Прибтели сами ко мне тайно, и я помазал их во имя Христова маслом, так опять, дал Бог, стали здоровы и опять домой пошли; да по ночам ко мне прибегали тайно молитца Богу.

Изрядные детки стали, играть перестали и правильна держатца. На Москве с бояронею в Вознесенском монастыре вселились. Слава о них Богу!

Таже с Нерчи-реки паки назад возвратилися к Русе. Пять недель по льду голому ехали на нартах. Мне под робят и под рухлишко дал две клячки, а сам и протопопица брели пеши, убивающеса о лед. Страна варварская, иноземцы немирные; отстать от лошадей не смеем, а за лошедьми итти не поспеем, голодные и томные люди. Протопопица бедная бредет-бредет, да и повалится, - кольско гораздо! В ыную пору, бредучи, повалилась, а иной томной же человек на нея набрел, тут же и повалился; оба кричат, а встать не могут. Мужик кричит: «матушка-государыня, прости!» А протопопица кричит: «что ты, батько, меня задавил?» Я пришол, - на меня, бедная, пеняет, говоря: «долго ли муки сея, протопоп, будет?» И я говорю: «Марковна, до самыя до смерти!» Она же вздохни, отвечаала: «добро, Петрович, ино еще побредем».

Курочка у нас чернёнъка была; по два яичка на день приносила робяти на пищу, Божиим повелением нужде нашей помогаая; Бог так строил. На нарте везучи, в то время удавили по грехом, И нынеча мне жаль курочки той, как на разум приидет, Ни курочка, ни что чюдо была: во весь год по два яичка на день давала; сто рублей при ней - плюново дело, железо! А та птичка одушевлен[н]а, Божие творение, нас кормила, а сама с нами кашку сосновую из котла тут же клевала, или и рыбки прилучится, и рыбку клевала; а нам против тово по два яичка на день давала. Слава Богу, вся строившему благая! А не просто нам она и досталася. У боярони куры все переслепли и мереть стали; так она, собравше в короб, ко мне их прислала, чтоб-де батько пожаловал - помолился о курах. И я-су подумал: кормилица то есть наша, детки у нея, надобно ей курки. Молебен пел, воду святил, куров кропил и кадил; потом в лес сбродил, корыто им сделал, из чево есть, и водою покропил, да к ней и отслал. Куры Божиим мановением исцелели и исправилися по вере ея. От тово-то племянн и наша курочка была. Да полно тово говорить! У Христа не сегодня так повелось. Еще Козьма и Дамиян человеком и скотом благоденствовали и целили о Христе. Богу вся надобно: и скотинка, и птичка во славу его, пречистаго Владьки, еще же и человека ради.

Симеон Полоцкий (1629–1680)**БЛУДНИЦА**

Корабль, на мори ветрами гонимый,
от рыбы малы бывает держимый,
юже «удержку» мощно нарицати,
яко есть силна корабль удержати.
И в мира мори суть рыбы такая,
от течения блага держащыя.
Блудницы юных удержки бывают,
егда путь благий тещи препинают.

1678

ВОЗДЕРЖАНИЕ

Воздержание аще безмерно храниши,
Множицею души ти вред велий твориши:
Плоти бо изнемогшей ум не добр бывает, —
Разсуждение в меру вся да устрояет.
Уне есть мерно по вся дни вкушати,
Нежели долго от пиц ся держати:
Пост бо безмерный силу истребляет,
Дух уныния и печаль раждает.

1678

ПЕЧАЛЬ

Дидак Озорий^[1] в узы воверженный,
Кралем Испанским об ночь измененный
Бысть юный в старца, ибо его власы
Из черных быша седы в малы часы.

Се печаль како скоро изменяет,
Всях земнородны то да разсуждает.
Краль же, уведев то изменение,
Дарова ему вины прощение.

1678

http://ru.wikisource.org/wiki/Категория:Поэзия_Симеона_Полоцкого

Сильвестр Медведев (1641–1691)*Епитафион Симеону Полоцкому*

Зряй, человекче! Сей гроб, сердцем умилися,
 О смерти учителя славна прослезися.
 Учитель бо зде токмо один таков бывый,
 Богослов правый, церкви догмата хранивый,
 Муж благоверный, церкви и царству потребный,
 Проповедию слова народу полезный,
 Симеон Петровский, от всех верных любимый,
 За смиренномудрие преудивляемый,
 Им же польза верные люди насаждала,
 Незлобие же, тихость, кротость удивляла,
 В нем же вера, надежда, любви пребываше,
 Молитва, милостыня, пост ся водворяше.
 Мудрость со правдою им бысть зело храненна,
 Мерность же и мужество опасно блюденна,
 Многими дары богом бе преодаренный,
 Непамятозлобием весьма украшенный,
 Иеромонах честный, чистоты любитель,
 Воздержания в слове и в деле хранитель.
 Ни о чесом же ином оный промышляше,
 Но еже церковь, нашу мать, увеселяше.
 Не хоте ино божий раб что глаголати,
 Токмо что пользу может ближним созидати.
 Ничего же ин[ого] творити любяше,
 Точию, еже богу непротивно бяше,
 Иже труды си, многи книги написал есть,
 И под рассуждение церковное дал есть;
 С церковию бо хоте согласен он быти,
 И ничто же противно церкви мудрствовати,
 Ибо тоя поборник и сын верный бяше,
 Учением правым то миру показаше.

В защищение церкви книгу «Жезл» создал есть,
 В ее же пользу «Венец» и «Обет» издал есть,
 «Вечерю», «Псалтырь», стихи со «Рифмословием»,
 «Вертоград» многоценный с беседословием.
 Вся оны книги мудрый он муж сотворивый,
 В научение роду российску явивый;
 Обаче и сего смерть от нас похитила,
 Церковь и царство пользы велия лишила.
 Его же пользы ныне людие лишены.
 Зри сего во гробе сем кости положены.
 Душу же вручил в руке богу всемогущу,
 Иже благоволил ю дати везде сущу,
 Да примет ю, яко свое создание,
 И исполнит весных благ его желание;
 Телом со избранными даст ему восстати,
 С ними ж в десней стране в веселии стояти;
 И внити во вечную небесную радость,
 Неизглаголанную тамо присно сладость.

Плач Великия России

Россия Великая, о царе великом
 Откуда начну плач мой, и коим языком
 Скорбь мою изглаголю? От слез и стенаний,
 Несмь довольна изрещи словесных гаданий.
 Откуда начну плач мой? Аще ли от сродства,
 Сицевого Феодор царь бе благородства:
 От царей царь, от князей князь, от славных сдавна.
 Возлюбленный сын царя Алексия славна.
 Откуда начну плач мой? аще ли от славы,
 Славный бе самодержец славныя державы.
 Откуда начну плач мой? аще ли от века,

В младом веке старого разум человека
Имел в себе, могл мудре державу хранити,
Паче старец разумех, могл ся похвалити.
Откуда начну плач мой? аще от твоея
Красоты, Феодоре, заницы моя
Несытным желанием сия всегда бяше:
Зрак красоты твоея всех увеселяше.
Откуда начну плач мой? аще ко убогим
От твоея щедроты, щедр был еси многим.
Откуда начну плач мой? аще от утешных
Словес твоих, утешал еси ими здешних.
Откуда начну плач мой? аще от твоея
Любве ко всем, кто есть неизвестен ея.
Откуда начну плач мой? с любве ли ко богу.
И сию имел еси к нему попремногу;
Вопервых любил еси бога, по сем ближних,
И множае вышнего паче, неже нижних.
Откуда начну плач мой? всяко твое дело
Егда помяну, велит рыдати ми зело.
Но кто добродетели твоя исчисляет?
Вся довольно! сам, лучше токмо, их бог знает.

[http://ru.wikisource.org/wiki/Сильвестр \(Медведев\)](http://ru.wikisource.org/wiki/Сильвестр_(Медведев))

Феофан Прокопович (1681–1736)

Песни и романсы русских поэтов.

Вступительная статья, подготовка текста и примечания В. Е. Гусева.

Библиотека поэта. Большая серия. Второе издание.

М.-Л., Советский писатель, 1965

OCR Бычков М. Н. <mailto:bmnb@lib.ru>

Феофан Прокопович родился в 1661 году в Киеве, умер в 1736 году в Петербурге. Выдающийся политический и церковно-общественный деятель, один из ближайших соратников Петра I, Прокопович был также незаурядным ученым и писателем. Он отличался разносторонностью интересов и оставил труды в области философии, богословия, истории, права, теории поэзии, ораторского искусства, педагогики. Перу Прокоповича принадлежат трагедо-комедия „Владимир“, трактат „De arte poetica“ („О поэтическом искусстве“) и свыше двадцати стихотворений на русском языке, а также стихотворения на латинском и польском языках. На тексты Прокоповича уже при его жизни анонимными музыкантами сочинялись песни (канты). В XVIII веке он был известен как автор пяти песен: „Кто крепок, на бога уповая...“, „О суетный человек...“, „Плачет пастушок в долгом ненастье“, „Прочь уступай, прочь...“, „Что мне делать...“. Их в качестве песен указывает С. Ф. Наковальнин в составленном им оглавлении „сочинений стихотворческих“ Прокоповича. {Феофана Прокоповича... слова и речи..., ч. I, СПб., 1760, Оглавление..., NoNo 71–75.} Эти канты встречаются и без имени автора в многочисленных рукописных песенниках XVIII века, а первые три опубликованы в знаменитом „Письмовнике“ Курганова также без подписи. В песенный обиход вошли и другие стихотворения Прокоповича: „За Могилою Рябою“ и „Всяк себе в помощь вышнего предавай...“.

Канты на слова Прокоповича исполнялись первоначально его воспитанниками, воспринимались средой, близкой к Петру I, а затем распространялись и в демократических кругах русского общества.

1. ЗА МОГИЛОЮ РЯБОЮ

За Могилою Рябою
над рекою Прутовою
было войско в страшном бою.
В день недельный ополудны
стался нам час велми трудный,
пришел турчин многолюдный.
Пошли навстречь козацкйе,
пошли полки волоские,
пошли загоны донские.
Легкий воин, делав много,
да что был числа малого,
не отнял места лихого.
Поял то был город близкий,
врагом добрый, бо был низкий,
дал бы на вас пострел резкий.
Пришли на Прут коломутный,
тут же то был бой окрутный,
тут же то был нам час смутный.
Стали рядом уступати,
иншого места искати,
а не все пропадати.
Скоро померк день неделный,
ажно российские силы
на отворот загремели.
Страшно гремят и облаки,
да страшный там Марс жестокий
гремел на весь пляц широкий.
Зоря с моря выходила,
ажно поганская сила
в тыль обозу зашумела.
Всю ночь стуки, всю ночь крики,
всю ночь огонь превеликий:
во всю ночь там Марс шел дикий.
А скоро ночь уступила,

большая злость наступила,
вся армата загремела.
Не малый час там стреляно,
аж не скоро заказано,
„На мир, на мир!“ - закричано.
Не судил бог христианства
освободить от поганства,
еще не дал сбить поганства.
Магомете, Христов враже,
да что далший час покаже,
кто от чиих рук поляже.

Вторая половина 1711

2. ПЛАЧЕТ ПАСТУШОК В ДОЛГОМ НЕНАСТЬИ

Коли дождусь я весела ведра
и дней красных,
Коли явится милость прещедра
небес ясных?
Ни с каких сторон света не видно -
всё ненастье.
Нет и надежды. О многобедно
мое счастье!
Хотя ж малую явит отраду
и поманит,
И будто нечто полготить стаду,
да обманет.
Дрожу под дубом; а крайним гладом
овцы тают
И уже весьма мокротным хладом
исчезают.
Прошел день пятый, а вод дождевых
нет отмены.
Нет же и конца воплей плачевных
и кручины.

Потщися, боже, нас свободити
от печали,
Наши нас деды к тебе вопити
научали.

Конец января или начало февраля 1730

3. КТО КРЕПОК, НА БОГА УПОВАЯ

Кто крепок, на бога уповая,
той недвижим смотрит на вся злая;
Ему ни в народе мятеж бедный,
ни страшен мучитель зверовидный,
Не страшен из облак гром парящий,
ниже ветер, от южных стран шумящий.
Когда он, смертного страха полный,
финобалтицкие движет волны.
Аще мир сокрушен распадется,
сей муж ниже тогда содрогнется;
В прах тело разбьет падеж лютой,
а духа не может и двигнути.
О боже, крепкая наша сило,
твое единого сие дело,
Без тебе и туне мы ужасны,
при тебе и самый страх нестрашный.

http://az.lib.ru/p/prokopowich_f/text_0080.shtml

Stará literatura východních Slovanů a ruská literatura 18. století

(Přehled a exkurzy s ukázkami textů z literatury 11.–17. století)

Ivo Pospíšil

Vydala Masarykova univerzita v roce 2014

1. vydání, 2014

Sazba a tisk: Grafex – Agency s.r.o., Helceletova 16, 602 00 Brno

ISBN 978-80-210-7282-4